

Doortocht. Een oorlogsdagboek 1940-1945

Bert Voeten

bron

Bert Voeten, *Doortocht. Een oorlogsdagboek 1940-1945*. Contact, Amsterdam 1946

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/voet005door01_01/colofon.php

Let op: werken die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn.

De in dit journaal voorkomende namen van personen zijn meerendeels gefingeerd. Alle gebeurtenissen berusten echter op waarheid.
B.V.

*Wisdom and reverence are sold at mart,
And the rude people rage with ignorant cries
Against an heritage of centuries.*

OSCAR WILDE

Voor Marga

Eerste boek

10 Mei 1940 - 30 April 1942

Breda, 10 Mei 1940

Oorlog. - Het wilde niet tot me doordringen, toen ik vanmorgen om vijf uur ontwaakte onder het gedender der bombardeurs. Ik keek uit het venster. In de grijze ochtendstraat groeften mensen samen. Hun hoofden hingen achterover alsof ze naar lucht snakten. Langs den hemel zag ik uit het Oosten de eskaders naderen; symmetrisch als troepen ganzen op trek. Er gebeurde niets. Beneden mij kraakte de stem van een radiospreker. Ik hoorde: '... landingen van parachutisten... vliegvelden gebombardeerd... de verdediging paraat...'

Plots had het gebeuren mij vast. Dat nazileger is niet te houden. Wat moeten wij met ons legertje, dat zoo op gemoedelijke verhoudingen en O & O-avonden is ingesteld, tegen het Kadaver-Gehorsam? Wat beteekent de waterlinie tegen luchtlandingstroepen? Wat de Peelversterkingen tegen duikbommenwerpers en zware artillerie? Wat onze geest van 'het zal wel losloopen' en 'leve het colbertje' tegen den ingepompten drang naar 'Lebensraum' van een in laarzen en koppelriemen opgevoede jeugd?

Zulke gedachten omringden mij, toen ik naar mijn redactie bureau reed. In de zetterij ratelden de Linotypes als een serie zware MG's. In de telexkamer rinkelden onophoudelijk de alarmschellen. Er werd onder hoogen druk gewerkt. De radio gaf berichten van den luchtwachtdienst, vaderlandsche hymnen en toespraken van autoriteiten. We wilden alles tegelijk lezen en hooren. Om negen uur ging de eerste editie de deur uit. Het publiek, dat het gebouw van mijn krant belegerde, strekte de handen naar het nieuws alsof het daarmee zijn elementairste behoeften moest bevredigen.

Sirenes huilden vandaag den ganschen dag over de stad. De eerste maal was het nog eenigermate een sensatie. Nu - het is negen uur in den avond - vervloek je dat gejang. Er zitten weer Messerschmidts in de lucht. Door het monotone gezoem slaat nu en dan gebas van afweergeschut. Langzaam schrijf ik weer dat woord: *oorlog*. De letters vallen als loodfiguren van mijn pen. Zij verbinden mij aan begrippen als massamoord, vernietiging, nood, overwoekering van cultuurwaarden, vrijheidsberooving, terreur. Ik denk aan mijn vader, die met zijn regiment in de Peel staat, aan mijn makkers, overal aan het front, aan mijn Joodsche vrienden die weten wat zij te wachten hebben van een Duitse bezetting. Ik zie de gesneuvelden liggen naast hun wapens, de zwaargewonden in de schokkende ambulancewagens, de puinhoopen van steden en dorpen. Duizend beelden vullen mijn kleine kamer. Ik weet, dat de Chaos over mij komt, over mijn volk, over de geheele wereld. En ik denk aan wat de Duitscher Goethe schreef: 'Der Mensch muss wieder ruiniert werden'. De afbraak is begonnen.

17 Mei (Poperinghe, nabij de Fransche grens)

De dagen van Zondag tot heden zijn voorbijgeschoten als een angstwekkende droom. Ik wil slechts de naakte feiten noteeren. Gebeurtenissen, waarvan de door angst verwrongen beelden mij bijgebleven zijn, na een tocht dwars door het Vlaamsche oorlogsgebied.

De totale evacuatie van Breda bracht me, te midden van tienduizenden, over de Zuidgrens. Het was Pinkstermorgen. Zonlicht stroomde feestelijk over de landen. De klokken der dorpskerkjes zwegen. Boerengezinnen stonden aan den rand van den weg en sloegen met naïeve verwondering de vluchtelingenkaravaan gade. Het moet er helsch

toegaan, wil de boer zijn hof verlaten. Groote troepen Fransche soldaten, haveloos en uitgeput, trokken tusschen de burgers mee naar het Zuiden. Zij werden door Duitsche jagers gemitrailleerd. Ik zag vrouwen vallen en kinderen. Ouden van dagen werden in de telkens terugkeerende paniek onder den voet geloopt. Jonge kerels wierpen zich zinneloos van angst in kuilen en greppels.

Den nacht bracht ik door in een grensplaatsje. Het was onmogelijk te slapen in de gelagkamer van het cafeetje waar ik onderdak gevonden had met enkele tientallen. Men vertelde elkaar de meest fantastische geruchten. Ik bleef op een stoel zitten rooken en ging nu en dan naar buiten, daar het in de benauwde atmosfeer niet uit te houden was. Van een Belgisch soldaat vernam ik, dat de Duitschers reeds in Galder zaten. Uit de bosschen klonk het geratel van machinegeweren.

Verder. Ik kwam langs dorpen die bijna geheel verwoest waren door luchtbombardementen. Bomtrecters, zoo groot, dat er een huis in verdwijnen kon, gaapten in den weg. Dood vee lag in de weiden. Niets is triester dan de aanblik van een paard, dat met groote, verglaasde oogen te staren ligt; tusschen de stijve pooten de reusachtige wond van den opengereten buik. Achter mij bleef onontkoombaar de donkere dreuning van het front, het doordringende gezoem der *moffenkisten*. Dat geluid joeg allen voort. De angst gaf bovenmenselijke krachten.

Ik passeerde Hoogstraten, Westmalle, het Albertkanaal. Stuka's doken huilend op de versterkingen. Telkens moest ik dekking zoeken. Bruggen werden achter mij opgeblazen. 'Den Duts avanceert', hoorde ik overal. Tegen den avond: Antwerpen. Overvol Vlaamsche en Nederlandsche vluchtelingen. Ik werd ingekwartierd bij een arbeidersgezin te Borgerhout. Rondborstige, hartelijke Vlamingen. De man was communist. Met de 'patatten' zette hij Marx op

tafel. En toen ik den volgenden morgen afscheid nam, had mijn politiek uitstekend geschoolde gastheer nog den mond vol van de wereldrevolutie, ‘het antwoord op de Germaansche revolutie, waarmee de nazi's zullen probeeren heel Europa in hun macht te krijgen’, zooals hij het noemde.

Ik fietste weer voort tusschen de tienduizenden langs de breede autobaan naar Gent. Daar zouden treinen beschikbaar zijn om ons verder naar het Zuiden te vervoeren.

In den vallenden schemer bereikte ik de stad. Auto's met Nederlandsche soldaten stonden op het Marktplein. Ik vernam van hen, hoe de Moerdijkbrug den Mof in handen was gevallen. Over het regiment van vader konden zij mij niets vertellen. Zij vermoedden, dat het achter de Grebbelinie teruggetrokken was. Het laatste wat zij gezien hadden toen zij terugtrokken op Vlaanderen, was het brandende Rotterdam, een reusachtig torenvuur in den nacht boven de effenheid van het Hollandsche land.

In de universiteitsgebouwen, tot vluchtelingenasyll ingericht, ontmoette ik enkele stadgenooten. Met hen maakte ik den volgenden dag een ondraaglijk lange treinreis naar de Fransche grens. Van 's morgens acht tot 's avonds halftwaalf werden we voortgezeuld in beestenwagens, met immer de dreiging van bombardementen over ons. De lucht boven het Vlaamsche land trilde van hitte. Hofsteden lagen verlaten in de schaduwkringen der populieren. Menschen wuifden naar ons alsof het reizigers van een pleziertrein gold. We passeerden de geblakerde skeletten van treinen, ruïnes van bruggen en viaducten. In den schemer naar buiten starend, mijn beenen bungelend buiten den wagon, zag ik plotseling rechts van mij het IJsermonument oprijzen. Een lange gestrekte arm met een gebalde vuist leek het, geheven boven de doodenvelden. Ik kon mij niet meer losmaken van dit teeken. Ik zag het voor me dien nacht

toen ik op het duistere perron te Adinkerke - waar we 'afgeladen' waren - tussen de menschenkluwen in mijn deken lag. Zoeklichtbundels speelden hun fantastisch spel langs den hemel. Vliegtuigen zoemden. Op den einder danste een rosse kam van vuur.

Traag gingen de uren. Ik raakte verstijfd van het liggen op de steenen. Het donker drukte. En aldoo zag ik de gebalde vuist boven de graven der soldaten. De strofen van Van Collems *Slachveld* kwamen rondom dat beeld in mij op.

In het daglicht was geen plaats meer voor poëzie. De trein die binnenkwam werd bestormd. Niemand wilde achterblijven. Al worstelend belandde ik in een goederenwagon. We stonden er opeengepakt als zandzakken. Zitten was onmogelijk.

In plaats dat men ons verder naar het Zuiden bracht, werden we opnieuw België ingetrokken. Het front tegemoet, dat snel naderbij kwam, zooals een Fransch officier mij verteld had. Op mijn bagage hangend, dommelde ik in, nu en dan wakker schrikkend van laag overkomende vliegtuigen. In Roesselaere stonden we vijf uur stil. Ambulance-treinen rangeerden. Ik zag het gelaat van een gewonde schuiven langs het getraliede raampje van mijn wagon. Even ontmoetten onze blikken elkaar. Ik voelde dat hij ook het monument gezien moest hebben, zooals ik het gezien had in den vallenden avond, het groote en toch zoo machteloze gebaar van de vuist, samengebalde wanhoop van de dooden uit '14-'18.

Met een grooten boog reed de vluchtelingentrein wéér naar het Zuiden en bereikte tegen den avond Poperinghe, ongeveer zes kilometer van de Belgisch-Fransche grens. Versuft en verstijfd door het elf uren achtereen op elkander hangen in een afgesloten spoorwagon stonden we op het perron. Het plaatsje was tot in zijn periferie overstroomd met

vluchtelingen, die door elkaar krioelden op zoek naar voedsel en onderdak. Ook wij dwaalden door de bochtige straatjes, zonder te weten onder welk dak we den nacht zouden kunnen doorbrengen, tot we op het Marktpllein iemand ontmoetten, die ons een plaats op zijn zolder aanbood. In de vreugde vergaten we onze vermoeidheid: een ruime zolder boven een drukkerij, brood en koffie en water, water om ons te wasschen. Wat zijn we er nu dankbaar voor! Is onze ontevredenheid niet vaak mateloos geweest? Ik heb hier menschen van 'hun geluk' hooren spreken en dat bestond dan uit een stuk brood, een kop warme thee en een deken - de planken dienen ons tot matras. In deze dagen vinden wij den eenvoud terug, den weg naar het sobere leven.

20 Mei (Poperinghe)

In alle vroegte ben ik naar de grens gefietst. De zon rees boven de glooiende akkers van het Noord-Fransche land. Een wit kerkje glimlachte op een heuveltop. Melksters keerden reeds huiswaarts met de blinkende bussen tusschen zich in. En langs den weg wriemelde het vluchtelingenheer. In twee rijen stonden de auto's van Poperinghe af tot aan de slagboomen der Fransche douane. Sedert dagen gaan die slechts omhoog voor het militaire verkeer. Ik spreek met een douanebeambte. Hij wordt stug als hij hoort dat ik Nederlander ben. 'Jullie hebt de zaak er bij neergegoid', zegt hij. Ik wijs hem op Rotterdam en vertel wat ik gezien heb aan het front bij het Albertkanaal. Maar hij schudt het hoofd en zegt, dat het Fransche leger den Mof wel tegen zal houden. 'In Parijs komt hij nooit', beweert hij apodictisch en hij keert zich brus om. Ik passeer lange colonnes gemotoriseerde troepen, Belgische, Fransche en Engelsche, die van het Noorden komen. De soldaten zwijgen. Ze zien er vermoeid en haveloos uit,

met stof overdekt. Daartusschen groepen infanteristen. Velen zonder geweer. Symptomen van een leger in terugtocht. Als ik weer in P. ben lijkt het stadje wel en elegerkamp. Engelsche motorordonnansen denderen voorbij. Uit een manschappenwagen klinkt de *Tipperary*. Die houden den moed er in.

‘Thuiskomend’ hoor ik, dat de heer Sans, eigenaar van de drukkerij waarboven wij huizen, ons een deel van zijn woning heeft afgestaan: kamer-keuken en drie slaapkamers. Een extravagante luxe voor ons, gewend als wij reeds zijn aan steenen en planken om onze dekens op te spreiden.

21 Mei

Vanmiddag opnieuw geprobeerd over de grens te komen. Zonder succes. Zij zat potdicht. De autokaravaan blijft groeien. Groote groepen vluchtelingen kampeeren langs den weg in het open veld. Zij leven op wat zij aan mondkost hebben meegenomen, want er is in verren omtrek geen kruimel brood te krijgen.

Een panische angst voor de aanrukkende Duitsche horden stuwt deze tienduizenden als een kudde bijeen. Zij zien hoe de Fransche en Engelsche troepen in steeds sneller tempo terugtrekken. Soldaten kijken hen somber en verwezen aan, versuft nog van het helsche concert binnen de linies. Vijandelijke jagers gieren herhaaldelijk laag over de velden en schieten hun machinegeweren leeg op de transportcolonnes. Ook ditmaal heb ik weer geruimen tijd in een greppel gelegen. Toen ik verder fietste zag ik twee vrouwen en een meisje van een jaar of zes wegdragen. Er liepen breede roode sporen over den weg.

23 Mei

‘Den Duts is niet te houden. Hij rameit alles kapot met zijn Stukabommen en pantsers’. Ze zeiden het zonder

pathos, de drie Belgische infanteristen die tegen den avond bij ons kwamen binnenvallen. Een week in de voorste linie breekt alle zucht tot dikdoenerij en overdrijving. Er blijft slechts een nuchter constateeren van feiten. Schouderophalend vertellen zij van den haastigen terugtocht der geallieerde strijdkrachten. De Duitschers blijken verre superieur te zijn, vooral wat hun materiaal betreft. Hun oorlogsmachine is haarfijn uitgebalanceerd. En de grauwe massa van het Soldatentum werd sedert jaren ingeënt met een bacil, die chronischen grootheidswaanzin heeft verwekt.

‘De drie musketiers’, zooals ik ze noem - er hangt nog iets van de romantiek der wapenbroederschap om hen heen -, gebruiken het eenvoudige maal met ons en verhalen van de gebeurtenissen aan het front. Zij kleuren hun ruwe schetsen met een wrangen humor.

De linies storten ineen onder de staal-erupties van vijandelijke granaten en bommen. Men trekt terug. Op een auto met houwitsermunitie schokken de drie naar het Zuiden. De dood is hun trouwe reisgenoot. Voortdurend worden zij uit de lucht bestookt. Bruggen vliegen achter hen in de lucht. Ze zien hun voorrijder in brand schieten. Op treeplanken en spatborden van luxe wagens gaat het verder. ‘Nu zijn we hier’, zegt Albert, de lachende zwartkop, ‘en vannacht rijden we naar Haesebrouck. We moeten ons in Rouaan melden’.

Zij gaan, laat in den avond. De stappen van hun laarzen sterven weg op de binnenplaats. De poort slaat toe. En in de kamer hangt nog de lucht van het front, die zij meebrachten in hun kleeren; een lucht van aarde, kruitdamp en wapenolie.

24 Mei

‘La guerre est une maladie infectueuse’, heeft Jules,

de oudste der drie musketiers, mij gisteravond gezegd. Wonderlijk, zulke filosofie te hooren uit den mond van een frontsoldaat. Tusschen het cynische spotten van zijn makkers door vertelde hij mij, dat hij in Leuven letteren studeerde.

Als ik nu uit het versplinterde raam van mijn slaapkamer kijk, voel ik zijn uitspraak als een stekende waarheid. Ik ben ook geïnfecteerd. Plotseling. Geïnfecteerd met haat, met verbittering, met een zucht naar rancune. Ik weet dat ik dit moet tegengaan. Maar ik kan niet. Het brandt. Het verscheurt mij. Het rukt mijn denken aan flarden. Ik kan alleen met letterteekens een vage aanduiding geven van de oorzaak dezer infectie en er mij zoo wellicht voor een miniem deel van bevrijden.

Beneden mij, in de smalle hoofdstraat, tel ik ruwweg een vijftiental lijken, grootendeels van vrouwen. Zij liggen, bijna zonder uitzondering, met het gezicht naar den grond, de armen zijwaarts gestrekt; het - versteende - gebaar waarmee zij getracht hebben haar val te breken. Een dichte, grauwe walm trekt over de huizen, over uiteengereten gevels en brandende transportwagens. Ziekenauto's schuiven aan. Engelsche soldaten helpen bij het opruimingswerk.

De bomaanval heeft misschien veertig seconden geduurd. Een honderdtal meters voorbij het huis van onzen gastheer zijn twee voltreffers ingeslagen. Het was rond twaalfen. Vele vrouwen keerden op dat tijdstip met haar inkoopen huiswaarts. Zij hadden geen gelegenheid meer om dekking te zoeken. De scherven sneden in een oogwenk alle draden door, die haar verbonden met den lichten Meidag, het stadje, het gezin, het goede, simpele leven.

Ik liep naar buiten op het eerste 'veilig'-signaal der sirenes. Toen ik de poort van de binnenplaats opende sloeg een zwarte, verstikkende rook mij tegen. Op het trottoir voor mij lag het lijk van een vrouw. Een eind verder nog

een, en nog een. Ik hoorde kermen. Aan den overkant tegen den muur leunde een Engelsch officier. Zijn rechterbeen was vlak onder de knie afgeslagen. Hij zat er verdwaasd naar te kijken en riep aldoor: 'Where's the doctor, oh, where's the doctor?'

Ik stond daar, midden in de straat, omringd door lijken, onder den vonkenregen van brandende transportwagens en was niet in staat iets te doen. Ik zag en ik hoorde, maar het kwam mij voor dat de indrukken die mijn zintuigen opvingen niet verder kwamen dan de organen, dat mijn netvlies de beelden terugkaatste gelijk een spiegel. Op hetzelfde oogenblik voelde ik mij veranderen. Mijn bewustzijn opende zich. Er brak iets in mij. Het was alsof scherven mij inwendig wonden. Ik was geïnfecteerd.

Daarna ben ik kalm geworden, onnatuurlijk kalm. Ik heb het been van den Engelschman afgebonden met een stuk touw en hem bij ons binnengedragen. Hij leed vreeselijk, maar gaf geen kik. Toen ze hem kwamen halen met den ambulancewagen, hadden pijn en bloedverlies hem reeds buiten bewustzijn gebracht. Ik kan het beeld van zijn jong, krijtwit gelaat met de trillende kaakspieren en den krimpenden mond niet kwijtraken. Nog steeds ben ik kalm. Mijn hand trilt niet terwijl ik deze regels schrijf. Maar ik weet, dat die kalmte slechts een stolp is, een dunne glazen kap over de razernij die in mij woelt. De razernij der machteloosheid.

27 Mei (Leffinge)

We zitten sedert gisteren in een kleine hofstede onder Leffinge, een dorpje achter Oostende. De angst voor nieuwe bombardementen heeft ons Poperinghe doen verlaten. Daar de grens nog altijd dicht zat, besloten we naar het Noorden te trekken en ergens op het land de nadering van het front af te wachten. We hooren en zien het nu met het

uur dichterbij komen. Reeds twee dagen en nachten vallen de Duitse bombardeurs onafgebroken stellingen in de omgeving aan. Het gedreun der explosies is niet van de lucht. De hofstede trilt tot in haar fundamenteën. Dorpjes, die wij op onzen tocht gepasseerd zijn, staan in vlammen. Daar liggen de Engelsche tankcorpsen... Als een monsterachtige schaduw stijgt boven Oostende de inktzwarte rookzuil van een oliebrand.

Ik voel me moe en koortsig. Het nacht en dag voortdurende gedender der vliegtuigen, de ontploffingen, de beelden van vernietiging en dood, van al het geziene, die zich telkens weer aan mij opdringen, hebben mijn zenuwen kapotgemaakt. Het doffe slaan van de schuurdeur doet mij soms opspringen. Dan weer lig ik uren in het stroo met gedachten aan 'vroeger'. Wat lijkt het lang geleden. En toch zijn we nog maar vijftien dagen van huis. Hoe zou het er daarginds uitzien? Krankzinnige verhalen over verwoestingen en terreur doen de ronde. Ik sta ietwat verbaasd over den angst van de Belgen voor den mof. Boer Snauwaert, wiens gastvrijheid wij genieten, is verontwaardigd, als een van mijn tochtgenooten zegt, dat het zoo'n vaart niet loopen zal. 'Awel, menier, olle kent den Duts nie', zegt hij, 'maar *wij* hebben er vier jaar onder gezeten. *Wij* weten wat het is: 'ne sloeber!' En als mijn oude vriend 'de dokter', zooals wij hem noemen, omdat hij overal met zijn verbandkist klaarstaat, veronderstelt, dat er in vijf en twintig jaar toch wel iets veranderd zal zijn, wordt onze gastheer werkelijk boos. 'nen Duts blijft 'nen Duts', betoogt hij. 'Ik wil olle wel n's na een half jaar bezetting hooren spreken...'

28 Mei

De avond wordt donker. Er valt een dichte regen. Granaten gieren over onze boerderij, over de duistere, nevel-

natte landerijen, in helle vlammen uiteenspattend op hun doelen. Na het bombardement uit de lucht zetten de Duitsers hun zware artillerie in. De hemel in het Westen is bloedrood. Vuur kruipt traag doch onafwendbaar langs de horizonlijn van Duinkerken naar Oostende.

Ik zit in het ‘opkamertje’ van de hofstede bij het licht van een oude, staande petroleumlamp. Onophoudelijk trillen de ramen, alsof zij uit hun sponningen gedrukt zullen worden. De lage echo van het geschut rolt over de velden. Op het erf hoor ik opgewonden praten. De vrouwen met hoge angststemmen. Den ganschen dag ging het gerucht om: België heeft gecapituleerd! We hebben het nog niet bevestigd gekregen. Achttien dagen houden de Belgen reeds stand tegen een geweldige overmacht aan mensen en materieel. Maar nu we het front hier vlak bij ons zien, kàn het niet lang meer duren. Polen, Denemarken, Noorwegen, Nederland... het vijfde slachtoffer zal weldra vallen.

29 Mei (Deinze, rond middernacht)

Gisternacht zijn we achter de Duitse linies geraakt. Om ongeveer elf uur in den avond kwam een auto met Belgische soldaten het erf oprijden. Witte vlaggen wapperden boven de cabine. Het wàs dus zoo. Overgave.

De mannen zagen er doodelijk vermoeid uit. Zij vulden hun veldflesschen en vroegen wat te eten. Een onderofficier, die hoorde dat er vluchtelingen uit Holland aanwezig waren, kwam haastig naar ons toe.

‘Ge zit hier als ratten in een val’, zei hij, ‘als ge niet seffens maakt dat ge voort komt. Den Duts staat omtrent tien kilometers hiervandaan. Zijn artillerie is den aanval in dezen sector al begonnen. Elk oogenblik kan hij oprukken’.

Onmiddellijk dromden allen om den spreker heen. Sommigen werden radeloos van angst. 'Waar moeten we naar toe?' vroeg ik hem. Hij nam een teug van de dampende koffie die de boerin had ingeschonken en keek mij een oogenblik zwijgend aan.

'Ge moet probeeren in Deinze te komen of daaromtrent. In ieder geval achter het front', en hij duidde mij hoe wij het best gaan konden.

We trokken weg onder een volkomen gesloten hemel. Het regende zwaar. Achter ons was de einder nu één lint van vlammen. Granaten gierden over ons hoofd. Na uren dolen langs modderige akkerwegen, over velden en binnenpaadjes, vonden we 'de groote baan'. Onder de boomen was het zóó donker, dat we onzen voorman niet zien konden. Een intens militair verkeer dreunde voorbij. Was het vriend of vijand? We onderscheidden slechts nu en dan gedimde koplichten.

Op een kruispunt zagen we bij het schijnsel van een electriche toorts... breede helmen... feldgrau... laarzen. De Duitschers!

De ontdekking gaf ons een schok. De vijand op enkele meters voor ons. Wat moesten we doen? 'Omkeeren', stelde een van ons voor. En dan tusschen de strijdenden inkomen? 'Zouden ze ons niet doodschietsen?' Het was een reisgenoot, nog vol van de gruwelverhalen die zij gehoord had. We hakten den knoop door en vroegen den weg. De officier dien ik aansprak was zeer verbaasd 'Zivilisten' te ontmoeten. Hoffelijk gaf hij inlichtingen, vertelde terloops, dat het verboden was in het bezette gebied des nachts in de open lucht te vertoeven en raadde ons aan, te trachten zoo snel mogelijk - doch niet via den hoofdweg - het naaste dorp te bereiken en daar kwartier te zoeken. Het was een bevel. De hoffelijke toon vermocht dat niet te maskeeren.

Toen ik verder ging in den nacht, voor mijn reisgenooten uit, terwijl eindeloze colonnes wielrijders, gemotoriseerde afdeelingen, pantsercorpsen en artillerie passeerden, kreeg ik plotseling het gevoel of achter ons een zware stalen poort was dichtgeworpen. Dit gevoel is sterker geworden, naarmate we verder achter het front zijn geraakt. Ik heb vandaag den opmarsch van het Duitsche leger gezien. Ik heb twee stroomen elkaar zien ontmoeten: de gedrilde, gewaarmerkte horden van het laarzenvolk en de tienduizenden terugkeerende vluchtelingen, in bonte troepen uitzwermend over de wegen, hunkerend naar den eigen grond, het huis, de teloorgegane rust. De eerste stroom - gedisciplineerd, gelijkvormig, zelfverzekerd-beheerscht - deed mij denken aan een samenstelsel van mechanische, automatisch-functionneerende deelen; de andere - ordeloos, grillig, panisch - aan een van haar weideplaats verjaagde, zwervende kudde.

Ik schrijf deze regels in de keuken van een boerderij onder Deinze. Rond de kachel zitten Belgische soldaten en vluchtelingen. Enkele gewonden liggen op stroo naast de schouw. Het is reeds na middernacht. Buiten raast onafgebroken het zware verkeer voorbij. De kettingen der tanks ratelen over den keiweg. Even later hoort men ze donkere roffels slaan op de pontonbrug. De groote boogbrug over de Leie is door de geallieerden bij hun terugtocht opgeblazen.

Straks, in alle vroegte, gaan we verder, richting Gent. Ja, ik voel nu, meer dan ooit, de gesloten poort achter ons. Hadden we niet beter gedaan Frankrijk in te trekken? Maar het is alsof het eigen land ons roept. We móeten terug.

30 Mei (Antwerpen)

Over de stille binnenplaats van het Joannes Berchmanshuis, waar wij gastvrijheid genieten, schrapen de nagels van

soldatenlaarzen. Harde, rauwe stemmen klinken op. Ergens jengelt een harmonika. Er wordt gezongen. Langs het raam van de spreekkamer, die mij tot nachtverblijf dient, glijdt schuw en gebogen de schim van een non...

De Duitschers vieren hun overwinning. In de goede Sinjorenstad bevolken zij de café's en restaurants, de banketbakkers- en comestibleswinkels en de zaken waar dames-dessous verkocht worden. Zij hebben geld in overvloed, deze jonge Hunnen. En wat zij hier zien uitgestald, hebben zij in de Heimat nooit kunnen kopen. Wat zij zich in restaurants en lunchrooms laten voorzetten, was hun voor kort slechts als legendarische luxe bekend. Van Goering vernamen zij destijds immers, dat kanonnen belangrijker waren dan boter? Hij heeft toen kennelijk vooruitgezien en er op gerekend, dat de zuivel wel als buit zou worden binnengebracht na de zeven magere jaren...

Antwerpen is Duitsch. Van den Boerentoren wappert de hakenkruisvlag. De druk op het openbare leven is onmiskkenbaar. Op de terrassen aan den Meir zegt men zijn politieke meening fluisterend. O, ze zijn hoffelijk, die moffen, ze zijn correct. Maar er is geen grein spontaneïteit bij. Hun houding tegenover de bevolking van het bezette gebied werd hun nauwkeurig voorgeschreven. Zij is, zooals alles, bij decreet vastgelegd.

Elf uur slaat de Westminster in de hal van het pensionaat. Uit den zijvleugel galmt het Horst-Wessellied - 'S.A. marcheert...' Zullen die bruine troepen ook bij ons gaan marcheeren?

31 Mei (Breda)

Het is goed terug te keeren in je land, na een omzwerving van weken door de woestenij van het oorlogsterrein. Sterker voel je je verbondenheid met dingen en mensen, die je sinds je vroegste jeugd vertrouwd zijn.

Gretig en gespannen zocht ik bij mijn nadering de torens der stad, alsof het bakens waren zonder welke ik de haven niet bereiken kon. Ik vond ze alle terug. In het midden den slanken, grijzen reus der Groote Kerk. Na alle geruchten die ik gehoord had over zijn verwoesting, was hij mij een teeken, dat aan zijn voet het leven verder ging, nadat het dagen lang gekwijnd had in een doodsche stratennet.

Nu is het handen drukken achter den rug; de ervaringen zijn uitgewisseld, eindelooze verhalen van ellende en dood, die dieper aanspreken omdat je er zelf nacht en dag mee geconfronteerd bent geweest.

Ik heb gehoord, dat mijn vader krijgsgevangene is. Ik heb gehoord van den doodenmarsch der Bredasche burgers op den Rijsbergschen weg, den strijd aan de Grebbelinie, van den verbitterden tegenstand onzer mariniers op de Maasbrug, van de verschrikkingen in het brandende Rotterdam. Opnieuw raakt mijn kamer vol donkere, verwarde beelden, zooals dien avond na den inval. Maar ze zijn nu scherper. Ze dringen zich feller aan mij op. Ik herken wat ik beleefd heb.

Ik voel mij heviger dan ooit geïnfecteerd.

4 Juni

Omsloten door 'de geordende samenleving', zooals dat heet. Ik kan het me nog niet goed realiseeren. Wèl aanvaard ik comfort en hygiëne weer als vanzelfsprekend, maar er *blijft* een kloof tusschen mij en de dingen om mij heen. Mijn boeken, mijn schilderijen, de verzen die ik schreef, ze doen zich aan mij voor als vreemden. Ik ken alleen het rauwe proza der werkelijkheid. Ik weet precies hoe een bom huult, hoe mitrailleurvuur inslaat, wat een vlammenwerper uitricht en dat je tegen wind in weg moet loopen als je een Stuka ziet duiken.

Ik kàn me niet overgeven aan de stilte van poëzie, aan

de fragiele lineatuur van het ‘Liggend naakt’ boven mijn bureau, terwijl in mijn hoofd vliegtuigen daveren, tanks grommen, terwijl binnen mijn oogen nog het beeld hangt van brandende puinen, ingestorte bruggen en kratervelden.

6 Juni

De stad leeft, ademt als te voren. Menschen zitten op een bank in het park. Kinderen strooien brood voor de zwanen. De vuilnisemmers worden prompt op tijd geleedigd. De deurwaarder heeft weer het lint met den penning om. De gasmeter dient regelmatig te worden bijgevuld. Langs den muur van het klooster der Capucijnen staan in den avond de gelieven.

Ik ontmoet een kennis, die ook door België heeft gezworven. Hij vindt het hier ‘toch maar het beste. Rustig. Het oude, vertrouwde leventje’.

‘Je bent toch niet blind?’ vraag ik. ‘Zie je niet wat er om je heen gebeurt? Voel je niet wat “tien Mei” beteekent?’

‘O ja’, zegt hij, op zijn horloge kijkend, ‘t is beroerd, dat we maar een half ons thee per maand krijgen en die moffen onze zuivel, vleesch, fruit en conserven wegsleepen. Maar dat is buit. We zijn per slot overwonnen. Och, een vol vat kan best een druppel missen. We hebben voor vijf jaar voorraden. En die oorlog is immers over een paar maanden afgelopen’.

Ik heb hem laten staan, dezen blinde, behoorende tot Nederlands ‘intelligentsia’. Ziet hij dan werkelijk geen ander bedrijf dan het leeghalen der levensmiddelenpakhuisen? Zeggen de kranten hem niets? - de kranten, die het Duitsche weermachtsbericht dragen en honderd-en-een verordeningen van den bevelhebber der bezettingstroepen? Is dit voor hem geen teeken, dat de ‘voorlichting’ reeds geheel in handen van den vijand is, dat er dag-in dag-uit geraffineerde aanslagen op den geest van het volk worden gepleegd?

Dr H., zijn medewerker v. L. en tal van andere publicisten, die voor de Meidagen het nazidom bestreden, zijn in de gevangenis geworpen en wachten daar hun doorzending naar een concentratiekamp. ‘Intellect, hinweg mit diesem bösen Wort!’ Menno ter Braak heeft de laatste consequentie getrokken. Enkel met hem. Zij benamen zich het leven, om den geest te vrijwaren voor den doem die hem wachtte. Anderen stierven als soldaten. Weer anderen verlieten hun land, gingen vrijwillig in ballingschap. En velen zijn ‘binnen de muren’ gebleven, vastbesloten hun geest niet uit te leveren.

Maar wat beteekenen foltering, vrijwillige dood, sterven in het harnas, vrijwillige ballingschap en verzet? Oorlog is oorlog. We zijn overwonnen. Nieuwe heeren, nieuwe hoeden. Laten we blij zijn, dat we ten minste voor vijf jaar voorraden hebben...

10 Juni

De Duitschers voeren een ‘Blitzkrieg’. Ook het front in Noord-Frankrijk hebben ze met hun tankdivisies opgerold, alsof het een biezen mat was. Ik moet denken aan de ‘mobiele colonnes’ der Franschen, die op dertien Mei bij het krieken van den dag Brabant binnenkwamen. Naast ettelijke ouderwetsche vechtwagens waren er ook troepen muilezels, die zware MG's voortzeulden...

Maar de poilu's hebben gevochten als hanen met dit museum-materiaal. Ik herinner me niet, boven het slagveld in Vlaanderen ook maar één Fransche machine te hebben gezien. Heeft men in Parijs zóó hevig aan ontwapening gedaan? Of was het enkel maar corruptie? Het is zoo simpel. Je ondergraaft. De muren storten vanzelf in. Iedereen kan binnenwandelen. En dat alles in naam van de hooggeroemde ‘Liberté’.

11 Juni

Ik ben voor het eerst, sedert mijn terugkeer, weer door de bosschen gegaan. Het was er stil en goed als immer. Ergens aan den rand van de hei vond ik drie graven van Fransche soldaten. Het wijde licht van den zomer maakte ze feestelijk. De kruisen van versch wit hout staken dwaas en vreemd boven de dennenaalden uit. Verdorde bloemen hingen over de dwarslatten. Zoo onwerkelijk deed mij dit alles aan, dat ik er tegen den avond nog eens terugkeerde. Reeds van verre zag ik de scheefhangende kruisen, die elkaar bijna raakten. In den schemer leken ze mij dronkemannen, die, met verflenste anjers in het knoopsgat, van een boemeltocht kwamen.

Heeft de zon *mij* dronken gemaakt? Ik weet het niet. Ik weet alleen, dat zij mij krankzinnig voorkwamen, die drie soldatengraven in het zomerbosch. Ze hoorden er niet. Ze hooren nergens.

12 Juni

Italië in oorlog met de geallieerden. Mussolini is dus eindelijk bezweken voor den druk van den As-genoot en gaat het wrakke Frankrijk in den rug aanvallen. De Abessijnsche heldendaad krijgt een waardig vervolg.

Het zal nu wel spoedig gedaan zijn met de romantiek van Capri...

15 Juni

Vannacht rinkelden voor de zooveelste maal de alarmschellen van den telex. Dat geratel begeleidt nu al dagen lang den opmarsch der Duitsche legers in Frankrijk. De ‘Sondermeldungen’ zijn niet van de lucht. Vóór tien Mei rénden we naar het toestel om de interlinies gespannen te volgen. Nu blijven we rustig zitten en zeggen tegen elkaar: ‘Amiens gevallen, Rheims, Rouaan’. En ditmaal: ‘Parijs veroverd’.

Het was zoo. De hakenkruisvaan op den Eiffeltoren.

Een eerewacht voor den Dôme des Invalides, voor de tombe van den overweldiger van Pruisen. Wat een stijl. Wat een belachelijk vertoon. Belachelijk om den ernst waarmee die nazisoldaten, wijdbeens - dat hoort ook tot den stijl - waken over den dooden Balling. Geen voelt het komische van de situatie. Alleen Goebbels misschien. De 'Blitzkrieg' loopt ten einde. Diep staan de Duitschelegers in het Fransche land. Men spreekt over onderhandelen. Pétain, de veteraan uit den eersten wereldoorlog, heeft wapenstilstand aangevraagd.

Den Franschen wordt geen ontzuivering onthouden, geen vernedering bespaard. De 'onneembare' vestingwal van Maginot was voor de Duitschers niet meer dan een schutting, waar men via een zijpoortje achter komt. Om de maat vol te maken, gaat nu de maarschalk tot den korporaal...

25 Juni

De ensceneering was volmaakt.

De heeren van het Propaganda-ministerie weten wel iets van regie af. Vooral in het brengen van 'historische oogenblikken' zijn zij sterk.

Verrassen deed het gebeuren echter niet.

Natuurlijk was er maar één plaats, waar de leiders van het Derde Rijk het wapenstilstandsverdrag onderteekend wenschten te zien: het bosch van Compiègne. Geen waardiger décor voor de omgedraaide rollen dan de restauratiewagen, het museumstuk uit '18.

Terwijl Huntzinger en zijn delegatieleden naar de préambule luisterden, boden de laatste Fransche detachementen in Savoye en Elzas-Lotharingen nog verbitterden tegenstand. Nu marcheeren zij reeds naar de krijgsgevangenkampen. Nu zien zij overal hakenkruisvlaggen wapperen en hooren de klokken luiden, tien dagen lang.

6 Juli

‘...denn wir fàààhren gegen Engeland, Engeland... Ahoi...’

De avondstraat is vol van het gebrul der vreemde soldaten. In stijf gedisciplineerde kudden trekken zij langs mijn venster. De dreun der laarzen en het ‘zingen’ daarboven zijn onverdraaglijke geluiden. Niet één uit den troep zal het in zijn hoofd halen te laat in te zetten of het ‘Ahoi’ als een welluidenden zeemansgroet te doen klinken. Schreeuwen, alle woorden kort, afgebeten uitstooten. Zoo is de stijl. Een Feldweibel snauwt een commando. Ze zingen weer. Ze houden het hoofd precies rechtop. Ze hebben allemaal denzelfden blik van zich-superieur-voelen, van ‘Deutschland über alles’. De massamensch marcheert.

*

In de drie kolom verordeningen die we vandaag moesten opnemen, kwam een luisterverbod voor. De buitenlandsche radiozenders - de Duitsche uitgezonderd natuurlijk - zijn voortaan taboe. Aan het eind de bekende bedreiging met vrijheidsstraffen etc. Zouden de heeren zoo naïef zijn te denken, dat we nu alleen nog maar de door Goebbels gedicteerde nonsens van het D.N.B. binnen onze kamers halen?

Ook moeten we meer achting hebben voor ‘Duitsche symbolen’. Handtastelijkheden tegen leden van de Wehrmacht worden met den dood gestraft. Straks moeten we voor elk hakenkruis onzen hoed gaan lichten. Heel langzaam worden de schroeven aangedraaid. Maar er zal hard gedraaid moeten worden, willen ze ons doen buigen.

7 Juli

Generaal De Gaulle heeft in Engeland een Fransch bevrijdingscomité gevormd. Londen wordt langzamerhand

een stapelplaats van exil-regeeringen. Ik hoor in mijn omgeving veel critiek op de vlucht van het kabinet De Geer. Maar wat had men dan gewild? Dat onze volksvertegenwoordiging zich onder de vleugels van den adelaar zou nestelen, om precies zoo ‘beschermd’ te worden als wij nu? Aan de overzijde van het Kanaal kan men immers den strijd opnieuw organiseren en in verbinding blijven met onze koloniën? Hier spreekt men inmiddels over ‘nationale concentratie’, alsof het mogelijk zou zijn onder de laars nog iets van de democratie te redden...

14 Juli

Drost is het type van den anti-semiet à la Streicher. Ook uiterlijk lijkt hij op den sadist van *Der Stürmer*. Daarbij is hij een landverrader van de ergste soort, een die over de lijken onzer soldaten den vijand tegemoet snelde en hem als bevrijder begroette.

Reeds vóór tien Mei heb ik herhaaldelijk met hem te doen gehad. Hij trachtte mij eens, via een interview, er toe te brengen zijn indrukken van een reis door Duitschland - ‘het strijdende Duitschland van den Führer’, zooals hij het noemde - in mijn blad te publiceeren. Ik weigerde. Later kwam hij zich bij mijn hoofdredactie beklagen over het feit, dat ik bulletins over den oorlog, die door ons verspreid werden, ‘verdraaide’ en den lezers een valsche voorstelling van de nazipolitiek gaf. Even voor den inval verdween hij spoorloos, om na de capitulatie in het kielzog der overwinnaars terug te keeren, wetend, dat nu ‘zijn tijd’ gekomen was.

Stilaan beginnen we te merken, welke beloften ‘zijn tijd’ inhoudt. Reeds zijn enkele van mijn Joodsche vrienden door den verrader op straat gemolesteerd.

Gisteravond heb ik voor het eerst zèlf de strijdmethode der slippendragers ervaren. Ik ontmoette Dr. in 't Zuid.

Hij zat er bij enkele Duitse officieren en een paar spitsbroeders van de W.A. en voerde het hoogste woord. Zoodra hij mij zag, begon hij mij voor 'jodenvriend' uit te schelden. Even later kwam hij naar me toe en een korten, stompen vinger voor mijn gezicht houdend, zei hij: 'We krijgen jou nog wel, jodenvriend, vuile saboteur, hetzer. Heb het hart nog maar eens in je donder, dat je weigert de waarheid over Duitschland te schrijven. Ik hou je in de gaten'.

Ik heb veel gezegd daarna. Zooveel, dat vrienden mij aan de mouw trokken en onder de leestafel door tegen mijn schoenen traptten. Veel te veel, de gewijzigde verhoudingen in aanmerking genomen. Het laatste wat ik hoorde, toen ik de zaal verliet, was iets over het concentratiekamp. Op weg naar huis, voelde ik het verzet in mij groeien, met elken stap.

23 Juli

Gisteren was ik voor mijn blad in Rotterdam. Opdracht: een puinreportage. Afgaande op hetgeen ik in Vlaanderen gezien had, vormde ik mij, tijdens de treinreis, een beeld van de verwoestingen. Maar de zon rees zoo hel boven Holland en tegenover mij zat een glimlachende oude heer, die het had over de paring van inktvisschen, over protoplasma, atomen en nazi's. Het beeld trok weg.

Toen ik de ruïnes van D.P. verliet, week de zomermorgen voor een verbijsterende werkelijkheid. Tot den avond ben ik er in omgegaan. Ik heb de oude wegen gezocht, de oude straten. Tallooze kon ik in het geheel niet meer vinden. Andere herkende ik aan de brokkige rompstukken van een gebouw, dat met zijn betonnen skelet het vuur gedeeltelijk had weten te weerstaan. De grauwe stofwalm die overal hing, drong door alle poriën. Een weeïge lucht van smeulend hout en tusschen het puin ontbindende lijken maakte mij

misselijk. Dit was dus 'de totale oorlog'. Hoe had ik het mij anders voorgesteld? Was ik dan Warschau al vergeten? En de tooneelen in Poperinghe?

Ik was alles vergeten. Ik voelde mij leeg, naakt, uitgebrand als de Sint-Laurens, die donker en alleen oprees boven de puinvelden, toen mijn trein, langzaam over het viaduct stoomend, de stad verliet. Bij den Moerdijk stonden we geruimen tijd stil. Afweergeschut dreunde. Lichtraketten hingen boven het water, dat glinsterend voortstroomde. Tot Breda hoorden we het zoemen der Bristol Blenheims. Zij droegen de wraak naar het Oosten.

24 Juli

Marsman dood!

Een paar simpele regels op de telexrol, weggedrukt tusschen een reeks verordeningen, een oproep van 'De Nederlandsche Unie', bolwerk der min of meer bleekzuchtige oppositie, en een 'noot voor de redacties', de gebruikelijke vingerwijzing van de Presse-abteilung die een directe censuur op doeltreffende wijze vervangt...

Zijn schip is in het Kanaal op een mijn geloopt. De dood heeft hem getroffen waar hij hem verwacht had. 'Het water roept voor de derde keer', heeft hij immers geschreven? Nu is hij voorgoed 'terzij de horde'.

Slauerhoff, Ter Braak, Du Perron, Marsman - onder welk vreemd noodlotsteeken is deze generatie geboren?

1 Augustus

De balans der vijf dagen is opgemaakt: negen-en-twintig-honderd man gesneuveld. De vermisten zijn er niet bijgerekend. De hospitalen liggen nog vol zwaargewonden. Wij hebben straks ook onze oorlogsinvaliden, die je vroeger zag afgebeeld op foto's van gedenkdagen in het buitenland; in rolstoelen, op krukken, met geleidehonden. Zij stonden altijd

op de eerste rij en kregen na afloop een hand van de autoriteiten, soms van den koning zelf. We kunnen nu ook een monument voor den Onbekenden Soldaat oprichten met een Eeuwige Vlam. Er komt een nationale gedenkdag bij en de onderwijzers en de schooljeugd sleepen er opnieuw een vrijen dag uit. Maar voorloopig klinken nog de laarzen van de S.S., voorloopig spreekt nog Mussert onder de schutse der Duitsche bajonetten, voorloopig zijn we nog overgeleverd aan de barbarie, aan de macht van den ploertendooder.

Negen-en-twintig-honderd dooden. ‘Ongeveer zeshonderd per dag. Weinig, de moderne strijdwijze in aanmerking genomen’, zegt een collega.

‘Zeshonderd te veel’, denk ik, als ik een nieuwe serie bepalingen van Seyss-Inquart lees (verbod om te betoogen voor Oranje en andere). De West-Europeesche democratieën hebben de bruine pest rustig laten voortwoekeren van kerngebied naar periferie. Caricaturisten verschaften zij themata. Romanciers en cultuur-historici kwamen er door tot best-sellers. De parlementen hielden alleen de hand aan de hygiëne in eigen huis. En hoe! Rost van Tonningen cum suis werden zóólang in bescherming genomen dat zij hun meesters vrijelijk, naar Germaansche zeden, konden begroeten.

Toen de epidemie uitbrak, had men geen ander serum dan het bloed der soldaten.

18 Augustus

Wells' *The shape of things to come* herlezen. Er zijn weinig parallellen te trekken tusschen een hoofdstuk als *The last war cyclone* en onze dagen. Opvallend is het, hoe de auteur Engeland geheel buiten den oorlog houdt en het slechts de economische en sociale nadeelen van den continentalen strijd doet gevoelen. Intusschen is de eerste

grote luchtslag boven Londen geleverd. Er wordt veel gesproken over het 'fahren gegen England'. Maar dat Hitler ooit nog eens op het Strand een parade van zijn legioenen af zal nemen, gelooft slechts een N.S.B.-er.

23 Augustus

Ik heb lang zitten kijken naar de foto, waarop Stalin en Von Ribbentrop elkaar de hand schudden ter gelegenheid van den eersten verjaardag van het non-agressiepact. Hoe langer ik keek, hoe duidelijker 'de achtergrond' van dit beeld werd. Stalin, den vreemden, ondoorgrondelijken glimlach van den half-Aziaat in de half toegeknepen oogen; de hand heffend met de breede goedmoedigheid van den Russischen boer. En de Duitscher, zichtbaar nerveus, het lachje strak aangeknepen, de hand omsloten door den forschen greep van den Georgiër. Hij moet ongetwijfeld gevoeld hebben, dat er iets donkers, iets dreigends was tusschen glimlach en gebaar van den pactgenoot. Het Roode Leger is niet opgebouwd voor het handhaven van een gewapenden vrede.

31 Augustus

Er is tòch nog door enkelen oranje gedragen. Zij werden prompt gemolesteerd door de W.A. In alle vroegte zag ik hier en daar een vlag wapperen. Na een uur was er geen driekleur meer te bekennen. De moedigen waren reeds naar de Koninklijke Militaire Academie gevoerd, om door den S.D. verhoord te worden. Vanmiddag was het rumoerig in de binnenstad. Unieleden en Vova-colporteurs, die wijdbeens voor de warenhuizen en de Joodsche zaken stonden - de 'revolutie' in Duitschland wordt tot in details geïmiteerd - raakten herhaaldelijk slaags. De politie deed zenuwachtig, trok zich terug voor het laarzenvolk of maande de oppositie door te loopen.

Nu slenteren een paar aangeschoten lieden onder mijn venster door, zingend van ‘Oranje boven, leve Willemien’. ‘Denk er om!’ waarschuwt een voorbijganger. ‘Wat kunnen ons die moffen verdommen’, hoor ik een van de zangers zeggen en dan zetten zij het Wilhelmus in. Dat is de laatste demonstratie op dezen Koninginnedag.

14 September

De Duitschers zijn een luchtoffensief tegen Londen begonnen. Schier elken nacht hooren we de Luftwaffe naar het Westen trekken. Berichten uit Engelsche bron spreken van verwoestingen en een vrij groot aantal doden onder de burgerbevolking. De tunnels van den ondergrondsche worden tijdens een aanval door duizenden benut om er de dekens te spreiden. Ook Berlijn heeft reeds herhaaldelijk bezoek gehad van bombardementseskaders.

Vaak volg ik het wuiven der zoeklichten langs den strakken Septemberhemel. Roode en gele vuurpijlen zie ik vonken op den horizon. Een lichtparachute draait boven de stad en de huizen worden coulissen, onwerkelijk pleisterdécor onder Jupiterlampen. De echo van afweergeschut slaat door de leege straten. Zorgvuldig verduister ik weer en draai mijn bureaulamp aan. Een verzenbundel ligt open... ‘maar ergens in mijzelven wordt eens Londen, gelijk Babylon, uiteengestort’.

Ik kan niet meer lezen.

17 September

Italianen en Duitschers hebben de Egyptische grens overschreden en Sidi el Barrani bezet. De strijd om Europa is in Afrika opnieuw begonnen. In de boekwinkels verkoopt men reeds frontkaarten van het Libysche oorlogstooneel. Radiocommentators vestigen telkens weer de aandacht op de gebeurtenissen aan den rand der Oude Wereldzee.

Het is voor den afloop van den krijg van geen beteekenis of Berlijn dan wel Londen het eerst in een puinwoestijn veranderd wordt. Wel echter of de asgenooten zullen doordringen tot de Nijldelta en verder tot het Suezkanaal. Met een doorgesneden slagader kan zelfs John Bull niet op de been blijven.

24 September

Toen ik vanmiddag door het herfstbosch liep, zag ik over het ruiterspad Drost naderen in gezelschap van zijn zoon. Gelaarsd en gespoord. Rechte, zwarte torsen boven koppelriemen.

Zoodra zij mij in de gaten kregen, begonnen zij te brullen: ‘Jodenknecht, spion, schooier!’ De zoon, een bleekzuchtige imbeciel, voelde zich ongelooflijk dapper zoo hoog in de stijgbeugels. Hij stuurde zijn paard recht op mij af en grinnikte als een patiënt uit Maasoord die zijn oppasser sart.

Ik ontweek hem. Ik weet dat het laf was. Maar wat kon ik doen, te voet, tegen twee ruiters? Ik sloeg een zijpad in. Hun schelden galmde mij na door het stille, reeds gelende bosch. Uren hebben wij geloopt daarna, gedwaald over de hei, langs den grilligen rand der zandverstuivingen, mijn haat en ik.

11 October

Soms móet ik, voor korten of langeren tijd, dit journaal ontwijken. Dan durf ik mij niet uit te schrijven. Dan kàn ik vaak geen vorm geven aan mijn gedachten, die als een donkere, rustelooze stroom door mij heen gaan. Het najaar is schoon. Maar ik heb geen oog voor de boomen, voor het rosgoud van de tuinen. Ik zie enkel zwart en bruin en grijs, de kleuren van het knechtendom dat nu de straten onveilig maakt. Ik zie het overal marcheeren, ik hoor het

brullen op de pleinen; van de reclamezuilen schreeuwen zijn plakaten mij aan; in de brievenbus vind ik zijn vunzig drukwerk.

Vanmorgen brief van Sonja gehad uit Amsterdam. Enkele maanden geleden waren we nog collega's. De oorlogsdagen waren nauwelijks koud of zij kreeg reeds haar congé. Haar directie durfde geen Joodsche redactrice in dienst te houden. En dat terwijl de bezetter nog geen enkele verordening in die richting heeft uitgevaardigd. Zulke laffe kruiperijen waren trouwens schering en inslag. Zij zijn het nog. Kan men anders verwachten van een bourgeoisie, waaruit au fond de hordebeweging geboren is?

‘Het gaat er alleen om, dat ik maar een Jodin ben’, schrijft Sonja ‘Het moet wel iets verschrikkelijks zijn. Het wordt ons tegenwoordig ten minste van alle kanten duidelijk gemaakt. Er zijn hier al tal van gelegenheden, waar de deur voor *ons* gesloten is. Maar och, wat doet het er toe? Het schijnt nu eenmaal zoo ons noodlot te zijn’.

Nu ik haar woorden overschrijf, nadat ik ze reeds tienmaal herlezen heb, overvallen ze mij als een waanzin. Haar fatalisme, haar stille berusting worden onverdraaglijk. Maar wat wil ik dan? Ik weet het niet. Ik voel mij ellendig. De tijd voor de barricaden is nog ver.

16 October

Het heimelijk beluisteren van de Engelsche en Amerikaansche nieuwsuitzendingen is al lang geen sensatie meer. We hebben onzen vasten kring en onze vaste veiligheidsmaatregelen. Al huilen de Duitsche stoorzenders als razenden, we vinden telkens een nieuwe methode om toch nog iets te hooren. En op de nachtedactie kan ik rustig de Amerikaansche U.K.G.-stations draaien.

Er vallen dagelijks slachtoffers. Het verraad is overal. W., gisteren ontslagen wegens verduistering, is vandaag

opperkompaan. Zijn buren wagen het niet Londen aan te zetten of in den tuin hardop te beweren, dat onze soldaten in den rug beschoten zijn door het volksche geboefte. R., tijdens de mobilisatie sergeant bij het landstormkorps Motordienst en chauffeur van generaal van N., is nu instructeur der W.A. met veel goud en glimmende laarzen en een kin die 'hard' probeert te lijken. Ik heb hem vaak heel timide in de houding zien staan. Vandaag blaft hij tegen zijn sectie en gaat er prat op reeds vijf 'hetzers' te hebben aangebracht. Gestapo-agenten, provocateurs, we ontmoeten ze in cafe's, in treinen, op het sportveld. Het zijn de mislukkelingen van vóór tien Mei, de politieke draaitollen, het schuim, dat wij verzuimd hebben af te scheppen.

Wat is het klein, ons verzet in de binnenkamer, bij het ontvangtoestel en het kopje thee! Maar wij zijn geen volk van revolutionnaires. De overgang van mes en vork naar pistool en springlading is rijkelijk groot...

26 October

Er is een 'Winterhulp Nederland' gesticht. De copie gaat hoe langer hoe meer op het origineel lijken. Binnenkort plaatsruimte reserveeren voor nieuwe slagzinnen!

28 October

Italië valt Griekenland aan.

Expansie naar het Oosten. Dat heet 'levensruimte' zoeken.

Begint de laars te knellen of wil men in Rome de aandacht van Afrika afleiden? De opmarsch naar Suez is een fiasco geworden. Erythrea wordt in een tang geknepen.

En dan is er altijd nog de droom van het Groot-Romeinsche Rijk, die sterker geworden is naarmate de eedgenooten over den Brenner de Rijksgedachte verder verwezenlijkt hebben, ten koste van hun buurstaten.

De zwarthemden zullen den Acropolis wel niet zoo spoedig beklimmen als de nazi's den Eiffeltoren.

8 November

Vanavond met Pierre een wandeling gemaakt langs de overstroomde Mark. De maan hing als een bleeke halve bol boven de watervlakten. Donker stond het bosch achter de nevels. Een vreemde stilte omvatte ons. Het was of alles wachtte op het gedonder der luchteskaders.

Hij vertelde van zijn ervaringen aan het front in den Peelsector. Ik heb vaak lust gehad hem er naar te vragen. Ik deed het niet. Ik wist dat de gebeurtenissen hem zeer sterk hadden aangegrepen. Hij was wat ik noem een idealist-zonder-bodem, een die zich een 'nieuwe wereld' droomde, zonder zich te verdiepen in het proces dat de droom tot gestalte omvormt. Sedert den veertienden Mei kènt hij het proces... het proces der destructie. De droom is uitgedroomd. De werkelijkheden hebben hem aangetast als bacteriën. Hij is geïnfecteerd zooals ik. Maar bij hem heeft de infectie verder doorgevreten. Omdat hij zonder bodem was. Schilderen kan hij niet meer.

'Soms zit ik een heelen avond op mijn gaskraan te kijken', hoor ik hem zeggen. 'Zoo maar kijken en rooken. Toen onze stelling aangevallen werd, lagen we ook te kijken en te rooken. Het liefst was ik blijven liggen. Het liefst had ik me dood gehouden. Laf, vind je niet?'

Ik schudde alleen mijn hoofd. Het was immers de lafheid die den moed voorafgaat, het wankelen van alle waarden in de laatste seconde voor den vuurdoop?

'Later deed ik alles automatisch', ging hij verder. 'Eerst schoot ik in het wilde weg. Na een keer of tien begon ik te mikken. Ik dook weg als ik iets hoorde fluiten, ik sprong weer op en viel weer neer, zonder er eigenlijk bij te denken. We maakten jacht op parachutisten. Ik knalde er een van

een hooiberg af. Hij viel naar beneden als een vleugellamme kraai. Ik kwam transporten gewonden tegen, uit de eerste linie. Toen ik de donkerbebloede noodverbanden zag, de verminkte gezichten, de afgerukte ledematen, kreeg ik weer angst. Ik wilde er tussen uitknijpen. Ik was niet alleen. Even later lagen we opnieuw achter het vizier en beschoten een patrouille moffen, die in hun tarnjacks langs de spoorbaan kropen. We trokken terug achter de Grebbelinie. We hadden in vier dagen niet geslapen. Als je 's nachts op wacht stond, wist je van niets. Om toch wakker te blijven hield je een sigaret tussen je vingers omlaag, zodat het vuur telkens je huid schroeide. Op den duur voelde je ook dat niet meer. Toen ik het capitulatiebesluit hoorde, heb ik heel hard "Godverdomme" gezegd, m'n geweer neergesmeten en m'n kop op m'n ransel gelegd. Veertien uur heb ik als een blok geslapen. Enfin, de rest weet je'.

We hebben niet meer gesproken daarna. Boven het bosch flickerde het mondingsvuur der zware Flak. De lucht trilde.

14 November (Rotterdam)

De Zuidwester is een orkaan gelijk. In 'het centrum' houden de mensen zakdoeken voor neus en mond. Zand en gruis wervelen torenhoog.

Het lopen in den avond over Blaak en Coolsingel gaf me de lugubere sensatie van een wandeling over een reusachtig kerkhof. De fundamenten van honderden huizen deden zich aan mij voor als lange reeksen openliggende graven, waarin zwart grondwater blonk. Huilend sloeg de wind door het karkas van een bankgebouw.

Vanmorgen zag ik daar een paar Duitse matrozen fotografeeren. Eén wees lachend naar de ruïnes, naar een warrige, roestige massa ijzer, eens de rotatiepers van *Het Rotterdamsch Nieuwsblad*. Die kunnen ze straks toonen als ze

met verlof zijn. 'Seh' mal, was wir da gemacht haben!'

Hoe lang zal de barbarie nog lachen en kiekjes maken op de puinvelden van ons continent?

26 November

Seyss heeft ons twee nieuwe departementen gegeven: een van opvoeding, wetenschap en cultuurbescherming en een van volksvoorlichting en kunsten.

Het werd meer dan tijd, dat men ons ook cultureel ging 'einsperren'. Wij hebben er al lang op zitten wachten, op de 'volksche normen', op het uitkammen van onze rijen, op het standaardtype 'bodemverbonden kunst', het boeren- en soldaten-epos, de contereitsels en sculpturen van 'rassisch' reine typen; op het liquideeren van volksvreemde invloeden, op een tentoonstelling van Ontaarde Kunst.

Goedewaagen zal de klok wel terugzetten, zooals Goebbels het gedaan heeft. En Van Dam begint natuurlijk het eerst met de schoolboekjes, met het vervalschen der historie, met de bescherming der anti-cultuur. Van daar tot den verplichten jeugdstorm (aan 'Mussert-jeugd' heeft men zich nog niet gewaagd!)... is maar een ganzenpas.

10 December

De W.A. hield een propagandamarsch door de 'roode' arbeiderswijk. Drost ging voorop, te paard. De volksgenooten, die de colonne den rug lieten zien, werden hardhandig omgedraaid. Er ontstond een rel. Politie was afwezig. Vrij baan voor de gummiknuppels!

Ze hebben een ouden man naar de dichtstbijzijnde polikliniek gebracht. Hij had een klap in het gezicht gekregen.

Waarom heeft hij mij zoo lang aangekeken met dat eene bebloede oog?

26 December

Een stille Kerst, onze eerste in oorlogstijd.

Ik had wachtdienst op de redactie. Een corvée. Verslagen over 'Weihnachtsfeierstunden' ratelden binnen. Alle radiostations gaven orgelmuziek, koralen, hymnen, met of zonder bazuinen en koren. Het oude lied. Alsof er niets veranderd was. Alsof er nooit sirenes geloeid hadden. En natuurlijk dreef Berlijn de hypocrisie ten top. Weeke jongenssopranen bibberden bij een kerstlied, afgewisseld door walgelijk sentimenteele declamaties, groeten van het front aan de Heimat en fanfares voor wéér dertig duizend bruto registerton. 'Stille Nacht, Heilige Nacht' en het Horst Wessellied. De Januskop der gelaarsde bourgeoisie.

2 Januari 1941

Dit jaar de eindoverwinning.

De Führer heeft het gezegd. Goering zei het hem in een dagorder aan de luchtmacht na. Goebbels zei het. Dönitz nam het over. En de massa's hebben het geslikt. Zij slikken alles. Hun denken begint en eindigt met 'Heil Hitler'. Daartusschen is niets. Niets dan een grauwe, leege sluis, die voortdurend commando's opneemt en ze automatisch doorgeeft. Het gebaar met den arm is al lang reflexbeweging geworden.

3 Januari

De boeken der vernietiging worden regelmatig opengelegd.

Vandaag werd ons de balans aangeboden. De balans en het jaarverslag. Zooals de economische redactie die bij de jaarwisseling van groote N.V.'s ontvangt.

De duikbooten van den overwinnaar hebben vier millioen bruto registerton geallieerde scheepsruimte tot zinken gebracht.

Zijn bombardeurs waren meer dan honderdmaal boven Londen.

Zij wierpen drie en veertig millioen kilogram brisantbommen uit.

Zij strooiden één millioen zeshonderd duizend brandbommen.

Zij hebben de torenvuren zien staan in den nacht, aan weerszijden van de Theemsmonding. Als zij den neus naar het Oosten draaiden, hadden zij een rooden hemel in den rug, tot ver boven zee.

En in het 'jaarverslag' vind ik een aantekening bij de Verlies- en Winstrekening, dat Engeland slechts het vijf-en-twintigste deel van die hoeveelheid vernietigingsmiddelen op Duitsch gebied heeft neergegoid.

De kruideniers der Wilhelmstrasse zijn vertrouwd met het snelle gebaar van den vinger naar den rand van de schaal...

14 Januari

Alle Joden moeten zich melden. Na de openlijk toegelaten molestaties en straatschuimerij beteekent dit het officieele begin van de reeks anti-semietische plakaten. We weten wat er in '33-'34 gebeurd is. We weten hoe het er in Weenen toeging na de annexatie, en in Praag, en in het bezette Polen. We hebben er kennis van genomen en toch.. het bleef ons nog ver. Er waren zóóveel berichten in zóóvele talen. De eene propaganda kruiste de andere. Maar nu is het nazisme binnen onze grenzen. Nu zien we het gebeuren vlak bij ons, voor onze deur, op het plein onder de berijpte boomen, in de witte winterstraten, wat wij vroeger lazen in aangrijpende documenten.

Ahasveros wacht opnieuw de weg, de lange, grijze weg.

24 Januari

'Oost-Indië behoort tot Groot-Oost-Azië', heeft de

Jappenminister Matsoeoka in een rede voor den Rijksdag beweerd.

Ik dacht er aan, toen ik vanmiddag door de zalen van het Ethnografisch Museum liep, achter een groep Duitschers aan, die er door den directeur werden rondgeleid. Het was mijn taak van deze rondleiding een verslag te maken. Ik moest mij laten voorlichten door zekeren P.H., voorheen redacteur van de *Völkischer Beobachter*, nu in de grauwe uniform met den Totenkopf, het sinistere merk der S.S.

Deze heer trachtte mij er van te overtuigen, dat alleen de Duitschers in staat zouden zijn ons Indië te exploreeren. Ik vroeg of hij wel wist, wat wij daarginds tot stand hadden gebracht. Hij wuifde met de hand. 'Jullie hebt het voornaamste vergeten', zei hij. 'Het opbouwen van een militaire machtspositie. De Japanner beschouwt den geheelen archipel als zijn invloedssfeer en zal vroegof laat trachten jullie gebieden te annexeren. Jullie zult er niets tegen kunnen uitrichten'.

Ik vroeg hem, of hij, als SS-man, een samengaan met den Jap voorstond.

'Es sind Schweinhunde', zei hij hartgrondig.

'Maar Deutschland zoekt toch duidelijk hun vriendschap?'

'We moeten wel'.

'Net als met Rusland dus?'

Hij zweeg. Hij bromde achter zijn hand. De ring met den doodskop glimmerde in het licht van een diorama. De directeur brabbelde wat over sawah-aanleg. Een soldaat met een zoetemelksgezicht, zóó van de schoolbanken, zwaaide kinderlijk krijgshaftig met een kris. De SS-man snauwde dat hij er af moest blijven. Hij legde het voorwerp neer en klapte als een automaat de hakken tegen elkaar.

Mijn verslag is te licht bevonden. Mijn chef-redacteur, type van den politieken kameleon - hij was eerst rood, later blauwgeel, toen zwart, nu bleekbruin - miste, naar hij zei, een uiteenzetting van de Deutsche koloniale gedachte.

Ook had ik ‘de belangstelling der Duitsche militairen voor onze overzeesche gebieden’ sterker moeten laten uitkomen.

Toen ik zoeven op den steen naar mijn twintig regels zocht, vond ik ongeveer een kolom terug onder het zijkopje ‘Tot beter begrijpen’.

‘Een nieuwe rubriek van den chef’, zei de meester. ‘Werkt u daar ook aan mee?’

‘Gelukkig niet’, zei ik en we gaven elkaar een knipoogje.

5 Februari

Het burgerlijk bestuursapparaat wordt van lieverlede omgeschakeld. De belangrijkste posten zijn reeds in handen van het verraad. Nu is men begonnen het instituut van commissarissen der Koningin te ‘zuiveren’. Noord-Holland, Utrecht en Limburg krijgen den wolfsangel in het gouvernementsgebouw. Het symbool der rancune. Afgetakt van het hakenkruis.

Achter de loketten der ambtenarij zullen weldra de zwarte hemden opkomen tusschen de witte boorden.

9 Februari (Amsterdam)

Het is ver na middernacht.

De geluiden in het kleine hotel trekken zich terug achter kamerdeuren en leven daar, gedempt ritselend, nog eenigen tijd voort. Naast mij worden laarzen met een smak op den corridor gegooid. Ik hoor flarden Duitsch. Een vrouw giechelt. Buiten slaat de Beursklok. Twee lange, doffe slagen.

Ik kan niet slapen; niet vooraleer ik me in dit journaal heb bevrijd van de beelden, de stemmen, de indrukken, die mij in de afgelopen uren hebben omringd en aangevat, die zich op mij hebben geworpen als een troep donkere gestalten.

Sonja had mij gevraagd het week-end bij haar te komen doorbrengen. Ofschoon ik in haar brief den ouden strijdlust terugvond, voelde ik tevens een wanhoop sluipen achter de regels. Ik zag die wanhoop in haar oogen, toen zij naast mij ging over het Damrak. Het was koud. We huiverden in onze jassen. Om ons heen joelde het gelaarsde grauw. Het had bezit genomen van de straten. Het stond in zwarte gelederen voor het Paleis.

‘Voor Joden verboden’, las ik achter een caféraam. ‘Joodsche gasten niet gewenscht’, hing bij de deur van een cafétaria. ‘Druk de joodsche luizen dood!’ schreeuwde een colporteur die met *Vova* liep. We keken beiden naar zijn opengesperden mond en de vieze spotprent daaronder. Het gruwelsprookje der ritueele moorden. De angst en de wanhoop schoten dooreen in haar oogen. Ik voelde haar arm drukken. ‘Zoo is het nu al dagen lang’, hoorde ik haar zeggen. Voor ons uit klonk glasgerinkel. Menschen liepen ons snel tegemoet. Zij zagen er bleek en vreemd uit. Zij spraken verward. ‘Ze zijn op het Rembrandtsplein bezig, de schooiers!’ zei iemand. Twee jonge Joden glipten schuw een steeg in. Een overvalwagen met Grünen schoot voorbij.

Alleen langs de grachten was het stil. Ik liet even mijn hand gaan over haar zwarte haren. Zij glimlachte vaag. De vallende schemering maakte haar rustiger.

Na lang zoeken vonden we een restaurant, waar het ons nog toegestaan was sàmen binnen te treden. Later dit kleine hotel. Enkele uren was alles goed. Ik bracht haar naar huis. Ik liep terug langs den Amstel. IJsschollen glinsterden. Toen ik de smalle trap weer opging, tintelden mijn vingers.

Er waren nog een paar gasten in het eetzaaltje. Ik zocht me een hoek en bestelde wat. Ik poogde afstand te scheppen tusschen mijzelf en hetgeen ik ervaren had. Een zakuitgave

van de *Rubáiyát*, die ik sedert weken bij mij draag, onttrok mij aan de werkelijkheid. Cognac deed de rest.

*The Moving Finger writes; and, having writ,
Moves on: nor all thy Piety nor Wit
Shall lure it back to cancel half a Line,
Nor all thy Tears wash out a Word of it.*

‘n Verdomde zware dag vandaag’, zei een stem tegenover me.

Ik keek op. Ik zag een korten, breedgebouwd man van even dertig. Hij monsterde mij brutaal, bromde iets van ‘die stoel zal wel vrij zijn’ en wierp een pak drukwerk naast mijn bord. Demonstratief. Het tafellampje belichtte de gruwelprent der ritueele moorden.

‘The Moving Finger writes; and, having writ, moves on...’ Het noodlot liet niet af van mij. Opnieuw werd ik geconfronteerd met den Anti-Geest. Hij zat aan mijn tafeltje. Hij hanteerde mes en vork zoals ik. Zijn handen waren breed en gedrongen. Vanmiddag hadden zij nog den ploertendooder omklemd. Hij sprak met mij. Hij kwelde me met details over de razzia. Hij wist, dat hij mij kwelde. Grinnikend sloeg hij een nieuwen borrel achterover. ‘Wij zullen dien jodenstal hier wel eens uitmesten’, zei hij.

Ik had al dien tijd gezwegen. Ik wist niet wat ik at. Ik had een bitteren smaak in mijn mond. Mijn voeten hield ik stijf tegen elkaar als om mij schrap te zetten. ‘Dadelijk smijt ik mijn bord in zijn gezicht’, dacht ik. Op hetzelfde oogenblik wist ik, dat het een dwaasheid zou zijn. De terreur zou verder gaan, terwijl ik in een ziekenhuis zou liggen of op een brits aan de Weteringschans. Ik stond op.

‘Smaakt het je niet meer?’ vroeg de landsknecht.

Ik schudde mijn hoofd.

‘Gaat wel over’, grauwde hij. ‘Jullie zult nog veel

meer moeten hooren. Dacht je, dat de nieuwe tijd met handschoentjes aankwam?’

Een van die frasen waar hun strijdbladen van druipen. Zij hanteeren ze zooals een geloovige teksten uit het Evangelie. Alleen niet zoo eerbiedig. In de practijk worden het bestialiteiten.

Alles is nu stil. Ik moet probeeren te slapen. ‘Jullie zult nog veel meer moeten hooren...’ Morgen, Overmorgen. Het is onafwendbaar. De laars regeert. De vrijheid is zoo ver.

10 Februari (Amsterdam)

In de grijsheid van den opkomenden dag langs den Amstel geloopt. Weinig geslapen. Ik kòn het in de kleine hotelkamer niet uithouden. Iets joeg mij voort, naar buiten, langs de toegevroren grachten, de slapende schuiten, de grauwe, in zichzelf gekeerde huizen. Als een geraamte van ijle spalken stond de Magere Brug over het korstige rivierijs. De toegangen naar het Jodenkwartier waren afgesloten. Het was doodstil in de oude straten. Achter een bovenvenster op den hoek van het Waterlooplein zag ik een wit vrouwengelaat. In de oogen las ik een zelfde wanhoop als in die van Sonja. Ik heb het haar niet gezegd, toen we elkaar dezen middag weer ontmoetten.

15 Februari

Wat is ‘de provincie’ nog rustig vergeleken bij Amsterdam. En hoe weinig beseft men hier wat daarginds gebeurt. Kreeg vandaag weer een brief van mijn kleine Joodsche vriendin. Zij schrijft over het verzet in de buurten rondom het Waterlooplein. Het Oude Volk is slaags geraakt met troepen zwarten. Zekere Hendrik Koot werd doodgeslagen. Ettelijke mede-bendeleden tijdelijk buiten gevecht gesteld.

Prachtig, zulk een antwoord op de terreur der stoot-

brigades. Maar hoe vaak zullen de overvalwagens nog denderen tusschen Nieuwmarkt en Sarphatistraat?

24 Februari

De menschenjacht is begonnen.

Het systeem werkt snel en doeltreffend. Eerst provoceeren, botsingen in de hand werken, de Leugen interlinieeren op de frontpagina's der gemuilkorfde pers. Dan de Politieke Moord encadreeren. Kransen en een stramme wacht op de plaats waar de held gevallen is. En tot slot de bloedhonden loslaten.

‘Ik zit boordevol droefheid en opstandigheid’, schrijft Sonja. ‘De dagen zijn zoo wreed. Alle Joodsche jongemannen uit verschillende wijken hier, tusschen twintig en vijf en dertig jaar, worden en zijn opgepikt en naar kampen vervoerd. Zij worden zóó uit hun huizen gehaald of op straat in open auto's geladen, de meesten zonder jas of hoed. Opnieuw zijn er buurten afgezet. Men gelooft, dat er ghetto's komen. O, ik kan wel huilen. Niet uit angst, maar om deze treurige wereld. Deze week dit. Volgende week weer wat anders. Denk het je eens in, jonge kerels zooals jij, die maar meegesleurd worden en wier leven voorgoed geknakt zal zijn’.

Ik kan alleen maar vloeken, mijn handen tegen mijn slapen drukken en door mijn kamer loopen, tienmaal, vijftigmaal, honderdmaal, tusschen het venster en mijn schrijftafel. Een cel is nog veel nauwer. En de bunkers in het concentratiekamp geven juist genoeg ruimte om op de even gebogen knieën te hangen. Zitten is onmogelijk. Wie naar de tinmijnen wordt gestuurd, crepeert er voor hij den zomer heeft gezien.

26 Februari

‘Mijn rasgenooten zijn vandaag in hun buurt mishandeld en op zeer barbaarsche wijze voor de sjoel gesleept, waar

ze op hun knieën moesten uitroepen, dat ze “vuile joden” waren’.

Ik kijk naar mijn handen, die den brief vasthouden, naar mijn vingers, die soms aarzelend over een regel gaan, als om hem voorzichtig af te tasten. Ze zijn koel en wit, mijn handen. De vingers lang, met smalle leden, even zich verbreedend in de gewrichten. Ze zijn buigzaam. Elastisch. Ze zijn vertrouwd met mijn pen, met de gladde, blanke vlakken die mijn schrift ontvangen. Zij kennen de welvingen van een dierbaar lichaam. Vanavond hebben zij gespeeld met het lange lemmet van mijn kris. Zij hebben zich vast om het heft gesloten. Heimelijk. Het was mij of mijn hand dit gebaar voor mijn oogen verbergen wilde, als vreesde zij hun spot, spot om deze binnenhuis-pathetiek.

Later, op de redactie, zit ik voor de interlinies van een telexrol en geef automatisch koppen aan. Staat van beleg in Noord-Holland. Bedreigingen met doodstraf en vijftien jaar tuchthuis. Vette kapitalen. Stakingen en demonstraties. Mitrailleurs knetteren op de pleinen. Standgerichte treden in werking. De moordpatrouilles zwermen uit door de nauwe straten der oude stad. De angst woont achter geblindeerde ramen, in gangen en sloppen. Angst en haat voeren strijd in binnenkamers. Als de laatste wint, breekt het verzet naar buiten. En weer klinkt een salvo van het vuurpeloton. ‘In kader’, zet ik op de kantlijn en ik stop de copie in de lift.

‘Het bloed zingt donker, aanhoudend, dwingend’, schrijf ik daarna op de eerste lijn van een nieuw blocnotevel en ik hecht het met een clips aan den brief. Het is inmiddels tijd geworden voor de middernachtkoffie, die ons op moet wekken, *op moet wekken!*

3 Maart

Na de Duitse diplomaten zijn vanmorgen de gemotori-

seerde legers den Balkan binnengetrokken. Bulgarije gasteert. Bulgarije laat zich 'beschermen' tegen 'de bekend geworden Britsche maatregelen in Zuidoost-Europa'. Zoo heet het in het communiqué.

Weer is de lont in Europa's kruitmagazijn gelegd.

Het bedrijf der guerillastrijders in de bergen van Macedonië, van Servië en Kroatië gaat opnieuw floreeren.

Griekenland moet een overval in den rug duchten, nu Mussolini's cohorten in het Albaansch gebergte geen stap verder komen. En dat, terwijl de fascistische leider bij het begin van den veldtocht de machtsspreuk 'Wij zullen den Hellenen de lendenen breken' heeft laten hooren. Met een Duitsche bajonet tegen de wervelkolom zal het den Grieken moeilijker vallen een lendenstoot te ontwijken.

5 Maart

Achttien doodvonnissen.

De eerste slachtoffers van het ondergronds verzet.

Vanmorgen, bij het aanbreken van den dag, hebben zij voor het laatst oog in oog met den vijand gestaan. Voor het laatst hebben zij de grauwe luchten van Holland gezien. Nu ik dit schrijf, liggen zij ergens in een massagraf. En over enkele dagen wordt op achttien plaatsen een bundeltje kleeren bezorgd met een getypt briefje er bij.

Zij wisten wat de vrijheid waard is. Zij betaalden er voor met hun leven. Velen zullen nog volgen vooraleer de tirannie is omgebracht.

13 Maart

'Wij zullen de joden raken waar wij hen aantreffen en wie met hen meegaat heeft de gevolgen te dragen'. Zoo heeft Seyss-Inquart het gezegd in een toespraak tot de kameraden.

'Wij moeten dit omdraaien', schreef ik Berend van-

avond. 'Ons verzet moet groeien met den dag. Wij moeten den geest wakker houden, wakker en weerbaar. Overal dient de Duitscher dien geest op zijn weg te vinden. Hij, de N.S.B.'er en het kruiperdom, dat met opgestoken arm orders accepteert en achter de luiken scheldt op alles wat Duitsch is'.

14 Maart

Opnieuw zijn er doodvonnissen geveld. En vandaag is hier het boksverbod opgeheven. De Anti-Geest zingt den Lof van den Harder Biceps. De knokploegen worden afgericht.

23 Maart

Er wordt veel geverg'd van de zenuwen der bondgenooten, ginds op het Eiland. Londen, de havens, de fabriekscentra, zij liggen nacht op nacht onder den gloed der branden, onder de davering der explosies.

De duikbooten zwermen als haaien om de scheepvaartwegen. Zij liggen op de loer voor de zeegaten en dringen onverhoeds de diepe baaien binnen.

Dit alles berokkent schade. Londen geeft onomwonden toe, dat er 'belangrijke verliezen' te betreuren zijn. Maar de Vrijheid blijft onaangetast. En weegt zij niet op tegen een extra-belasting van het zenuwstelsel?

Beter vrij in de vuurlinie dan binnen de muren met de hoefijzerhak tusschen de schouderbladen.

7 April

Hitlers honger naar 'Raum' is niet te verzadigen. Zijn eerzucht ook niet. En zijn methode is die van den roofmoordenaar. De slachtoffers neerschieten, neerslaan, 'ausbomben', zooals dat in de Deutsche krijgsterminologie heet; het huis overhoophalen; meenemen wat maar eenigs-

zins van waarde is en, om de brutaliteit op de spits te drijven, de woning domweg in bezit nemen en de overlevenden tot hoorigen maken.

Nu is de Balkan aan de beurt. Het lotsuur heeft geslagen voor Joego-Slavië en Griekenland. Warschau en Rotterdam zijn niet langer de verre merkteekenen der verwoesting voor wie in Belgrado nog ademhaalt. Hij ziet de geblakerde ruïnes van zijn stad. Hij klimt over de puinen en de lijken. Boven hem hangen de Duitse gieren.

Is er dan niemand die den opmarsch der horden stuiten kan?

9 April

Saloniki gevallen.

Twee dagen na het begin van het nieuwe offensief.

Bliksemsnel zijn de Duitse pantsercorpsen door Macedonië gestooten. Ook het front in Zuid-Slavië wordt opgerold, zooals de linies in het Westen werden teruggedrukt. En dat is haast een jaar geleden.

Wij wachten in spanning op het tweede treffen tusschen Engelschen en Duitschers sedert Duinkerken. 'Nu móeten ze hem tegenhouden', zei Pierre, toen wij vandaag samen over de kaart gebogen zaten. 'Zijn doel is het Midden-Oosten te bereiken, zoowel via den Griekschen archipel als via Egypte'.

Ik kàn niet gelooven, dat Engeland dit ooit zal toelaten, al wast rondom mij het pessimisme met den dag. Zoo is de geest reeds aangevreten door het propagandazuur.

10 April

Belgrado en Bardia bezet.

'Het gaat mis', zei de chef triomfantelijk en hij wuifde even met de telexcopie. 'Er blijft geen draad van jullie prognoses heel. Engeland zal eindelijk de vlag moeten strijken voor de stootkracht der volksche idee'.

De redacteur Buitenland, momenteel 'op de helling' als gevolg van de voortdurende Duitse successen, viel hem bij.

Ik vond het onnoodig te debatteeren. 'A la longue le sabre est toujours battu par l'esprit' - ik klampte me vast aan een woord van dien anderen korporaal. De geest is sterker dan de bajonetten, die 'de volksche idee' als een haag omgeven. Vroeg of laat zullen wij haar treffen.

16 April

Ik kom niet los van den strijd op den Balkan. De stemming hier is gedrukt. Het einde van een gesprek luidt meestal: 'Tegen dien mof is niet te vechten'. En als er dan een grauwe troep voorbijmarcheert, klotsend en brullend, zegt men een verwensching. Fluisterend, want de ooren van het verraad hebben wijde schelpen. Menigeen werd voor twee woorden - kleuters hoor ik ze langzaam en met nadruk uitspreken - twee jaar achter het prikkeldraad gezet.

Serajewo is genomen. Snelle formaties dragen de hakenkruisvaan naar den Olympus, die nog hardnekkig door de Tommies verdedigd wordt. Straks zullen zelfs de Goden moeten wijken voor het vulgus...

20 April

'De wereld beleeft het grootste wonder, dat er in de geschiedenis bestaat, namelijk dat een genie een nieuwe wereld bouwt'.

Het is een der voornaamste taken van Goebbels, het geloof der kudden in de mythe van het Genie, in het staatsprookje van de goddelijke zending des Führers, levendig te houden. Hij doet dat fanatiek, met de overtuiging, het pathos van den lijf-vleier. Hij is de spiegel, waarin de meester zich ieder oogenblik en in elke gewenschte pose kan terug-

vinden: trotsch, grootmoedig, hard, met den stalen blik van een veldheer of met den zachtzinnigen glimlach van een ‘vader des volks’, al naargelang de omstandigheden.

Regisseur en acteur zijn haarfijn op elkaar ingesteld. En zij hebben een dankbaar publiek. ‘De nieuwe wereld’ is een succes. Maar goed, dat het streng verboden is achter de coulissen te kijken. De puinen reiken van den Oceaan tot de Egeïsche Zee.

23 April

De linie van Thermopylae is doorbroken. Thermopylae, symbool van Griekschen vrijheidswil en bereidheid tot offeren. Maar ook de moed van een Leonidas is ontoereikend als de passen door stalen monsters bestormd worden.

28 April

Boven de zuilenrijen van den Acropolis, boven de bakermat van den scheppenden geest, wappert wit-op-rood het hakenkruis, symbool der schijn-cultuur.

Opnieuw is Hellas overrompeld door de barbaren. Op de vergaderplaatsen der Ouden gaat straks de Anti-Geest betoogen.

De Engelsche bondgenoot blijkt het ook hier niet te kunnen bolwerken tegen het ‘kriegsfähige’ laarzenvolk. Goebbels heeft ‘het tweede Duinkerken’ al tot slogan-van-de-week geproclameerd.

Ik heb vannacht de buis tegen het licht gehouden: het moreel is wéér gezakt. Nu een nieuwe terreurgolf, de schroeven nog vaster aangedraaid, en het burgerdom is klaar voor de dressuurproef.

14 Mei

‘Partijgenoot Hess wordt vermist’.

Headline-nieuws voor de wereldpers. Wij mochten het bericht slechts in zeer bescheiden opmaak geven. De plaats-

vervanger van Hitler had immers 'een tick', zoo liet Berlijn doorschemeren.

Ja, hij was in zoo hevige mate geestesziek, dat hij rustig te Augsburg in een goed-uitgeruste machine klom en rechten koers vloog naar een punt in Schotland: het landgoed van Lord Hamilton.

De geüniformeerde fantasten van Goebbels' ministerie hebben nachtwerk gehad met het verhaal van den 'tragischen idealist', die op zijn eentje met Engeland vrede wilde gaan sluiten en die een briefje had achtergelaten met de boodschap: 'Ik ben over twee dagen weer terug. Rudolf'.

17 Mei

In het zuidelijk deel van den Stillen Oceaan worden koortsachtig militaire toebereidselen gemaakt. De Jap praat, naar het voorbeeld van den Europeeschen pact-genoot, steeds meer over een 'Groot-Oost-Aziatische levensruimte', waartoe ook onze archipel moet worden gerekend.

Het vuur kruipt langzaam voort, tot aan de randen der wereld.

25 Mei

Terwijl de Tommies Tobroek reeds weken lang hardnekkig verdedigen en den asgenooten een opdringen naar Egypte verhinderen, hebben de Duitsche luchtlandings-divisies den sprong naar Kreta reeds gedaan en naderen zoo van deze zijde het Midden-Oosten.

Ik ben verstrikt geraakt in dit gebeuren buiten de grenzen, in aanval en tegenaanval, in verrassingen, overwinningen en terugtochten. Ik moet mijzelf vaak met geweld ontvoeren naar een verzenboek en lees dan meestal Slauerhoff. Zijn *Dsjengis* dwong mij opnieuw naar de zomersche slagvelden.

Er is geen groter wellust dan te doden -

Het evangelie van de horde.

26 Mei

Elken dag worden vaderlanders gegrepen, mishandeld, opgesloten of neergeknald. Elke nieuwe Duitse overwinning maakt het W.A.-tuig driester en brengt ons dichter naar een staat van algehele inlijving. Een bepaalde groep - de N.S.N.A.P. - vraagt om die inlijving. Zij voert, onder het oude motto der rand-nazi's 'Terug in het Rijk', fel propaganda voor een Anschluss. Dit blijkt zelfs den bezetter te erg. Hij neemt van het geschreeuw zoo goed als geen notitie en schenkt - zolang het in zijn kraam te pas komt - uitsluitend aandacht aan de kruipmanifestaties van Musserts volgelingen.

Maar ze is onbeteekenend, deze voortdurende parade van bruinen en zwarten, vergeleken bij wat zich in de Staten aankondigt, nu daar de 'nationale noodtoestand' geproclameerd is. Duitse slagschepen opereeren onder de Amerikaansche kust. De oorlogsvlaggen met het gehate symbool varen op iets meer dan schootsafstand aan het Vrijheidsbeeld voorbij... Roosevelt's reactie hierop luidde: 'Engeland moet met alle middelen worden gesteund'. Binnen afzienbaren tijd zal de bespotting van de Vrijheid gewroken worden.

19 Juni

Alle recreatieoorden zijn voortaan 'voor joden verboden'.

Seyss heeft de kaarten op tafel gelegd, langzaam en nadrukkelijk. In het begin waren het onschuldige 'bijkarten'. Nu komt hij met de troeven. De roode troeven van het door den staat beleden antisemitisme. Als Jood is men nu naar de letter 'vreemdeling, in eigen belang beschermd

tegen de woede van het gasteerend volk'. In werkelijkheid: vogelvrij.

Deze verbanning zal slechts tot gevolg hebben, dat zij zich nog meer dan anders terugtrekken binnen die kern van het Joodsche leven: het gezin. 'Maar ook d t zal men ons niet laten', schreef Sonja mij vandaag in een bitteren brief. 'Wij moeten tot het laatste lid uiteengerukt en verstrooid worden. Vervloekt noodlot'. Haar woorden roepen in mij een spanning op, die zich in daden zal moeten ontladen.

23 Juni

Het geheim van Stalins glimlach in tegenwoordigheid van Von Ribbentrop op die merkwaardige foto - gemaakt ter gelegenheid van den eersten verjaardag van het non-agressiepact - is nu ontsluitend.

Het reusachtige front tusschen IJszee en Zwarte Zee daverd reeds. Het verdrag tusschen hamer-sikkel en hakenkruis was slechts een inderhaast opgetrokken schutting, waarachter de partijen koortsachtig den aanval voorbereidden en elkaar door de reten angstvallig gadesloegen.

De Duitscher had een rugdekking nodig. Zij werd hem verleend. Hij deed zijn sprong naar het Westen. Stalin glimlachte, bezette de Baltische staten en drukte Von Ribbentrop de hand. De Duitscher rukte den Balkan binnen, won bondgenooten tegen de zuidelijke flank der Russische ruimte en stationneerde zijn duikbooten in de Roemeensche Zwarte Zee-havens. De glimlach zal toen wel van Stalins gezicht geweken zijn. Er verschenen vreemde berichten, dat binnen afzienbaren tijd opheldering zou worden gegeven over de Duitsch-Russische betrekkingen...

Die opheldering wordt nu verstrekt via de weermachtsberichten. Hitlers legers zijn de Poolsche demarcatielijn gepasseerd 'ter bescherming van Europa'. Wij worden aan  lle zijden beschermd. Ik heb het gevoel of ik in een

cel van twee-bij-twee zit en een bewaker heb, die me elken dag komt voorhouden, dat men mij tegen de buitenlucht in bescherming heeft willen nemen.

30 Juni

Het ziet er naar uit alsof de Duitschers opnieuw een bliksemveldtocht zijn begonnen. Lemberg is gevallen. Reeds wordt het gebied van Minsk als operatieterrein genoemd.

‘Waar blijft nu dat Roode Leger?’ vroeg Koppens mij vanavond. Ik bemerkte dat zijn spot hem evenzeer wondde als hij het mij deed. Nochtans ging hij verder. ‘Is dit alles wat het nieuwe Rusland op kan brengen?’

Wij gingen als vreemden uit elkaar. Buiten regende het. Ik voelde mij kil, eenzaam, onbegrepen. Men lachte om het ‘nieuwe Rusland’, om den géést van dit nieuwe Rusland. En dat alles het werk van de stompzinnige propaganda: de anti-communistische demonstraties, de gruwelverhalen over ‘het joodsch-bolsjewistische beest’, de aanplakbiljetten, het radio-gebral? Mijn geloof vind ik slechts terug in enkelen. De groote middenmoot der bourgeoisie, die in deze streken den toon aangeeft, loopt nog altijd rond met de voorstelling van den harigen beestmensch, den Gepeoe-beul uit duizend-en-een vlugschriftjes. En uit den mond van haar lidmaten heb ik in deze dagen meer dan eens gehoord: ‘Maar goed dat die moffen tegen “de rooien” begonnen zijn. Nu kunnen de heeren elkaar daarginds afmaken en wij zijn van twee kwaden verlost’. Of nòg erger: ‘Je kunt per saldo nog beter onder den mof zitten dan onder de communisten...’ Spanje wordt natuurlijk weer opgehaald: de verwoeste kathedralen, de geroosterde kloosterlingen, de verkrachte nonnen. Dus zelfs onder de laars nog: Leve Franco, leve het vuurpeloton dat een Federico Garcia Lorca vermoordde.

*Zij hebben Federico gedood
toen het licht van den morgen opging.
Het peloton van de beulen
dorst hem niet in het gelaat zien.
Allen sloten de oogen;
zij baden - geen God zal je redden!
Dood viel Federico ter aarde,
lood in zijn ingewanden, bloed op zijn hooge voorhoofd.*

Dit vers kennen ze niet. Ze kennen alleen den officieelen Hollandschen angst voor Sowjet-Rusland, de anti-communistische slagzinnen en *Mijn huwelijk in rooden storm*. De S.S.-sadist is er een lam bij....

5 Juli

Vandaag zijn, bij decreet van Seyss, de politieke partijen ontbonden.

Zij waren een uitvloeisel van de parlementaire democratie - 'dus van een voorbije gedachtenwereld', zoo luidde het in de motiveering.

Is het te betreuren, dat er voortaan geen Christelijk-historische, Antirevolutionnaire en R.K.S.P.-geiten meer worden gefokt?

Ik sprak er met Martin over. 'Welneen', zei hij. 'Alleen loopen we het risico, dat ze de kudde een hakenkruis of een wolfsangel inbranden. Zoo is het immers in Duitschland ook gegaan?'

'Je vergeet, dat ze ónze gedachtenwereld niet zoo maar bij verordening kunnen opheffen. Wij zijn geen Duitschers!'

'Gelukkig niet. Maar we worden slaven, knechten in eigen huis'.

'Alleen de massa wellicht en pas op den langen duur. Niet de kernen, de geestelijke cellen, de hormonen als het ware, waarop een volk leeft'.

Hij bleef pessimistisch. Ook al onder den indruk van

de successen tegen Rusland. Elkeen staart zich blind op de vuurlijn. Neen, toch niet allen. Er zijn er die met mij voelen, dat in de Staten die zoogenaamde voorbije gedachtenwereld zich vernieuwt en tot daden rijpt.

12 Juli

De gruwelpropaganda werkt op volle toeren.

Goebbels heeft bepaald een speciale 'gruwel-sectie' aan zijn ministerie verbonden. Kennelijk S.A.- en S.S.-leiders, benoemd 'uit erkentelijkheid voor de vele en belangrijke diensten in Oraniënburg en Dachau den lande bewezen'. Dat zij in alle opzichten ter zake kundig zijn, ja, virtuoze vaklieden mogen heeten, bewijzen de kolommen beestachtigheden, de folteringen in kader, de vetgedrukte massamoorden en niet het minst de aanschouwelijke voorstellingen op de fotopagina's. Geen stad, geen dorp, geen gehucht in de Baltische staten, in Wolhynië en Galicië, of het heeft zijn gruwelkelder, zijn blootgelegd massagraf, zijn Gepeoe-gevangenis met dooden inhoud.

Walgelijker propaganda dan via de verplichte fotoseries is niet denkbaar. De verplichte filmjournaals zijn nòg erger. Ik sprak een vriendin, die bij het zien van een 'close-up der slachtoffers' onwel geworden was en naar den uitgang strompelde. Daar werd zij door de W.A. gedwongen in de zaal te blijven.

'Ik voelde me toen plots zoo ziek van alle zwijnerij, dat ik flauwviel', vertelde ze.

De chef schoof me vanavond een nieuwe serie foto's over 'de bloedschuld van Lemberg' onder den neus. 'Twee meenemen op de voorpagina', zei hij. 'Wat zeg je er van?'

Rijen lijken op een binnenplaats. Een paar glimlachende vrouwen er bij. Die hadden ze blijkbaar niet in de plooi kunnen krijgen. Ik zei niets. Ik keek naar zijn kalen schedel, zijn kleine, lichte oogen en zijn vleezige kinnebakken.

Ik dacht aan het boekje over Oraniënburg, dat ik hem voor tien Mei geleend had. ‘Beestachtig’, hoorde ik hem weer zeggen. ‘Wat 'n ploerten!’

Waarom het hem nu voorhouden? Waarom hem vertellen, dat ik wel geloofde in enkele niet getruqueerde foto's: volks-Duitschers en Wolhyniërs, door de roodgardisten in den nek geschoten, omdat zij geen verraad binnen en achter de eigen linies dulden konden? (Als we deze methode voor en tijdens de Meidagen hier hadden toegepast, zouden de Duitschers misschien niet zoo vlot door de Peelversterkingen gewandeld zijn. Maar wij verleenden het spionnen- en verraderstuig netjes huisvesting of lieten het van zijn schuilhoeken uit op onze soldaten knallen.)

Neen, ik heb hem niet geantwoord. Elk woord zou een verspilling geweest zijn. En wie verspilt ook maar één lettergreep aan een draaitol?

16 Juli

Goedewaagen heeft Rembrandt herdacht. Amper drie jaren na het Rembrandt-schandaal. Een officieele Duitse pen schreef toen:

‘Entartung! Wir lehnen den Ghetto-Maler Rembrandt ab’.

Nu wordt de meester - ‘dessen Malerei den gesunden Sinn des deutschen Volkes nicht mehr zugemutet werden könne’ - plots tot eere-germaan uitgeroepen. En waarom niet? Kunst en politiek gaan immers hand in hand? De grenzen des Rijks zijn verlegd. En daarmee de maatstaven. Rembrandt, Rubens, Van Gogh (hing hij ook niet op de beruchte Münchener expositie?), Vondel, Shakespeare, zij zijn stuk voor stuk geannexeerd en tot ‘Duitsch cultuurbezit’ verklaard.

De kunstvervalschers in Berlijn weten er wel raad mee. Die geven hun een pasklare ‘germaansche ziel’, verbinden hen met enkele mythische draden aan ‘bloed en bodem’ en

lijven hun werken in bij de sectie Kultuur-reclame van het propagandaministerie.

Goedewaagen is een volgzzaam reclame-agent. Hij weet juist het quasi-wetenschappelijke vernisje over zijn verhandelingen te strijken, dat de massa trekt in advertenties en betoogen van kwakzalvers. Zóó heeft hij Rembrandt herdacht, Rembrandt van Rhijn, den Ghetto-Maler.

18 Juli

‘Sowjets brengen *Laatste Reserves* in het vuur. Eindbeslissing aan het Oostfront begonnen.’ Dat waren vandaag de koppen. Netjes aangegeven door de P.A.

Laatste reserves - ik denk aan de tweehonderd miljoen uit het geheel der Sowjet-republieken... eindbeslissing begonnen - ik denk aan de arbeidster, de studente met het pistool in den gordel, het geweer over den schouder, aan het idealisme der Russische jeugd, aan de eindeloosheid der Russische ruimte...

24 Juli

‘V - beteekent Victorie, want Duitschland wint voor Europa op alle fronten’. Er hangen spandoeken in de hoofdstraten. Op het plaveisel van de pleinen staan groote oranje V's. Muurvlakten, schuttingen, bruggen, trottoirs dragen V's en slagzinnen. Telefooncellen zijn beplakt met V-zegels; gevels van particuliere huizen, winkelpuien en spiegelruiten met een dikke laag menie besmeurd. Vooral de Joodsche zaken en de woonhuizen van Joden hebben het moeten ontgelden. Ik heb gezien, hoe de W.A. en het uitschot, dat zich in de S.A.-groepen der N.S.N.A.P. verzameld heeft, de verf met volle emmers tegen de gevels wierp. Men ging zelfs op ladders staan en goot de menie van de eerste verdieping af naar omlaag. De geheele binnenstad is overdekt met de merken van deze ‘V-actie’.

V - dat beteekent de victorie van het vandalisme!

26 Juli

Smolensk veroverd. De Duitscher is de Oekraïne binnengedrongen. Zijn tankspitsen staan driehonderd vijftig kilometer van Moskou. De stad wordt zwaar gebombardeerd. Overall loop ik tegen V's. Ik hoor V-fanfares uit den luidspreker. Ik geef V-matrijzen door aan de zetterij. V - dat beteekent vengeance - wraak. Zoo zie ik voortaan dit tecken. Ik ben zóó vervuld van de gedachte aan wraak, dat ik aan iets anders niet denken kan.

Drost heeft mij gisteravond, toen ik naar de nachtedactie ging, gemolesteerd. Hij is van de N.S.B. naar het Rappardrapalje overgegaan, omdat de eerste niet extremistisch genoeg was. Als Sturmbannführer der S.A. heeft hij nu macht over een stootbrigade, gerecruteerd uit het schuim der stad. Zij oefent een terreur uit, waarbij zelfs die der moffen het niet haalt.

Ik stond voor 't bureau te praten met Koppens, die mij op Drost opmerkzaam maakte. Hij was in gezelschap van zijn zoon. Beiden droegen uniform, hakenkruisarmbanden, dolken. De imbeciel zag mij het eerst. 'Daar staat die schoft', hoorde ik hem zeggen. De hakenkruisen kwamen op ons aan. Zij waren, uitdagend, vlak voor ons. 'Kom', zei Koppens. Ik bleef op mijn fiets leunen. Een fractie van 'n seconde later had ik een vuistslag op mijn kin te pakken. Haat en woede trokken mij bliksemsnel over mijn verbouwereerdheid heen. 'Sie wissen wie ich kämpfe', hoorde ik Drost tegen mijn collega zeggen. 'Die Juden und ihre Freunde soll man ausrotten'. Mijn vuist reageerde automatisch. Ik trof zijn neus. Op dat moment zag ik drie personen oversteken. Zij grepen Drost, die mij met zijn dolk te lijf wilde, vast. 'Was machen sie da wieder?' hoorde ik iemand vragen. Drost ging te keer als een razende, hij schold mij voor jodenknecht, voor terrorist, spion, saboteur en vertelde dat ik den Führer beledigd

had. Hij riep zijn zoon tot getuige. Deze bleek spoorloos verdwenen. Ir Fürst en zijn gezellen, Rijksduitschers die reeds jaren in B. wonen en felle tegenstanders van het régime zijn, schonken geen aandacht aan het gebral en sommeerden den Sturmbannführer onmiddellijk naar huis te gaan. Hij kroop, toen hij het snijdende Duitsch hoorde, riep mij nog toe, dat hij het me wel betaald zou zetten en verdween.

‘U moet oppassen voor dien man’, zei Fürst. ‘Hij is krankzinnig. In de partij maken ze er gebruik van. De meeste S.A.-Führer zijn gek en tot alles in staat. Ik geloof, dat we net op tijd kwamen’.

Zij gingen. Ik reed mijn fiets naar de bergplaats. Koppens praatte. Ik hoorde niet wat hij zei. In de garderobe keek ik in den spiegel. Ik zag een doodsbleek gezicht. Ik walgde bij de gedachte aan de copie die ik nog verwerken moest. Ik zei tegen Koppens dat ik ziek was. Ik voelde me ook zoo. Toen ik door den nacht naar huis reed werkte de angst in mij, de angst overgeleverd te zijn aan een stel krankzinnigen.

14 Augustus

Vanmiddag, toen ik naar Louis liep, kwam ik er toe den dood als een verlossing te zien, verlossing uit den chaos, verlossing van den smaad der tirannie. Met een zelfmoordplan hield deze gedachte geen verband. Ik heb immers geen moed genoeg mij aan de lafheid van het vrijwillige einde te geven? En voor ‘den harden dood’ heb ik 'n angst, die mij sedert mijn vroegste jeugd vervolgt.

Ik dacht enkel aan de mogelijkheid van een groote rust, na den overgang. En rust heb ik noodig. Er is een verscheurende hunker naar rust in mij. Ik voel, hoe deze vervloekte oorlog mij langzaam ondermijnt, mijn zenuwen kapotvreet, mijn gansche organisme aantast.

Maanden achtereen heb ik, beroepshalve, de stapels

leugenberichten moeten lezen, de verordeningen, de vuige lastertaal van het zwartgehemde vulgus. Ik heb zijn gebrul aan mijn venster vernomen, zijn beledigingen verdragen. De laatste weken word ik voortdurend achtervolgd, opgebeld, beschimpt. En intusschen trekt de vijand op. Hij heeft het Westen veroverd. Hij drong door tot voor de kusten van Klein-Azië. Nu zwermen zijn horden uit over de vlakten van Rusland. Leningrad en Moskou worden bedreigd. Nabij Odessa bereikten snelle colonnes de Zwarte Zee. Zal dan dit heele continent aan de barbarie ten offer vallen? Militair gezien, wijst alles er op. Maar er móet een tegenwicht gevormd kunnen worden, willen wij niet ons leven lang de kettinggangers van den Anti-Geest blijven.

Wat theoretiseer ik? Wat schrijf ik? Waartoe dient dit journaal? Het verbindt mij in de stilte van een nacht als deze - een der weinige zonder motorgedender en verre explosies - immers tòch weer met het rumoer van den krijg. En ik wil rust. Ik zou mij willen geven aan poëzie, aan kleine, precieuze verzen, een verhaal, licht en kleurig als een droom. Ik voel mij besmeurd door realiteiten.

19 Augustus (Den Bosch)

Eindelijk heb ik kans gezien voor een week de sleur te breken. Ik ben als het ware naar Berend gevlucht. Nu reeds bespeur ik de heilzame werking van zijn therapie. Sedert mijn aankomst ontwijkt hij angstvallig het woord 'oorlog' en voert mij terug tot de gebieden waarvan ik vervreemd ben. Ik vind mijn dichters terug. Ik vind mijzelf terug; het diepere ik, dat zich verstoken had voor de spreekkoren, de triomfmarschen en het monotone geklots der laarzen.

22 Augustus

Vanmorgen het laagland ingereden, de beemden en polders tusschen de groote stroomen, ten noorden van Den Bosch.

Onweersluchten trokken langs den einder. De zon schoof langzaam weg. Er bleef een geel licht op de wolken achter, dat overging in een matzilveren schijn. Vreemde, helle plekken trilden op het groen van de uiterwaarden. Geuren van versch hooi en windbewogen water woeien ons tegen. Het gedrongen, veelhoekige silhouet van de kathedraal van Sint-Jan bleef schier onontkoombaar achter ons.

Wat was dit alles goed en sterkend. Hoe vurig en los van alle donkerheid waren onze gesprekken. We toefden lang bij den ouden slotmuur te Bokhoven, den muur met de verbrokkelde kanteelen en het zware, roestige hek, dat ons duwen geruimen tijd weerstreefde. Toen het eindelijk knersend openschoof, kwamen we in een hof waar wilde bloemen en scherpe grassen tot borsthoogte woekerden. Boomen, grillig en eeuwenoud, bogen zich over een ven. Er blonken waterlelies tusschen het kroos. Een rat ritselde in het oeverkruid. Milde en bittere geuren stegen op, geuren van bloei en ontbinding.

‘Een Slauerhoviaansche plek’, zei Berend.

Later, toen we onder een loodkleurige regenlucht naar Rosmalen reden, passeerden we nòg een ouden muur. Met een witkwast waren er manshooge swastika's op geklad. Daartusschen stond: ‘Groot Duitsch tegen Hollandsche bekrompenheid’, en verder, waar klimop rankte over den rand, ‘Tot 1648 Nederduitsch - 1940 Wederduitsch’; ‘Holland voor Hitler’.

Het werd weer duister in mij. Zwijgend reden we naar huis, achtervolgd door de doffe prélude van het onweer.

29 Augustus

De rust is voorbij. Opnieuw heeft het actueele, het brandende Vandaag mij ingelijfd. De laatste verlofdagen zijn in regen verloren gegaan. We hebben ze doorgebracht met lezen en praten. Onze gesprekken bleven boeiend,

vruchtbaar. Maar een derde stem drong er zich nu onophoudelijk tusschen: de groote, holle stem van de wereld, van het gebeuren daarbuiten. Zij trok ons aan. Zij had macht over ons. Wij zwegen als zij sprak. Tot diep in den nacht luisterden wij naar de Engelsche en Amerikaansche UKG-stations. Berend bracht me in contact met enkele illegale werkers van zijn groep. Een student in de psychologie en een semi-arts. Harde, zwijgzame kerels. Tot alles bereid.

Den laatsten avond van mijn verlof heb ik een artikel voor de ondergrondse pers geschreven. Het werkte bevrijdend. Als ik nu mijn voorgaande dagboeknotities herlees - van vier en twintig Juli af - ontdek ik, dat ik op het punt heb gestaan te retireeren, de brug te kappen. De horde heeft mij overrompeld.

Een van de dieptepunten in het ziekteproces', zei Pierre. 'Ze komen terug. En wij zullen ons niet kunnen verweren. De infectie werkt verwoestend in ons'.

25 September

Dolend door de herfstbosschen, dacht ik aan Leningrad, de millioenenstad, ingesloten door de nazilegers. Rondom mij vielen met zachte tikken de eikels neer. De lucht was even bitter reeds. Tusschen de kruinen der beuken door waasde een bleeke hemel. En ik dacht aan Leningrad. Ik gaf mij over aan de beelden van vernietiging, gruwzamen dood en onmenselijke beproeving, zooals ik het had gedaan tijdens het beleg van Warschau. Ik dwong mijzelf de verschrikkingen te ondergaan van onophoudelijke luchtbombardementen, beschieting met vestingartillerie, van wekenlang leven in kelders en bunkers met een minimum aan voedsel en water. Het was stil om mij heen. Een enkele vogel riep ver voor mij uit. Blaren ritselden; kleine, brekelijke geluiden. Deze stilte en het aarzelend omgaan der

dingen daarin beklemden mij echter onzegbaar. Zij maakten dat mijn verbeeldingen scherp doorkwamen. Zij zetten ze gloeiend en trillend vlak voor mij, zoodat ze voor al mijn zinnen waarneembaar werden. Ik vluchtte tenslotte naar den straatweg met de witte villa's en de kwekerijen. Ik zag mijn weg afgebakend door brandende ruïnes. Ik klom over puin en verwrongen staalskeletten. Vrouwen met bloedige verbanden om het hoofd renden mij voorbij, machinepistolen in de vuist. Een kind gilte. Er liep een hond langs den straatweg, een kleine, ruwharige terrier. Hij kwam op mij aan en sprong vroolijk blaffend om mij heen. Hij rukte mij los van mijn verbeeldingsroes en deed mij opnieuw en intenser het najaar proeven. Bitterder leek het mij dan aan het begin van mijn tocht.

1 October

Notitie voor den eersten October op het bloc van den 'General-Kommissar für das Sicherheitswesen': vier doodvonnissen.

De jacht is weer geopend; de buksen knallen.

9 October

'Deze veldtocht is beslist'. Het was ditmaal Dietrich die de beslissing-op-papier forceerde.

Op achttien Juli van dit jaar luidden de koppen: 'Eindbeslissing aan het Oostfront begonnen. Sowjets werpen laatste reserves in het vuur'.

Daarna hebben de beslissingsfrasen uit alle spreekbuizen gegalmd. Goebbels inspireerde. Goering dreunde tegen de luchtmacht. Himmler tegen de Waffen-S.S. Hitler nog onlangs tegen de verzamelde kudden. En de 'laatste reserves' blijken onuitputtelijk. De cohorten met het hakenkruis staan weliswaar in de modder bij Mariopol, doch Leningrad houdt stand, Moskou houdt stand en wat den

mof in handen valt is ‘verschroeide aarde’, zoals hij het zelf reeds noemt.

10 October

Het roodzwarte opperhoofd heeft ons gerustgesteld.

Wij zullen niet geannexeerd worden.

Wij blijven *onszelf*..

Zoo verzekerde hem de Führer. En dat zegt alles.

Maar ik ben het eens met wat die zielige brabbelaar mededeelde: Wij blijven *onszelf*. Ondanks het feit dat men de geschiedenisboekjes van onze jeugd vervalscht, haar met de schop de leer der rancune probeert bij te brengen; ondanks massa-arrestaties, marteling, concentratiekampen, doodvonnissen; ondanks de pogingen om het intellect te castreeren, den kunstenaar tot staatsbeambte te maken.

Wij blijven *onszelf*, afgezien van de hanen die kraaien voor het verraad en even later van West naar Oost draaien of omgekeerd, naargelang de sterkte van den wind...

19 October

Vanmorgen Robert over de grens gebracht. Hij wil naar Engeland. Zich melden voor de luchtmacht.

‘Ik verdom het om nog langer onder dat moffentuig te zitten’, zei hij, toen we over de hei reden. ‘Liever het risico loopen dat ze me onderweg kapotschieten dan de beledigingen blijven slikken, die ze me nu al maanden hebben aangedaan’.

Verbitterd zweeg hij. Ik ging hem voor, de binnenpaadjes op - de uitvalswegen der smokkelaars - die ons snel op Belgisch gebied brachten. Een dichte nevel onttrok ons aan het oog der moffenwachten, die veelal eerst schieten en daarna roepen.

Op de afgesproken plaats - een kleine hoeve onder M. - ontmoetten we mijn Antwerpschen vriend, die Robert

verder zou brengen. Hij zat achter de plattebuis te rooken. De boerin schonk ons koffie in, wijde witte kommen zonder oor. Alex vertelde van het werk der 'Witte brigade', de ondergrondse beweging in België, goed georganiseerd en goed bewapend.

'Jullie zijn er veel slechter aan toe dan wij', zei hij. 'Het civiele bestuur van den Duts dringt tot alle geledingen van het openbare leven door. En daar komt bij, dat jullie zoo stom zijn geweest de boekhouding van staat en stad tot op een centime nauwkeurig aan dat schoelje over te dragen. Wat kun je anders verwachten van een volk, dat voor driekwart uit ambtenaren bestaat?'

Hij zei het gemoedelijk, zooals een Vlaming de dingen zeggen kan. Hij trok aan zijn pijp en nam een teug van de dampende koffie. Robert en ik keken elkaar aan. Ietwat beschaamd misschien, want Alex nam snel 't woord weer op: 'Och, voor ons is het gemakkelijker dan voor jullie. Het militaire bestuur van den bezetter raakt het burgerlijke leven slechts aan de oppervlakte. En je weet, rommelig is het bij ons altijd geweest. Men liet de boeken slingeren. Dat komt ons nu van pas. Als den Duts ons wat vraagt, weten we het niet, we zijn de gegevens kwijt, we moeten het eens opzoeken, we trekken met onze schouders. En het schuim dat met den vijand heult ontnemen we, als het eenigszins mogelijk is, de gelegenheid zich iets te herinneren. Er is nòg iets: wij kennen den mof uit '14-'18, wij kennen zijn streken. Onze moeders hebben het ons met de borst ingegeven: 'nen Duts is 'ne sloeber! En jullie ontdekken eigenlijk nú pas wat er achter die schijnheilige smoelen steekt'.

'Daarom trek ik er uit', zei Robert. 'Ik voel, dat we pas aan het begin van de terreur staan'.

'Je hebt gelijk', zei Alex. 'Bij ons gaan er ook veel naar den overkant'.

We stonden op. We gingen naar buiten. De mist was opgetrokken. Ik keek naar Robert die naar Engeland ging, in een looden jas, met als eenige bagage een stel onderkleeding. Het pakje bolde in zijn binnenzak. Hij probeerde zijn nervositeit te verbergen, frommelde wat aan de Belgische fiets, waarop hij verder zou rijden - het hoge Hollandsche stuur loopt bij onze Zuiderburen dadelijk in het oog - en vroeg toen: 'Waarom gaan jullie niet mee?'

Alex glimlachte naar mij. We bleken beiden deze vraag verwacht te hebben. Het zich eenzaam voelen vóór de onderneming dreef Robert er toe tochtgenooten te werven.

'Niet iedereen is geschikt om in een bommenwerper te kruipen', zei ik. 'Ik heb ginds nog een taak te vervullen. Ik kan het werk daar niet in den steek laten'.

'Zoo is 't met mij ook', zei Alex. 'Als je in Londen komt kun je vertellen, dat wij tusschen Gestapo en S.S. het binnenlandsche front opbouwen en het verdedigen zullen tot de tijd rijp is voor de herovering. Laten we opstappen. Het is al laat'.

We namen afscheid met een paar woorden en een handdruk die het uiten van wenschen en gevoelens overbodig maakte.

Zij reden snel weg. Ik bleef hen nakijken. Robert draaide zich nog éénmaal om en zwaaide jongensachtig met zijn arm. Ik herkende dit gebaar. Zoo groetten wij elkaar vroeger, na schooltijd, als ieder zijn weg ging met een scherpen ruk aan het stuur en een 'Tot morgen!'

Ik ben langzaam teruggefietst. Drie keer moest ik afstappen en mij in een greppel verbergen, omdat er een moffenpatrouille in de buurt was.

2 November

Ontmoette Dixie na afloop van 'n Wagner-middag. Zij zag er uit of zij verdoofd was. We liepen langs de singels. De Noordooster striemde ons. Doode takken zeilden

langs ons heen. Het water schuimde. Langen tijd zeiden we niets. Haar jong gelaat verstrakte binnen den bontrand van haar capuchon. Ik voelde, dat zij het niet verwerken kon, Wagner en dezen storm daarna. Ik nam haar mee naar een klein, rustig koffiehuis, waar het geweld van den wind van ons afviel.

‘Ik ben blij, dat ik mijn eigen ademhaling weer hoor’, zei ze.

‘Heb je je tòch door Wagner laten kastijden?’

‘Kastijden is veel te zwak. Na afloop had ik het gevoel of hij me aangerand had, overrompeld, neergeslagen. Hij is zoo... zoo onbeschaafd!’ Ze zei het met een pijnlijken trek om haar mond.

En vanavond sprak ik er Jooser over. Hij had gerecenseerd.

‘De sfeer van een partijdag in Neurenberg en een bijeenkomst in de Kroll-opera is me nooit zoo duidelijk geworden als vanmiddag’, vertelde hij. ‘Wagner, dat is... Rosenbergs *Mythos* op muziek’.

10 November

Hitler heeft in den bierkelder te München ‘de eerste bloedoffers der beweging’ herdacht met cijfers en machtsspreuken.

De Russen verloren acht tot tien millioen man. Eén millioen zeventienhonderd duizend vierkante kilometer Russische grond is veroverd, bevattende driekwart van alle industrie en grondstoffen. Het aantal buitgemaakte en vernietigde vliegtuigen, tanks, kanonnen en ander materiaal loopt in de tienduizenden. Resultaten van het dubbele krijt der propaganda die de scharen slikken als zwijnevleesch. En de oorlog in het Oosten woedt verder. Het verslagen Roode Leger doet aanval op aanval. Zoo hevig, dat het Duitsche front - behalve op de Krim en in het Donetzbekken - overal vastloopt en de Führer

er overheen moet schreeuwen: ‘Het tempo van den opmarsch bepalen wij zèlf’.

Zijn verbittering over het standhouden van de vesting Leningrad kent geen grenzen. Opnieuw neemt hij de frase te baat, altijd de frase, het holle karkas der machtswoorden; de frase, alpha en omega van zijn toespraken, zijn politiek, zijn ‘systeem’.

‘Leningrads lot is bezegeld. Als er thans iemand zou zijn om Leningrad te ontzetten, zou ik bevel geven het te bestormen en wij zouden het nemen’.

De beesten braken los. Maar gedisciplineerd, want het waren blonde beesten. De ‘claque’ zette in en vijf minuten lang brulde de kelder.

‘Het laatste bataljon op het slagveld zal het Duitse zijn’.

Het tieren duurde zeven à acht minuten. Alle kranten hebben het vet gedrukt. Goebbels gebruikt het in minstens drie artikelen en een redevoering. De zin wordt ten slotte gebalsemd, bijgezet in het Fraseoleum des Führers en regelmatig herdacht.

Maar aan de laatste bataljons zijn wij in dezen krijg nog niet toe.

26 November

‘Kultuurraad’ en ‘Kultuurkamer’ officieel ingesteld.

Snijder en Goedewaagen gaan ons cultureel ‘verheffen’ tot het niveau, waarop in Pruisen de meesters bij dozijnen verblijven.

‘Dat is tien meter beneden A.P.’, schreef ik Berend vandaag. ‘We moeten dus de sluis in. Met 't noodige gegoochel brengt men ons op de vereischte diepte. Men houdt ons vast om onze papieren in te zien, knoeit er in, verandert het bestek en zet ons weer aan boord met honderd pagina's verordeningen en *Mein Kampf*. De deuren gaan open en... we komen achter een sleepboot te hangen. We hebben

niets meer te doen dan af en toe wat bij te sturen en de honderd pagina's van buiten te leeren...'

8 December

Geheel onverwacht heeft de Jap den aanval geopend. Bliksem-attaques op Pearl Harbour, Manilla en Singapore. Wat de Duitscher in het Westen en Zuidoosten van ons continent heeft gedaan, wil Japan hem nadoen op de reusachtige afstanden in de Zuidzee. Zijn eskaders torpedovliegtuigen probeerden van het eerste uur af 'de edele deelen' van den tegenstander: vloot, vlootbases en lucht-steunpunten, uit te schakelen. De eilanden van de transpacific-route, de Philippijnen en Malakka zijn de dichtstbijzijnde doelen voor een expeditie-leger.

Ook Indië heeft - solidair met de bondgenooten - den oorlog verklaard. Ik heb angst voor wéér 'n 'veertienden Mei'. Onze zeesoldaten, onze fuseliers, onze vliegers haten den Jap, zooals zij den Duitscher haten. Het zijn vechtjassen. Er moet veel gebeuren, willen zij wijken. Maar het is ginds al niet anders dan het hier was. Zij moeten het doen met een paar miniatuur-kruisers, een stelletje verouderde torpedojagers, wat kanonneerbooten, mijnenvegers en onderzeeërs. Met enkele eskaders Glenn Martins en Fokkers. Goed materiaal, deze laatste, maar veel en veel te weinig. Zware artillerie is er niet. Vechtwagens: een handjevol voor feestelijke gelegenheden, parades op gedenkdagen. Voor de slagschepen is - in Februari 1940! - krediet toegestaan. Op dat krediet moeten onze mariniers den Jap aanvallen, als hij de reede van Batavia nadert...

11 December

De asgenooten hebben Amerika den oorlog verklaard. Dat wordt voor Washington voorloopig vechten op twee oceanen. De Jap is een actie tegen de Philippijnen begonnen

en rukt op naar Manilla. Ook op Malakka maakt hij vorderingen. De vesting Singapore is hoofddoel.

Dit conflict groeit uit tot den grooten, beslissenden strijd tusschen het Westen en het Oosten, tusschen de door nuchterheid beheerschte techniek van het individu en het door mythe gedragen fanatisme van de massa, tusschen beschaving en half-beschaving.

15 December

‘Er is nog slechts één politieke wilsvorming in Nederland, namelijk die in en door de N.S.B.’ Aldus Mussert voor de verzamelde kameraden en kameraadskes. En nu maar wachten op de gevolgen van dit spelletje revolutie onder Duitsch toezicht. De ‘bloedoffers’ zijn er al: Peter Ton, Hendrik Koot, Janssen. De slachtoffers ook: achter het prikkeldraad in Vught, Amersfoort, Ommen; in de gevangenissen te Scheveningen, Utrecht; in de Duitse kampen; in de donkere, vochtige aarde van Holland.

Wie nu een zwart hemd draagt wordt burgemeester, politiecommissaris, beulsknecht, ronselaar of geronselde. Het Oostfront vraagt kanonnenvleesch. Mussert moet leveren. Het eene plezier is het andere waard.

21 December

Weer een gevolg van de ‘Utrechtsche révolte’: na de kunstenaars zijn de artsen aan de beurt om in een Kamer te worden geperst. Zij zullen voortaan hun patiënten in de eerste plaats ‘rassisch’ moeten bezien. En het dient nu eindelijk eens afgelopen te zijn met die kinderachtige afwijzing van de sterilisatie. Voor zwakzinnigen, ongeneeslijk zieken, lieden met deformaties, homosexueelen, joden en andere volksvreemde elementen is in een gezonde volksche samenleving geen plaats. Voor gevaarlijk krankzinnigen en sadisten wordt een uitzondering gemaakt. Die kunnen opgenomen worden in het kader van de S.S. of in de leiding

van een concentratiekamp. En voor de imbecielen zijn er de W.A. en het Vrijwilligerslegioen Nederland.

29 December

Japansche valschermjagers op Sumatra geland. Hevige gevechten met onze koloniale troepen in de buurt van Medan. Een bitter Nieuwjaar voor de verdedigers van het gouvernement Oostkust!

Niemand die deze strijd zoo aan het hart gaat, niemand die hem zoo gespannen volgt en zoo onze kansen afweegt als de kleine groep oud-officieren van 't K.N.I.L. die hier woont.

Ik sprak een kolonel, die jaren lang aan de Oostkust had gelegen.

‘We zouden het misschien kunnen houden’, zei hij, ‘als we acuut hulp van onze bondgenooten kregen. Massaal gebruik van luchtstrijdkrachten is het eenige tegenwicht. Maar ik vrees, dat Engeland op Malakka de handen meer dan vol zal hebben. Hetzelfde geldt voor Amerika op de Philippijnen. We zullen het alleen moeten doen. Daarbij komt, dat de Jap sinds jaar en dag gespionneerd heeft. Het gouvernement is veel te tam geweest tegenover dat gele gebroed. Ik ben bang dat het mis loopt. Ik wou dat ik er bij kon zijn...’

3 Januari 1942

Kreeg bericht, dat Robert bij Bayonne gepakt is en door de moffen vermoord.

‘Liever het risico lopen, dat ze me onderweg kapotschieten...’, hoor ik hem nog zeggen. Hij had een jong, blond gezicht en oogen, duister van verbittering. Hij ging naar Engeland in een looden jas, met een stel ondergoed en een pakje brood. Zich melden voor de luchtmacht. Maar de dood heeft eerder appèl gehouden. Ik zie weer dien jongensachtigen armzwaai, zijn laatste adieu. De lopen

richtten zich tusschen hem en mij. Over enkele dagen is de plek waar zijn graf ligt onvindbaar geworden. Door de indrukken van laarzen en spijkerschoenen.

7 Januari

Er is een Nederlandsche duikboot vergaan. Ergens in den zuidelijken Pacific. De oceaan is daar zeven à acht duizend meter diep, denk ik, terwijl ik langs de bevroren vijvers van het park loop. Een scherpe ijswind kerft mijn gezicht. Hel hangt de maan boven het provinciegat, mijn nieuwe woonplaats. 's Avonds, op lange wandelingen, laat ik het ver achter mij. Ik ga door het wijde park, dat aansluit op de velden rondom. De witte romp van den standaardmolen is mij vertrouwd als een baken, waarlangs ik de te enge haven telkens weer verlaat.

De zestig van den onderzeeër zullen nooit meer een haven aandoen. Zij zullen nooit meer naar de lichtende bakens turen, die zoo menigvuldig zijn voor de zeegaten van het vaderland. Hun stalen doodkist zweeft nu in den groenen schemer van de diepzee, door wieren omslingerd, door zuignappen afgetast, steeds verder naar omlaag. Onderstroomen voeren haar mee. Monsters komen met haar in botsing. Misschien blijft zij hangen in de lianen van een onderzeesch woud. Misschien rijten de rotspieken van verzonken bergketens haar open. Dan drijven de zestig tusschen roest en weekdieren vandaan, blind en oud, en zij ontmoeten de wrakken van andere schepen: Engelsche, Amerikaansche, Japansche, Duitsche; slagschepen, kruisers, vliegtuigdragers. Zij raken verward in hun takelage. Zoo verbroederen zich allen, waar de vlaggen gezonken zijn, de wapens vergaan.

5 Februari

Het oude moet tot in details worden uitgeroeid. Alles wat den man in de straat nog aan Oranje zou kunnen her-

inneren is voortaan taboe. Alsof het den oprechten vaderlander zal veranderen: geen Beatrixplein meer, geen Wilhelmina-biljart, geen Danszaal Irene, geen Juliana-eik.

Voortvarende burgemeesters zijn er reeds toe overgegaan straatnaambordjes te verwijderen, voor zoover die niet door de W.A. zijn neergehaald. Die zal er wel voor zorgen, dat elke stad haar Anton Mussertplein, Zondervanpark en Blokzijlbar krijgt.

6 Februari

‘Zeegaande vloot van Nederlandsch-Indië bijna vernietigd’ - in kleine letters onder het vette blok dat de Japansche overwinning beschrijft. De kruisers *Sumatra* en *De Ruyter* tot zinken gebracht. De *Tromp* zwaar gehavend.

Nu rest nog het krediet voor de slagschepen. Men kan het bewaren om er een monument van te laten optrekken, met lange marmeren platen voor die honderden namen. De haaien hebben veel werk gehad in de Javazee.

12 Februari

Seyss-Inquart heeft den ‘Nederlandschen Kultuurraad’ geïnstalleerd met het eindelooze gezwets van den halfweter, die via een vloed van frasen zijn gehoor tracht te overtuigen. Als een redevoering van Seyss wordt aangekondigd, weten we, dat er op zijn minst anderhalve pagina van de krant mee gemoeid is. Het was méér ditmaal, geheel in overeenstemming met de belangrijkheid van het onderwerp: Kultur, 't paradepaard der hordebeweging.

Badings, Willem Mengelberg, Polet, Hannema, Jan de Vries en al die verdienstelijke ‘cultuurwerkers’, samengebracht in den cultureelen voogdijraad, zij hebben van Seyss wat kunnen leeren. Zij hebben gehoord, hoe de klok moet worden teruggezet en dat alleen *het Ras* als maatstaf geldt bij de beoordeeling van cultuurwaarden.

Zij bleken het roerend eens te zijn met de enormiteiten,

met den banvloek over de Joodsche kunstenaars en hun ‘typisch-joodsche cultuurproducten’, getuige het geestdriftige betoog van raadsresident Snijder. Hij noemde den Kultuurraad ‘het cultureele geweten van het Nederlandsche volk’... Gelukkig de volken die gewetenloos zijn...

16 Februari

Singapore capituleert onvoorwaardelijk; Singapore, de oostelijke hoeksteen van het Empire. Tegelijkertijd zijn de Jappen den grooten aanval op Sumatra begonnen, in de buurt van het oliecentrum Palembang. Zij schijnen oppermachtig. Reeds worden Australië en Britsch-Indië als volgende doelen genoemd.

‘Ik ben benieuwd hoever het incasseeringsvermogen van de westelijke democratieën reikt’, zei Vreeme. We schokten in den avondtrein naar R. ‘Engeland zal gauw uitgeteld worden, als het nog een paar van zulke klappen heeft gekregen’.

‘Vergeet niet, dat the noble art of selfdefence van Engelschen oorsprong is’, antwoordde ik. ‘De pupillen mogen het in overrompelende aanvallen ver gebracht hebben, bij den leermeester berust het geheim der tactiek. En die is beslissend in een lang gevecht’.

Hij schudde het hoofd en bracht gemeenplaatsen als ‘de eerste klap...’ te berde.

Vreeme is een van de velen die onmiddellijk uit het lood geslagen worden als 't onze zaak slecht gaat. Zij zien de coalitie der barbaren reeds werelddeelen beheerschen. Zoo zij de Vrijheid niet aan den horizon waarnemen, denken zij haar onbereikbaar, voorgoed verloren. En in ernst zijn zij van plan zich maar neer te leggen bij het régime der ploertendooders, mee te loopen in de secties en in het uiterste geval desnoods den arm te heffen. Niet omdat zij laf, maar omdat zij moe zijn, innerlijken weerstand missen,

de kracht van vervolgde geloovigen die trouw blijven aan de leer.

2 Maart

Sneller dan iemand onzer verwacht had is de laatste akte begonnen: de Jappen zijn op Java geland, na een nieuwen zwaren slag in de Javazee. Wat er van onze vloot nog over was, is bij dit treffen vernietigd. En nu rukken sterke Japansche colonnes op naar Soerabaja en Batavia. Een derde probeert bij Indramajoe het eiland in tweeën te splitsen. Onze mannen vechten tot het uiterste. Maar de overmacht is verpletterend. Het luchtwapen van den Jap ondervindt practisch geen tegenstand. Batavia en Bandoeng zijn zwaar gebombardeerd. Het noodlot voltrekt zich aan onze bezittingen. Wij moeten toezien, den hoon verdragen van de verraders, die ons op marktpleinen en via luidsprekers toeschreeuwen, dat we Japan maar de hand hadden moeten reiken en dat het au fond heelemaal niet erg is: in de toekomst worden we toch gedwongen in de veroverde 'Oost-gebieden' te koloniseeren.

De enkelen die niet wilden toezien, die het niet langer verdragen konden en probeerden zich aan te sluiten bij ons koloniale leger, zijn buiten de grenzen door den mof gegrepen en neergeknald.

6 Maart

Batavia bezet.

Voortaan wappert de Rijzende Zon op Buitenzorg.

Men sprak er over aan de bittertafel; over de verwoesting van olievelden, rubberplantages en tinnijnen. De man met den zwart-hoornen bril en de diamanten dasspeld vloekte en zei dat het mis zou gaan met de aandeelen. 'Ober, áánneme!' De kaarten werden geschud voor een nieuwen robber. Niemand dacht aan de graven van onze soldaten in de vlakte van Batavia.

10 Maart

Na een strijd van negen dagen hebben onze troepen op Java de wapens neergelegd. Drie-en-negentig duizend man vallen den Jap bij deze capitulatie in handen, daaronder de G.-G. met een aantal leden van zijn staf. Wie vluchten kon heeft koers gezet naar Australië. Daar zal het verzet opnieuw moeten worden georganiseerd. De Jappen zijn intusschen snel voortgegaan met hun operaties, gebruik makend van de verwarring in het geallieerde kamp. Nieuw-Guinea moet hun springplank naar het vijfde werelddeel worden. Ook Rangoon is bezet. Een opdringen naar Voor-Indië ligt in het verschiet. Het lijkt wel of de laatste grenzen wijken voor den druk der horden.

16 Maart

‘De bolsjewisten worden dezen zomer vernietigd’, profeteerde Hitler tijdens zijn rede in het Zeughaus op ‘Heldengedenkdag’, en hij deed onthullingen over den afgelopen winter in het Oosten, den strengsten sedert honderdveertig jaar. Die winter was een prachtig excuus voor de ‘frontcorrecties’, voor het vastvriezen der operaties tegen Leningrad en Moskou, voor het lot van tienduizenden Duitschers, neergemaaid op de slagvelden in het Zuiden. De Voorzienigheid - Hitler heeft zich sedert jaren een ‘rein-germaanschen’ God gecreëerd, die op kritieke oogenblikken als kapstok gebruikt wordt - was ook ditmaal goed om er ‘de beproevingen van het Deutsche Soldatentum’ aan op te hangen.

Zoo is de beslissing weer een seizoen verschoven. En het zal najaar worden en winter en wéér voorjaar en de beslissing zal komen. Niet voorbij Moskou, maar voor Berlijn!

29 Maart

De dood kwam vandaag langszij.

Vanmorgen - om vijf uur ongeveer - stond ons huis in een kring van steekvlammen. Een hevige explosie drukte de ruiten uit hun sponningen, de deuren uit hun scharnieren. Enkele oogenblikken na het inslaan van de bom hoorde ik mijn broer zeggen: 'Ik lag te wachten tot de tweede op òns zou vallen'. Via deze woorden realiseer ik me nu hoe het was in die seconden na den droom: het wakker worden met ingehouden adem, het wachten op den dood, de reactie: bliksemsnelle vaart naar het leven, de ren naar omlaag, waar de spiegel helwitte vlamkringen van brandbommen weerkaatste, de gretig aangezogen sigaret en dan de trek naar het vuur. Gulzig vrat het zich door een dak aan de overzijde. De dochter des huizes stond zielig, haveloos en huiverend tusschen de menigte, die, over den eersten angst heen, de bleeke koppen vooruitgestoken hield en zich met een gevoel van behaaglijkheid warmde aan den gloed. Ook in mijzelf bespeurde ik dat stil genieten van een infernale pracht, die heimelijke vreugd om het eigen geredde lijf. Op den achtergrond: angst voor een nieuwen inslag. Het instinct tot zelfbehoud heerschte over alle andere instincten. Ik was het dier, dat aangetrokken wordt door de vuren in den nacht, doch niet dichterbij durft sluipen uit vrees voor de ontmoeting met den donkeren jager.

Het doorbreken van den dag bracht een wegsterven van de romantiek der vernietiging, een terugvallen in het lichtere leven. Toen ik naar den trein ging, keken de verkoalde dakspanten me na.

2 April

Ergens slaat een klok, één slag, die onmiddellijk verloren gaat. Af en toe gilt de hooge stem van een locomotief. Ik zou een vers willen schrijven over de sombere stoeten

die langs de eindeloze heerbanen van de aarde trekken; over de wapenknechten, die zwerven door de grensgebieden van het leven; over de dichters, die aan hun venster de kudden zien voorbijmarcheeren, met de laars als symbool van alles wat den geest attaqueert. Ik kàn niet schrijven. Ik kan alleen lange gedachtenstrofen maken met een zwaar, donker rythme en veel enjambementen. ‘Tusschen’ is telkens de aanvangsgedachte. Tusschen de polen van twee werelden kruipt dit leven langs den grond, schuw als een hagedis. Het wil slechts vechten achter zijn eigen vlag... En die rust sinds lang in den koker, vast opgerold, verborgen in een muurkast, waar het naar kamfer ruikt, naar leer en ingevet staal.

10 April

Ik heb hier op mijn kamer bloeiende kastanjetakken staan. Zij zijn als lange, donkergesteelde handen, die naar het licht grijpen, overal rondom hen. Zij vertastbaren als het ware het voorjaar voor mij; zij doen mij de wisseling der seizoenen weer bewust beleven. Ik bemerk plots, dat een winter aan mij voorbij is gegaan. Slechts grauwwitte en zwarte strepen zijn mij gebleven, omtrekken, verre stippen; beelden als men achter het raam van een bliksemtrein waarneemt.

Mij oriënterend op de bladen van dit journaal, vond ik geteisterde landschappen, de doode gezichten van steden, massagraven, overal massagraven. Ik ben hierin omgegaan met al mijn zinnen open. Ik was tusschen de worstelende massa's, op de zinkende schepen, onder het gehoor der tirannen. Ik vocht, ik smeekte en ik vloekte. En van de sneeuw heb ik niets gezien, niets gevoeld. De sneeuw bleef mij een vage coulisse.

17 April

Heftig droomleven de laatste nachten. Verwarde beeldenreeksen, waarin het element ‘oorlog’ overheerscht. Ik

kan er zoo godvergeten somber en onbehaaglijk uit ontwaken. Zelfs het voorjaarslicht is niet in staat mij los te maken van deze beklemming.

24 April

Het lijdelijk verzet tegen den onderdrukker wordt met den dag sterker. Het is merkbaar in tal van kleine voorvallen. Men negeert de vreemde soldaten op straat, in openbare gelegenheden, in treinen en bussen. Men verstaat geen woord Duitsch. Men boycot Deutsche film- en tooneelvoorstellingen. Men laat den stroom van propagandadrukwerken ongelezen, saboteert zoo lang mogelijk een nieuwe verordening en schuwt het zwarte lakeiendom als de pest.

Anders is het gesteld met de bourgeoisie, de 'visch-noch-vleesch-kaste', waarin het ressentiment broeit, de stuwkracht van een omwenteling als in Duitschland in de dertiger jaren. Zij die niet spoorlags zijn overgegaan naar de rangen van het verraad, voelen zich op hun niemandsland voortdurend bedreigd en rennen naar de dichtstbijzijnde loopgraaf om dekking te zoeken, ook al is die loopgraaf het onderkomen van den tijger. Zij geven zich op genade of ongenade over, liever dan te vechten en desnoods te vallen. Vaak ook hullen zij zich in gestreepte vachten, doen verliefd als een wijfje of likken pooten als een welp.

De hordebeweging is niets anders dan een transformatie, een opmarsch van de bourgeoisie in bokkentuig.

30 April

Brief van Berend. 'De lust om te werken ontbreekt me', schrijft hij. 'Hoe langer hoe meer gaan de omstandigheden op mij invreten. Elken morgen sta ik op in de verwachting dat er iets gebeuren zal. Om negen uur weet ik, dat Duitschland nog steeds op alle fronten voor Europa strijdt en dat er weer tien N.S.B.-burgemeesters benoemd zijn en vijf "terroristen" doodgeschoten. Stilaan geraak ik in

een toestand van lethargie, een stemming van “komen wat komt, als het in godsnaam maar *iets* is”.

Zoo wachten wij, wachten... op de totale catastrofe, op de vernietiging der laatste waarden, op het einde van dien vervloekten massamoord!

Tweede boek

1 Mei 1942 - 4 Februari 1944

1 Mei 1942

Ze hebben de Joden geteekend met een gele ster.

Van veraf moeten zij kenbaar zijn.

In de Middeleeuwen moesten de melaatschen een ratel dragen, waarmee zij hun komst konden aankondigen. Elkeen vluchtte, als hij dit geluid vernam.

Vanmorgen zag ik talloze hoeden lichten voor een geteekende. En in den trein stond iemand spontaan zijn plaats aan hem af.

Hoofsch verzet.

4 Mei

De geuzen hebben het vaderland niet kunnen heroveren. Heydrichs bloedhonden waren hen op het spoor. Vóór zij hun krijgsplan konden uitvoeren werden zij gegrepen.

Twee en zeventig zijn er bij het opengaan van de Mei terechtgesteld.

Twee en zeventig zijn er door den dauwigen morgen gegaan, die geurde naar bloesems en jong groen.

Over de helmen van het peloton hebben zij naar de zon gekeken, naar een verren toren, naar de rookpluim van een trein; vertrouwde beelden van het leven. En de dood wachtte op enkele passen afstand. Hij zocht nauwkeurig zijn doel. Hij sprong plotseling midden in hun bestaan.

Zij vielen; de een na den ander, twee en zeventig. Sommigen met een kreet; de meesten geluidloos, naast en door elkaar. Hun bloed vermengde zich. Zoo dronken zij de broederschap van den dood.

15 Mei

Er komt geen eind aan de laagheden, de duivelsche listen en inquisitie-methoden. Ook de besten onder ons vallen

hieraan ten offer, omdat zij - onbegrijpelijk genoeg - telkens weer op het woord van den bezetter vertrouwen.

Vandaag zijn ruim duizend officieren verraderlijk in de val gelokt. Zij moesten zich - zoo luidde de verordening - melden 'ter contrôle'. Heen- en terugreis zouden hun vergoed worden. Maar de retourbiljetten zijn niet uitbetaald. Toen allen zich in de kazernes bevonden, werden de poorten dichtgegooid, de mitrailleurs in stelling gebracht.

's Morgens had ik in B. vele vrienden ontmoet die zich melden gingen. De meesten waren in uniform. Enkelen hadden een koffertje met toiletpullen bij zich en waren vergezeld van hun vrouw. Die voelden blijkbaar dat de terugreis wel eens in andere richting zou kunnen gaan.

Vanmiddag zag ik hen weer. Maar ik kon hun nu geen hand meer geven. Ik kon alleen een ver gebaar maken. Zij werden weggevoerd als gevaarlijke misdadigers, tusschen rijen Grünen met machinepistolen en karabijnen. Langs den singel stonden hier en daar mitrailleurs opgesteld. Zij marcheerden. Zij glimlachten. Zij zongen 'In naam van Oranje' en 'Wien Neêrlands bloed'. 'Maul halten', klonk het uit het escorte. Zij zongen door, harder en geestdriftiger. Hun stemmen drongen tot ver in de aangrenzende straten.

Aan het station probeerden vrouwen door het cordon te komen. Zij werden hardhandig verwijderd. Er waren nu veel verbeterde gezichten tusschen de gevangenen. Een kleine, donkere adelborst liep met gebalde vuisten.

Op het perron hieven zij ons volkslied aan. Nooit heeft de zesde strofe mij zoo ontroerd. Later, bij den overweg, zag ik mijn vrienden voor de laatste maal. Zij wuifden, zongen en riepen: 'Leve het vaderland!' Zij toonden den velen langs de spoorbaan hoe het juk te drggen, de vernederingen te beantwoorden. Maar die velen zijn stil, verslagen en ontzet naar huis gegaan.

17 Mei

Nu het verzet groeit, de activiteit van vrijheidsstrijders en saboteurs toeneemt, heeft de tiran opnieuw een greep naar het intellect van ons volk gedaan. Vierhonderd zestig leidende mannen, kunstenaars, geleerden, rechters, volksvertegenwoordigers, industrieelen zijn als gijzelaars weggevoerd. Vierhonderd zestig levens tot borg verklaard. De eerstvolgende aanslag op een wachtpost, een S.S.-beul of een Gestapo-agent zal het aantal met enkele tientallen verminderen...

1 Juni

Terwijl de duikbootoorlog tegen de geallieerde wapen- en troepentransporten op alle zeeën zijn hoogtepunt nadert, denderen nacht op nacht de luchteskaders der bondgenooten naar het Oosten.

Van mijn venster uit kijk ik over de stationsgebouwen en emplacements. 's Avonds gaan daar, onder den smoor der internationale treinen, de natriumlampen branden. Op de bruggen wenken roode en groene seinlichten. Daarachter slaan de vuren der Jumbo's rosse gaten in het donker.

Tegen middernacht is het duister eensklaps volkomen. Een optrekkende locomotief fluit schel en stampst zwaar onder de kap uit. Wagons botsen. Remmen lopen knersend aan. Al deze geluiden worden weldra overstemd door het lied van den dood dat in mijn ruiten trillen gaat.

Ik zit voor mijn schrijftafel. Een boek ligt open. Maar de letters zie ik al lang niet meer. Ik luister, ik luister met heel mijn lichaam naar den dood, die in duizendvoudige gestalte over me heen schuift.

3 Juni

Gisteren was ik in Willemstad. Zon, wind, water, koel gras, een weelde van lindeboomen; smalle straatjes met puntkeien en grijze trapgevels; een juweel van een Renais-

sance-raadhuis en dat alles omgeven door een wallengordel zoo gaaf als ik nog nergens heb aangetroffen.

Hier, terwijl ik, op de remming zittend, tuurde naar het bruisende en blinkende water dat snel onder mij wegtrok, ontmoette ik den zomer. Hij stortte over mij heen met zijn licht, zijn warmte, zijn geluiden: den eeuwig wisselenden zang van het water, den schellen schreeuw der meeuwen, de gonzing van de lucht, oneindig veld van energie onder de zonnestralen.

Ik ontving hem. Ik nam hem in mij op. En hij maakte mij moe, doch gelukkig. Er was geen Duitscher te zien. Er waren geen huilende troepen, geen hakenkruisen, geen wolfsangels. De witte molen op de wallen wiekte mij tegen. Vrouwen met hagelblanke mutsen knikten in het voorbijgaan. Ik waande mij ver van alle geweld. De tirannie leek hier niet doorgedrongen, tegengehouden door den wallenring.

En in den nacht zag ik weer de lichten dooven op het emplacement. Sirenes huilden. De dood zong zijn luguberen strijdzang aan mijn raam, donker en aanhoudend, tot ongeveer halfvier in den morgen. Hij doordrong mijn gansche levenssfeer. Ik probeerde, strak rechthoek liggend op mijn rug, mijzelf te dwingen tot kalme lotsaanvaarding. Maar hij stiet mij terug in den ban van elementaire instincten. Ik voelde mij geladen met een helschen wil om te léven, toen het huis schudde van nabije bominslagen. Nachtjagers gierden over. Ik kleedde mij haastig. Op het trapportaal hoorde ik de kinderen van mijn hospita huilen.

Daar stond ik in het mysterieuze grensgebied tusschen licht en donker, tusschen zingen en zwijgen, tusschen ademing en verstarring en keerde momenten lang terug tot mijn oerstaat. Het instinct alleen schreef me zijn wet voor.

Later is alles zoo vreemd aan me. Ik vind mijn zinnen een voor een terug. Mijn mond is droog. Mijn oogen

branden, mijn ooren gonzen nog na. Mijn ledematen komen langzaam los uit hun verstijving. En als ik mijn hoofd weer op het kussen heb gelegd, hebben de stemmen van den nacht er macht over. Ver geronk, het holle ratelen van een motor in een leege straat doen het snel omhoogkomen. Opnieuw begint dan het gespannen luisteren, tot de zenuwen zich niet verder geven kunnen en mij overleveren aan een doffen slaap.

4 Juni

De opperbeul Heydrich, chef van den Sicherheitsdienst - het geraffineerdste politie-apparaat sedert de Inquisitie - is door Tsjechische vrijheidsstrijders neergelegd.

Het geeft moed te weten, dat in alle landen waar de nazi's het getande kruis hebben geplant, georganiseerd verzet zich baanbreekt. Saboteurs, guerillastrijders, beambten en geheime agenten ondergraven het veroverde territorium van Bergen tot Marseille, van Amsterdam tot Saloniki.

16 Juni

Kort zijn de dagen, al reikt het licht tot ver in den avond.

Ik ga vaak langs de korenvelden en verwonder mij er over, hoe snel zij opschieten. Ik meet er den tijd aan af.

Ook de dood ziet het koren rijpen. De oorlog is zijn macaber oogstfeest. Met lange passen danst hij over de akkers.

Wij zijn de aren. Wij groeien de zon tegemoet. Wij drinken den regen. Wij streelen elkander, dringend, onophoudelijk. Wij wuiven rusteloos en buigen ons diep naar de aarde, om ons te verschuilen voor de sikkel.

Ons leven is een koortsig spel tusschen rijpen en gemaaid worden, tusschen het deinende veld en de rustende garven.

De dorschvloer is het eind van het lied.

21 Juni

Rommels offensief in Lybië heeft na enkele dagen reeds de belangrijke kustplaatsen in handen der asgenooten gebracht. Tobroek en Bardia, de voornaamste Britsche bolwerken voor Egypte, zijn in overrompelende aanvallen genomen.

Hier praat men over niets anders meer dan over ‘het tweede front’, de verwachte geallieerde invasie op het continent. Elke nieuwe dag brengt nieuwe teleurstellingen. Binnen de klemschroef der bezetting vindt elk bevrijdingsgerucht een weligen voedingsbodem. Simplistische voorstellingen van een landing en bliksemsnelle herovering worden doorgegeven als kettingbrieven, waar ieder wat bijschrijft; de hoop als inspiratiebron gebruikend. Intusschen drukken de volksche legerscharen het Russische front gestadig verder naar het Zuidoosten; de Jappen hebben den sprong naar de Aleoeten gedaan; het Afrika-korps rukt opnieuw naar de Nijldelta. En het moreel zakt. Terreur en propagandagif verzwakken meer en meer den weerstand.

25 Juni

Rommel heeft de Egyptische grens overschreden. Voor de tweede maal staat de vijand bij Sidi el Barrani. En voor het eerst vrees ik voor Suez, voor het kanaal, voor het Midden-Oosten. Ik spreek die vrees uit tegen Gerard. Hij haalt de schouders op.

‘Denk je werkelijk, dat Engeland het zóó ver zal laten komen?’ vraagt hij. En ik word plots herinnerd aan een gesprek van maanden geleden, in den avondtrein, aan mijn betoog over het incasseeringsvermogen van de Britten.

Het is zoo moeilijk in deze dagen niet ‘afvallig’ te worden.

Het spookbeeld van een wereldbeheerschende barbarie doemt voor mij op, scherper en schrikwekkender naarmate

ik de fronten der rechtsstaten verder zie wijken. Nachtenlang heb ik wakker gelegen met deze voorstellingen. Er was een drukkende zwaarte in mijn hoofd, op mijn oogen, op heel mijn lichaam. Vroeg in den avond reeds ging ik op mijn bed liggen, de armen slap, de knieën opgetrokken, omdat gestrekte beenen het gevoel van vermoeidheid verhoogden. Ik geloof dat ik koorts heb gehad. Mijn droomen waren vervuld van ondergang en dood. Het wakker worden was als een ontwaken uit sterke verdooving, met langzaam reagerende zinnen, een berstend hoofd en schroeiheete oogen.

Ik voel deze jaren doorvreten tot mijn geestelijk merg.

29 Juni

Schmidt is de trompetter der horde, de heraut van het antisemitisme. In elke nieuwe redevoering kondigt hij 'nieuwe maatregelen' aan.

'De Joden zullen even arm daarheen terugkeeren, waarvandaan zij gekomen zijn', heeft hij gisteren gezegd.

'Overal waar Duitschers komen zal dit probleem op dezelfde wijze worden opgelost'. (Langdurig applaus.)

Deze oplossing beteekent: totale uitroeiing via roof, marteling, sterilisatie en massamoord. Langdurig applaus...

30 Juni

Schmidt heeft woord gehouden. Vandaag reeds verscheen de verordening, die de Joden practisch tot ballingen in eigen land maakt. Zij moeten om zes uur 's avonds binnen zijn, mogen niet meer reizen, niet meer fietsen, niet in huizen van 'ariërs' komen, geen winkels, parken, zwembaden en andere openbare gelegenheden bezoeken, een groot aantal beroepen niet meer uitoefenen, geen radio of telefoon meer bezitten. Zij hooren niet in een Germaansche samenleving. Zij mogen alleen nog ademen, een beperkt aantal uren

onder den vrijen hemel vertoeven en - voorloopig nog - in hun eigen woningen omgaan; verregaande privileges.

2 Juli

De val van Sebastopol, tweehonderd vijf en veertig dagen na de insluiting, blijkt het beginsignaal voor een nieuw, groot zomeroffensief van den Duitscher. Zijn legers dringen op naar de Wolga. Zij zullen wellicht trachten Moskou van het Zuiden uit te omsingelen, door te stooten naar het Oosten en Zuidoosten.

Die allen grond verloren hebben spreken reeds over het tot stand brengen van contact met Japan, dwars over de Aziatische vlakten. Ons vertrouwen in de goede zaak ligt op de pijnbank.

4 Juli

Ik heb vanmorgen het drillen van secties jonge Duitschers gezien. Met vuist- en kolfslagen brachten de Feldwebels hun de eerste beginselen van den wapenhandel bij. De hardleerschen moesten een halfuur achtereen vallen, opstaan, vallen, opstaan, door de modder rollen, en daartusschendoor zingen van 'Heidemarie'.

Een volk dat zoo wordt 'opgevoed' kan niet anders dan hard, gevoelloos en kwelziek zijn tegenover zwakkeren en overwonnenen. Eenmaal in de stijgbeugels rijdt het in op allen die te voet gaan.

13 Juli

Opnieuw heeft de tiran een groot aantal gijzelaars gegrepen. Feller wordt de strijd aan het ondergrondsche front. De sabotagegroepen zijn georganiseerd, de knokploegen ingeschakeld. Elken nacht werken de geheime zenders. Maar ook het politieapparaat der nazi's vertakt zich steeds meer. Grüne en S.S. zijn versterkt, de bloedhonden van den S.D. zwerven overal en de Gestapo betaalt goed. Er zijn altijd wel handlangers te vinden die voor een

flesch champagne en een net grijs pak een dozijn dapperen aan den beul uitleveren. En voor de bioscopen staan de massa's geduldig in rijen om den zegevierenden opmarsch naar den Don te zien en de beenen van Marika Rökk.

17 Juli

Naar Antwerpen geweest. Er was veel contrôle. Op het perron in Esschen zag ik drie landgenooten 'einsperren'. Drie jonge kerels. Eén had nog gelegenheid mij een papiertje toe te stoppen: adressen van familie. Het waren kennelijk Engelandvaarders.

Zooeven heb ik drie brieven geschreven. Drie families heb ik hoop gegeven, mijn eigen hoop. Maar ik heb hun niet verteld hoe gering die is. Ik weet immers hoe het gaan zal, hoe zij elkaar zullen aanzien, voor zij vallen.

22 Juli

Lieutenant Goffrey en sergeant Tinner van de R.A.F. over de grens gebracht. Zij waren in de buurt van R. neergekomen. Noodlanding. Drie kameraden omgekomen. Machine in brand gestoken. Vliegkleeding begraven. Zij wilden naar Brussel. Met een baard van drie dagen en een slobberpak leken zij op smokkelaars. Alles goed gegaan.

Toen ik thuiskwam herhaalde ik voor mezelf de enkele woorden, die Tinner me had toegevoegd bij wijze van troost: 'Don't worry, it will be done'. Hij zei het met zoo'n rustige zelfverzekerdheid, dat ik er de laatste Deutsche successen bij vergat.

30 Juli

Duitsche pantserkorpsen rollen het gebied van den Koeban binnen.

Met een grimmig geloof moet je nu zijn toegerust. Alleen de stemmen der vliegmotoren in den nacht verbinden ons aan een wèrkelijk tegenwicht. Lang kan het echter nog duren vooraleer dat de schaal dóór doet slaan...

2 Augustus (Den Bosch)

Enkele dagen verlof. Alleen maar om weer eens te kunnen praten met een ouden makker; om me te kunnen onttrekken aan de tirannie van de wijzerplaat. Nicotine en alcohol stimuleerden. De nachten waren kort. De morgens grijs en vreemd, als wij door het park liepen, zwijgend na zooveel uren vol woorden.

Berend behoort tot de kern van een verzetsgroep. Hij verkeert voortdurend in levensgevaar. Hij leeft met den dood. Het is hem goed. In het ondergrondsche werk kan hij de spanningen afreageeren die zich bij voortdoring in hem bewegen. Niets kwelt hem zoozeer als het Grootte Bedrog, dat de nazi's 'Kultur' noemen.

'En dat "de breede lagen" hier zich maar onbekommerd overgeven aan de uitingen van dien anti-geest, vind ik nog het ergste', zei hij. 'Omwille van de vaderlandsche gezelligheid laten ze zich kalm vergifigen. Ik heb het meegemaakt, dat familiekringen op Donderdagavond aarzelden tusschen de Engelsche nieuwsuitzending en de brandende kwestie van Blokzijl. De laatste won het meestal. "Hij kan soms toch wel rake dingen zeggen", argumenteerde de burgerij... Maar voor die vechten we niet tegen den mof. Die disqualificeert zichzelf'.

3 Augustus (Amsterdam)

Wij logeeren in hetzelfde hotelletje waar ik in Februari 1941 met Sonja samen was. Sedert maanden heb ik niets van haar gehoord. In haar laatsten brief schreef zij mij:

'Als ik er aan denk, wat ons Joden nog te wachten staat, word ik zóó wanhopig, dat de vrijwillige dood mij schoon voorkomt'.

Wij hebben haar vandaag gezocht. Wij hebben de stad doorkruist, de zonnige stad. Wij hebben wel duizend Jodensterren gezien. Veel Duitsche vrachtwagens met

geroofde mensen. En troepen zwarten die de straten onveilig maakten. Nergens een spoor van haar.

De gedachte, dat zij zich aan den smaad onttrokken kan hebben door een vrijwillig einde, laat mij niet los.

4 Augustus (Amsterdam)

In den nacht werden wij gewekt door het gillen van een vrouw. Er was gestommel in de kamer naast de onze. Een raam werd opgeschoven. Geratel van trams drong tot ons door. Het was halfdrie. Wij keken naar buiten. Door den blauwen schemer van den zomernacht schoven flauwverlichte wagens over het Damrak. Zij waren dicht met schimmen bezet. Weer gilde een vrouw. Harde, rauwe stemmen schreeuwden er tegen in.

‘De deportaties zijn begonnen’, zei Berend. Hij deed snelle halen aan zijn sigaret.

‘Vuile ploerten’, hoorden wij iemand naast ons zeggen. Het raam sloeg dicht.

Wij hebben niet meer geslapen. Vroeg in den morgen zijn we langs de grachten geloopt. En later door het Jodenkwartier, langs de oude synagogen op het Daniël Meyerplein, welker vensters ons schenen aan te staren als de groote, doffe oogen van gekwelde dieren. Nerveus gewoel was om ons heen. Aan den Zwanenburgwal werden honderden koffers en dekens opgeladen. De bagage voor het bagno. Op de brug sloeg een W.A.-man een ouden Jood tegen den grond, omdat die niet snel genoeg uit den weg ging. Anderen namen hem op en weken schuw, ineengedoken ter zijde.

Wij zijn als het ware naar deze hotelkamer gevlucht. Stilaan heeft verbijstering zich aan ons voltrokken, verbijstering om het feit, dat de stad leeft, menschen lachend over haar zonnige pleinen gaan, mooie vrouwen pronken op de terrassen, torens hun lied zingen, boomen mijmeren

boven het roerlooze water van de grachten, terwijl achter en in dit alles de dood en de verschrikking dansen.

7 Augustus (Den Bosch)

Op den ouden grond voel ik mij rustiger, zekerder worden. In Amsterdam was er dat gejaagd en vermoeiend omgaan in het sombere feest der horde. De tragiek van het Jodenvolk, de grauwe wijken van het ghetto, de nachtelijke wegvoeringen, de sinistere verhalen, die je aan het ontbijt gratis verschaft werden naast de broodflinters met theesurrogaat: massa-zelfmoord, mishandelingen, onteeringen, namen als kwade koorts bezit van mijn wezen. Hier kropen de emoties hoog, als water dat reikt tot aan den mond. Het werden fysieke pijnen, die ik meesleepte; krampen, hoofdpijn of doffe lamlendigheid.

Nu eerst kan ik me dien toestand van halfbewust leven volkomen realiseeren. Ik droeg een vreemde in mij om. Hij zat somber op een terras, zweeg uren aan één stuk en verschool zich tusschen steile gedachtenmuren. Dan weer praatte hij verward een avond vol, sloeg de woorden stuk op den tijd, trachtte - in oogenblikken van vage bewustwording - de stukken weer aaneen te lijmen en smoorde ten slotte de laatste stamelingen in den rook van nòg meer sigaretten.

Met een zwaar, donker hoofd kroop hij in bed, lag in heftige angstdroomen - vol tijdssymboliek - en ontwaakte met een doffe pijn boven de oogen, die hem uit den spiegel rood en gezwollen aanstaarden.

Hij zwierf opnieuw door Amsterdam, zag de groteske offerdansen van het gelaarsde vulgus rondom het kluwen veroordeelden. De tam-tams der horde joegen hem voort. Hij herkende zichzelf niet meer in het spiegelbeeld, dat hem tegemoet kwam uit de winkelruiten.

Alleen aan de grachten keerde er iets eigens in hem terug.

Hij voelde zich rustig worden bij het rythme dat in hem omging, bij het verborgen vers dat in hem leefde. Hier vond hij een aanknooppingspunt met zijn vroegere ik. Hier herkreeg hij het gedachte-woord, dat boomen en gevels, water en bruggen overspande en verbond.

Later, als hij op zijn hotelkamer lag, zijn beenen als overbodige attributen aan het voeteneind van zijn bed, de armen slap, het hoofd in het kussen, was er niets meer. Niets dan dagdromen die hem overwoekerden. Traag maakte zijn bloed den kringloop. Soms spatte woede als een delirium in hem omhoog. Prompt volgde de geestelijke kater.

Dat gevoel van onwezenlijkheid bleef over hem, tot Holland in een grauwen regenmiddag achter hem dichttrok. Utrecht had hem één langen, troosteloozen indruk gegeven. In den trein verergerde de doffe pijn boven zijn rechteroog door het grijze licht, dat koel boven de polders stond. Hij zweeg. De oogleden, die als zware metalen sluitingen waren, vielen telkens dicht. Hij zag de groote, gele borden aan den ingang van het Jodenkwartier, de eenzame synagogen en het schichtige volk. Hij hoorde weer de woorden van den Jodenjongen op den hoek van de Breestraat: 'Wedden; wedden om een tientje, dat ze mij eerder weghalen dan jou?' Ellende als laatste handelobject. Hij zag de oogen van de donkere vrouw aan de bar van *Caliente*. Zal het goed doen op helder beddegoed. Voor één nacht vergeet je den heelen beestenboel met zoo iets naast je. De Maasbrug schiet in zwarte diagonalen langs hem heen. Brabant. Hier en daar plukken bosch tusschen de velden. De boerderijen armelijker. Op het Bossche stationsplein slaat de regen hem in het gezicht. Hij draagt zijn koffer. Zijn lijf klaart op. 's Avonds gaat hij met zijn gezelschap door het stille, duistere park. De wandeling vermoeit hem niet. Langzaam trekt de vreemde uit hem weg.

10 Augustus

De Duitscher heeft Maikop en Krasnodar veroverd. Zijn bergjagers bereikten de uitloopers van den Kaukasus. De centra van 't oliegebied zijn den nazi's in handen gevallen.

Tusschen de grauwe middenmoot, die nu wel overtuigd is geraakt van Duitschlands 'onoverwinnelijkheid' en - heel voorzichtig vooreerst - op het bruine paard gaat wedden; de arbeidersklasse, die voor het overgrootste deel in fellen afweer staat, doch waaruit zich ook de werkkrachten voor den bunkerbouw aan de Atlantische kust laten recruteeren, en de lauwe aristocratie, welker verzet culmineert in het dragen van anjers op gedenkdagen, - tusschen deze drie klassen staan de partizanen, het donkere leger der naamloozen, de 'geloofshelden', wier vertrouwen zich verdiept naarmate het object vervaagt. Nu, terwijl de meest vitale deelen van Ruslands zware industrie zijn bezet en Hitlers legers de randgebieden van Klein-Azië hebben bereikt, bestoken zij den vijand in den rug, plegen aanslagen op treinen, op zenderinstallaties en voorraadmagazijnen. De tiran waarschuwt, dat het leven van gijzelaars op het spel staat. In hun afzondering wachten die, dag-in dag-uit, de daad die hun lot kan bepalen.

12 Augustus

Bij momenten schiet vrees voor de vreemde verlangens van het eigen ik door mij heen. Zooals vanavond, toen ik, bij het passeeren van twee Duitse marine-officieren, mezelf met uiterste krachtsinspanning moest bedwingen om niet tot gewelddadigheden over te gaan. Toen zij voorbij waren, trokken in een flits daad en gevolgen over het veld van mijn verbeelding. Het beangstigde mij bovenmate. Zal het vandaag of morgen niet gebeuren, dat die vreemde drang zich niet meer laat inperken en eenvoudigweg aan het muiten slaat, amok maakt?

15 Augustus

Voor vijf gijzelaars is het wachten afgelopen. Zij zijn in den morgen van hun lotgenooten gescheiden. De trompen der geweren verkondigden krakend den triomf der rechteloosheid.

Terzelfdertijd liet Mussert in Maastricht den Jeugdstorm defileeren en vertelde deze jongste lichterlaarzenknechtjes - die in verraderlijkheid en fanatisme niet onderdoet voor de jeugd van het 'broedervolk' - dat Duitschland in het Oosten strijdt 'voor de vrijheid en het recht van heel de beschaafde wereld'.

Ik heb in gedachte den weg naar het Oosten geteekend; van Vught over Buchenwalde, Dachau, Oraniënburg, Sachsenhausen, naar Theresienstadt, Lublin... den weg van de vrijheid en het recht.

20 Augustus

Engelschen en Canadeezen hebben een 'commando-raid' op Dieppe uitgevoerd. Koren op Goebbels' molen. Hij maalt reeds drie dagen lang als een razende: 'Britten verjaagd in zooveel uur en zooveel minuten... Begin der invasie mislukt... Atlantikwall onneembaar...'

Malen zal hij tot het laatste oogenblik, zóó hard dat de kudden den wind niet zullen hooren naderen, die den molen kantelen doet.

26 Augustus

Een prachtige bruin-roode vlinder, dien ik, bij wijze van experiment, meer dan een etmaal in mijn sigarettendoos gevangen heb gehouden, blijkt nog reservekracht genoeg te bezitten om duikelend en zwenkend weg te schieten als ik hem buiten mijn venster zet.

Hoe lang kan een mensch het niet uithouden binnen de vier wanden van een cel? Maar als hij vrijkomt, danst hij niet zoo weg als deze vlinder. Vleugellam, blijft hij dicht bij de aarde en wordt een donkere rebel.

1 September

Tijdens een radio-uitzending uit de Londensche Alberthall, waar duizenden Nederlanders bijeen waren om Koningin Wilhelmina op haar verjaardag te huldigen, welde het heimwee naar de Grootte Vrijheid onweerstaanbaarder dan ooit in mij op. Het deed zich voor als een golf van ontroering, bij het hooren van al die stemmen van vrijen, die er hun gevoelens konden opgooien als kaatsballen naar de lucht, zonder beklemming, zonder te worden afgeluisterd, bespionneerd, verraden door betaalde knechten, zonder te worden onteerd, vernederd en mishandeld door het gehelmde schuim.

Mijn haat tegen den onderdrukker heeft zich als iets lijfelijks in mij vastgezet. Deze oorlog, deze bezetting hebben mij geleerd te haten, onbarmhartig, niets ontziend. De dood, die groote hater van het leven, is mijn bondgenoot.

9 September

‘Gevechten om Stalingrad in het laatste stadium’, hield het O.K.W.-bericht ons vandaag voor.

Ik wil het niet gelooven. Dat stadium is bij Leningrad al maanden geleden bereikt. De stad houdt stand. Door hun tele-lenzen konden de Duitschers de torens van het Kreml zien. Maar Moskou heeft zich niet overgegeven. Er moet een oogenblik komen, waarop de mof ook in het Zuiden de barricade ontmoet die hem weerstaat.

22 September

Freek gepakt en naar Amersfoort gebracht. Hij bracht sedert maanden Joden over de grens. Een week voor zijn arrestatie was ik nog bij hem met twee Engelandvaarders. Hij hielp ze 's nachts ontkomen en werd op zijn terugtocht bijna gegrepen. Toen de S.D. het huis doorzocht, vond hij nog vijf Joden in de geheime bergplaats onder den

keukenvloer. Zij werden geranseld tot zij niet meer lopen konden, op een vrachtwagen gesmeten en naar Vught vervoerd.

Het wordt gevaarlijk aan de grens. Ik moet op mijn hoede zijn. Een andere bergplaats zoeken voor dit journaal.

17 October

Weer vijftien gijzelaars vermoord.

Het wordt een lange rekening.

26 October

Na een geweldig trommelvuur zijn de geallieerden in Egypte het groote offensief tegen de El Alamein-stelling begonnen.

Zullen zij nu eindelijk in staat blijken de asgenooten terug te werpen op Europa?

4 November

Stalingrads verdediging breekt niet.

De élite-troepen van Rommel trekken terug naar de Egyptische grens.

Ik kan aan niets anders meer denken. Deze strijd, deze bewegingen, de gigantische botsingen van gepantserde legers in steppen en woestijnen, zij slaan de grenzen voor mij open, zij maken mij los van het dagelijksche beweeg der dingen, zij plaatsen mij in een nieuw, brandend en sidderend heelal.

14 November

Tobroek gevallen.

Velen zie ik wakker worden. Zij hadden zich te slapen gelegd. Zij hadden narcotica genomen om de realiteit van een alles overheerschend Duitsch overwicht te ontvluchten.

De trillingen van den slag hebben hen gewekt. Zij komen aan het venster en zien nog de kudden marcheeren. Zij hooren de laarzen klotsen, de strijdliederen klinken. De

verbittering wordt in hen herboren. Maar tegelijkertijd worden zij als helderzienden. Hun zekerheid keert terug, groeit en doet de landschappen rondom vervagen. Plotseling ontwaren zij, over het continent heen, de anti-peristaltische beweging van den Duitschen slokdarm.

17 November

Derna gevallen.

Rommel wijkt, wijkt. Laag over de woestijn keeren de adelaars met brandende vleugeltoppen.

21 November

Leeder is een van die menschen in wie de haat tegen den onderdrukker zich als 'n bloedzuiger heeft vastgehecht. Zijn gelaat gaat meer en meer de sporen dragen van een verbeteren wrokken. Hij is buitensporig defaitistisch en behoudzuchtig. Een typisch-Nederlandsche behoudzucht doet hem alle Duitschers naar rad en pijnbank wenschen, als hij eens een dag geen tabak in den buidel heeft.

De geweldige revolutie, de strijd der ideologieën, de omwenteling op ieder terrein gaan aan deze menschen voorbij. Zij staren zich blind op de eigen kleine dagelijksche behoeften en in hun wrok worden zij zichzelf te veel.

Intusschen verandert de wereldorde, verandert de maatschappij, verandert alles en ieder - de defaitist vloekt binnenskamers en vermagert van chagrijn.

24 November

De Russen hebben bij Stalingrad het winteroffensief ingezet. Zij drukken reeds het front aan den Don terug. Rommel heeft El Ageila achter zich gelaten. De opmarsch is begonnen. De opmarsch!

3 December

Langzaam, aarzelend, als de stem van een herstellende, wordt de gedachte weder woord, het woord: vers. In

deze dagen van donker leven tusschen grauwe, sneeuwkoude dageraden en plotse avondvallen, poog ik mijn dichterschap te herwinnen, het terug te vinden onder bloed en puinstof die mijn wezen dekken.

Vanmorgen droegen de bermten reeds een witten winterkraag. Kale boomen stonden als skeletten met gespreide armen tegen een vagen achtergrond. De landen lagen leeg. Laag joegen de rooksluizen van de locomotief mijn raampje voorbij, oplossend in een lucht, dicht en wit als een veerenbed. Zoo ook trokken flarden van verzen door mijn geest, losten op tot stille gedachtenmuziek; grillige beelden kwamen, jeugdherinneringen, de telkens terugkeerende dwangvoorstelling bij het naderen van een tegenligger: ik hang half uit het venster, zie vlakbij de locomotief; razend en stampend sleurt zij mij mee en vermorzelt me.

In den stillen vooravond zit ik weer binnen den lichtkring van mijn kleine lamp en voeg de zinnen aaneen en voel hoe ik door de magie van het woord losraak van den gloed dier Eerste Wereld, de werkelijkheid.

8 December

Den ganschen dag in een duistere stemming verkeerd. Nog vervuld van een loomheid, die niet alleen mijn lichaam maar ook mijn geest doortrekt.

Ik zou er uit willen vluchten, voor enkele weken; ergens buiten leven, op het land, in de eenzaamheid, met de natuur om me heen en sobere menschen. Ik voel mij de gevangene van mijn tijd.

14 December

Meestal zijn het godvergeten sombere, vulgaire en menschonteerende tafereelen, die het laarzenvolk ons laat aanschouwen. Maar de plechtige manifestaties, waarbij op gezette tijden meesters en lakeien getuigenis afleggen van hun 'bloedverbondenheid' zijn shows met een uit-

gesproken comisch karakter. De humor van den doodelijken ernst viert daarin hoogtij van den opmarsch der vaandels tot aan het 'heil'-geloel bij de sluiting.

Ditmaal was het een opéra-comique van bijzondere allure: Mussert werd door Seyss benoemd tot 'leider van het Nederlandsche volk'. De waterstaatkundige heeft zijn uiterste best gedaan het land te laten onderloopen. Hij heeft de dijken geforceerd. Een zwarte vloedgolf is door de straten gespoeld. Velen zijn meegesleurd en verdronken. Maar de meesten zijn in het overstroomde gebied op hun post gebleven. Zij wijken niet, schoon het water nog steeds stijgt. De meester heeft gezien, dat het hem ernst is met de vernietigingsplannen. Hij gaf hem een schouderklopje en een passenden titel en liet alles nog eens officieel door Seyss ensceneren met meters vlaggen, kasbloemen, stampot en redevoeringen.

Maar van een overneming der macht is niets gekomen. De verraderskliek wordt 'ingeschakeld in het bestuursapparaat', zooals het heette. Hier en daar worden concessies gedaan. De touwtjes blijven echter in handen der bruine kameraden. Met die touwtjes wordt 'de leider' bestuurd.

8 Januari 1943

Hoe hevig werken prikkels van buitenaf op den inhoud van onze droomen: tegen den morgen was ik te midden van oorlogsgeweld, bombardementen, vlammeende verschrikking... Toen ik ontwaakte in den halven schemer, hoorde ik het zware gedender van vele bombardeurs boven mijn hoofd. Er was even een angst voor werkelijkheid en voor droom. Geruimen tijd heb ik nog wakker gelegen, met opgetrokken knieën, luisterend.

25 Januari

In de ruïnes van Stalingrad houden resten van het zesde leger onder Von Paulus nog steeds stand. De Führer heeft

een ‘monument van heldendom’ nodig, nu het tij gaat kenteren. Daarom heeft hij den tienduizenden aan de Wolga bevel gegeven: niet overgeven; krepeeren!

En zij krepeeren. De Russen rooken de laatste verzetshaarden uit.

28 Januari

Stalingrad is een brandende mijlpaal. Voorbij is de ‘frissche und fröhliche Krieg’ van '40-'42. Berlijn voelt, als een verre aardbeving, de trillingen aan de peripherie van het veroverde territorium. Scherp registreren de seismografen.

Nu moeten alle mannen tusschen zestien en vijf en zestig en alle vrouwen tusschen zeventien en vijf en veertig zich melden voor den ‘Arbeitseinsatz’. En straks nieuwe lichten, jonge en oude. Bloed is het voornaamste ferment der barbarie.

1 Februari

Stalingrad is heroverd. ‘Het monument van heldendom’ kost den Führer driehonderd duizend man, en den staf van Goebbels vele uren nachtrust om een propagandistisch tegenwicht te vinden, dat het moreel van de kudden bijeenhoudt.

2 Februari

Laat in den avond heeft Hein den Joodschen industrieel M. en zijn vrouw bij ons gebracht. In de tweekamer-woning van een arbeiderswijk, waar zij een week verborgen waren gehouden, was het te warm geworden. De buurt zat er vol verraders.

Toen zij in het helle kamerlicht traden, zag ik dat de angst zich als een scherpgesneden masker op hun gezichten had vastgezet.

3 Februari

Ze heeten nu ‘oom Evert’ en ‘tante Marie’. Hij is

‘kartonbewerker’. Als eigenaar van een groote kartonnagefabriek weet hij wel iets van het vak...

Evert is enkele weken geleden uit Westerbork ontsnapt, met hulp van zijn chauffeur. Hij vertelt me het verhaal van zijn vlucht en terwijl ik luister, zie ik hem en al die andere verdrukten en miserabelen, opgejaagd langs de wegen van dit land, als dieren.

‘Van het oogenblik dat ze me pakten af, heb ik koortsachtig gezocht naar mogelijkheden om weg te komen’, zegt hij en zijn vingers trommelen nerveus op den tafelrand. ‘Mijn vrouw zat met de kinderen ergens onder. Ik wilde tot elken prijs bij hen zijn. Tijdens het transport - ik zat in een coupé met twee marechaussees - dacht ik er over mijn bewakers om te koopen, zoodat ik in de buurt van een stationnetje uit den trein zou kunnen springen. Ik sprak er met hen over. Zij wilden me ook zònder belooning laten gaan. Maar het kon hun hoofd kosten. Daarom greep ik de kans niet. Ik liet me rustig achter het prikkeldraad zetten. Ik had de hoop niet opgegeven.

In het kamp hadden Duitse Joden de leiding. Zij brulden en commandeerden even hard als de S.S. en probeerden op allerlei manieren een wit voetje te halen. Het was misselijk. Ik voelde plots heel duidelijk, dat het verschil in landaard de gelijkheid van ras had teruggebracht tot een leeg begrip. Achter de uiterlijke overeenkomst gingen slechts haat en afgunst schuil.

Twee dagen na mijn aankomst stopte iemand mij een briefje in de hand. Ik las “Probeer in buitenploeg te komen. Ben in de buurt. Het zal wel lukken”. Het was het handschrift van mijn chauffeur. Een jongen die voor geen hel of duivel bang is. Het gaf me moed, te weten, dat hij ergens in de omgeving rondzwierf. Later vertelde hij me, dat hij geprobeerd had zich met een tang een weg door de prikkeldraadversperring te knippen om mij te kunnen bereiken. Het

was natuurlijk niet gelukt. Een heelen nacht had hij in de ijzige kou in een greppel gelegen, terwijl de zoeklichtbundels over hem heen flitsten. Hij kon niet terug. Als hij was opgestaan, zouden ze hem meteen hebben neergeschoten’.

Hij hield op en keek mij verschrikt aan. ‘Stil eens’, zei hij, ‘wie is daar aan de deur?’ Ik luisterde. ‘t Is niets. Een kennis van vader’, stelde ik hem gerust. Hij zuchtte en ging voort:

‘Het gelukte me reeds dienzelfden dag een plaatsje te krijgen in de los- en laadploeg, die elken dag naar station Hooghalen ging. We zouden den volgenden morgen balken gaan lossen. Ik vond het prachtig. Ik was zoo blij als een kind bij het vooruitzicht. Aan de mogelijkheid, dat mijn vlucht zou mislukken, dacht ik niet; althans ik wilde er niet aan denken. Hóe het gaan zou, kon ik me ook nog niet voorstellen. Ik vertrouwde op den man buiten het prikkeldraad. Toen ik naar mijn barak liep om te gaan slapen, ontmoette ik voor de tweede maal iemand, die me iets in de hand stopte. “Verberg 't goed”, fluisterde hij. Het was een nieuw P.B. Er lag een briefje in: “Ben morgenochtend in de buurt. Goede moed.”

Ik sliep geen uur. Ik wist wat me te wachten stond, als het mis zou loopen. Ze zouden me als een hond neerleggen. Telkens tastte ik naar de plek tusschen mijn jasvoering, waar ik het P.B. verstopt had.

Om acht uur stonden we in het gelid. We marcheerden de poort uit. Ik had het gevoel alsof ik reeds vrij was. Bij den politiepost moesten we stilhouden. Een opper van de marechaussee kwam naar buiten en begon als een razende tegen ons te schelden: “Vuile Joden, parasieten, luizen, smerig tuig”. Een heele litanie. Ik kende die al van buiten. Hij bedreigde ons met al wat verschrikkelijk was, indien we zouden probeeren te ontvluchten. “Jullie zijn met

twee en zestig man”, schreeuwde hij. “Zorg dat je met twee en zestig terugkomt. Zoo niet, dan sla ik de rest tot pap. Begrepen, geboefte?”

Twee en zestig, had hij gezegd. Maar we zijn met vijf en zestig man, flitste het door mij heen. Hij kon blijkbaar beter vloeken dan tellen. “’n Reuze kerel, die opper”, hoorde ik een lotgenoot achter me mompelen. “Als je hem hoort, zou je denken, dat hij de grootste antisemiet is, die er in het Noorden rondloopt. Maar dat is allemaal tooneel. Hij kettert alleen tegen ons, omdat er een S.S.-officier in de buurt is. En bij de telling noemt hij er altijd één of twee minder. Zoo geeft hij telkens een paar mensen de gelegenheid om te vluchten”.

Ik haalde zwaar adem. Het waren er ditmaal drie! Ik was et een van. Het leek wel afgesproken. We marcheerden weer. We moesten zingen. Ik deed het met plezier. Opeens zag ik Rinus, mijn chauffeur, aan komen fietsen. Hij deed of hij mij niet bemerkte, doch knikte bijna onmerkbaar met het hoofd in de richting van Hooghalen. Ik begreep, dat ik het tijdens het werk zou moeten probeeren. De angst begon mij te bekruipe. Maar toen we eenmaal op het emplacement bezig waren en ik Rinus achter de afsluiting naast zijn fiets zag staan, was ik niet bang meer. Vlakbij wenkte de vrijheid. Uit de teekens die mijn chauffeur gaf, begreep ik, dat ik het bosch in moest loopen aan de overzijde van de spoorbaan. Elken keer dat ik mijn schouder onder een balk zette, zei ik tot mezelf: Dit is de laatste. Toch ging ik weer terug naar den wagon en sjouwde verder. Eensklaps miste ik Rinus achter de omheining. Nu moet het gebeuren, dacht ik. De bewakers stonden met den rug naar mij toe. Zwaar ademend dook ik tusschen twee wagons, stak de baan over en liep het bosch in. Ik keek niet om. Ik liep maar door. Ineens had de angst mij weer vast. Ik liet mij in een kuil vallen, rukte de ster van mijn jas,

stopte die in een boschje en begon naar den weg te kruipen. Aldoor regende het. Spoedig was ik drijfnat en vuil van de modder. Op den weg was niemand te zien. Dan maar alleen verder, dacht ik. Ik ontmoette een man en een vrouw, die mij vreemd aankeken. “U mag wel oppassen”, zei de man. “Er is veel S.S. op den weg. Aan de plek op uw jas kan ik zien, dat u er tusschen uitgeknepen bent”.

Snel keek ik naar de plaats waar mijn ster gezeten had. De stof was daar veel lichter en nog eenigszins droog. Ik schrok zoo, dat ik geen woord kon uitbrengen. Automatisch sloeg ik een zijweg in en wreef wat modder over de plek. De moed was mij in de schoenen gezonken. Bij het eerste het beste boerderijtje klopte ik aan en vroeg te mogen schuilen. Men bekeek mij achterdochtig en liet mij zonder een woord in de gang staan. Door het luikje in de deur kon ik den weg in het oog houden. In de kamer hoorde ik den boer vloeken op de moffen. Ze hadden het over een Jood, die op de vlucht neergeknald was.

“Mij hebben ze nog niet kunnen pakken”, zei ik plots. Het was gevaarlijk, maar ik kon mijn mond niet meer houden. De spanning werd ondraaglijk. Op slag veranderde de stemming tegenover mij. Ik werd binnengehaald, moest mijn natte spullen uittrekken. De boerin schonk mij koffie in, sneed brood en wilde alles weten. Ik kan je niet vertellen, hoe goed het me deed, weer eens een vriendelijk woord te hooren, met zorgen te worden omringd, vrijuit te kunnen spreken. Intusschen hield ik door het raam den weg in de gaten. Na een halfuur zag ik Rinus aankomen. Langzaam trapte hij tegen den wind in. Ik rende naar de deur en riep hem. Hij schrok, was met één sprong van zijn fiets en kwam hoofdschuddend op me af.

“Wat 'n geluk, meneer, wat 'n geluk”, zei hij. “Ik had de hoop al opgegeven. Ik dacht, dat u het op het laatste

moment niet aangedurfd had. Of dat de ploerten u te pakken hadden gekregen”.

De boer bracht ons in zijn sjees naar het station Assen. We kwamen ongehinderd door de contrôle en waren spoedig op weg naar het Zuiden’.

Hij zweeg. Gedurende het verhaal had hij niet opgehouden met de vingers te trommelen. Driemaal had hij mij angstig aangekeken, geluisterd naar voetstappen op de trap, naar het slaan van deuren en het stoppen van een automotor beneden in de straat. De laatste minuten had hij gejaagd gesproken, als vreesde hij, dat iemand hem zou onderbreken.

‘Hier zit je veilig’, zei ik, omdat ik voelde dat hij op een of andere verzekering wachtte. ‘Ze zullen je hier niet vinden. Maak je nergens bezorgd over’.

‘Denk je heusch, dat we bij jullie...?’

‘Natuurlijk’.

‘Maar ik zit zoo over de kinderen in. Ik ben niet gerust voor Rinus er is. Hij zou ze op een veiliger plaats brengen’.

Ik moest mij haasten om den avondtrein te kunnen halen. Toen ik de kamer verliet, keek hij mij dankbaar na. Buiten dacht ik aan de duizenden die niet geholpen konden worden; aan de steeds leeger wordende wijken in Amsterdam. Ik huiverde in mijn winterjas.

5 Februari

Alle Duitschers moeten rouwen om Stalingrad. Wij ook. Rouwen voor den vijand en zijn verslagen leger. Wij kunnen in deze dagen onze gevallen soldaten herdenken en al die ‘joodsch-communistische elementen’, wier leven ineenzakte onder de kogels van het vuurpeloton.

8 Februari

De partisanen hebben Seyffardt terechtgesteld, Seyffardt den verrader, die de uniform van ons leger bezoedelde;

die in deze uniform S.S.-vrijwilligers toesprak op het Binnenhof en hen trouw liet zweren aan Adolf Hitler.

10 Februari

Weer drie terechtstellingen: Reydon en zijn vrouw en een W.A.-man. Het waren maar enkele kogels. De Duitschers zijn royaler.

13 Februari

Mussert en zijn zwarte soldaten hebben den schrik te pakken.

‘Ik heb verzocht de N.S.B. met spoed te bewapenen in hulppolitie en landwacht’, verklaarde de ‘leider’ van het Nederlandsche volk. De georganiseerde terreur krijgt er dus twee diensten bij. Met het pistool op de heup en den gummiknuppel in den achterzak zijn die wel wat mans tegen een groep weerlooze Joden. Maar het verzet zullen zij nooit kunnen breken. Dat wordt er alleen feller door.

14 Februari

Evert leeft zijn dagen met de kaarten van Rusland en Noord-Afrika. Nauwkeurig teekent hij het frontverloop aan. De beweging der roode potloodlijnen bepaalt zijn stemming. Houdt zij stil, dan is hij somber, hopeloos terneergeslagen. Gaat zij in westelijke richting voort, dan lacht hij, maakt grappen en berekent wanneer de oorlog gedaan kan zijn.

Vandaag was hij in een uitbundige stemming: Rostov en Worosjilovgrad ‘volgens plan’ ontruimd. Met een haast kinderlijk plezier zette hij felle roode kringen om de plaatsen en duidde met pijltjes den verderen opmarsch aan.

18 Februari

Gisteravond Rinus van den trein gehaald. Hij had Everts oudste dochter bij zich, die - ook met zijn

hulp - 's morgens uit een Utrechtsche kliniek ontsnapt was.

Het plan was reeds lang voorbereid. Kitty zou in de kliniek van een bevrienden professor worden opgenomen, ingeval er razzia's zouden komen. Zij werd er als 'lopende patiënte' behandeld, tot de wegvoeringen op groter schaal begonnen en er N.S.B.-verpleegsters in de inrichting moesten worden aangenomen. Bijna twee maanden lang simuleerde zij - bewaakt door de driehoeken - 'een ernstig geval'.

Toen Evert uit Westerbork terug was, vond Rinus het tijd worden om zijn dochter uit de handen van het verraad vrij te maken. Met den professor en diens assistent zette hij de ontsnapping op touw. Gistermorgen in alle vroegte gebeurde het.

Het meisje ging even naar de toiletten, zooals gewoonlijk begeleid door een van haar bewaaksters. Die werd in den corridor onverhoeds door den assistent aangehouden voor een 'spoedgeval'. In de toiletten vond het meisje jurk, mantel, schoenen, kousen en een P.B. Razend snel kleepte zij zich, volgde den professor, die haar naar den achteruitgang bracht, waar iemand met een rijwiel klaarstond. Bij de vrouw van den assistent vond zij Rinus, die haar onmiddellijk meenam naar het station.

Zij vertelde opgewekt, zonder een spoor van nervositeit. Het weerzien met Evert en Marie was ontroerend.

'De andere drie zijn nu ook veilig', zei Rinus.

Het jongste kind, een meisje van twee, hebben we bij familie in Rotterdam gebracht. De zestienjarige David en de negentienjarige Rachel bij burens van Rinus in Tilburg. Zoo, verspreid over het land, leven nu duizenden gezinnen, uiteengerukt, voortgezweept, achtervolgd. Zij zitten opgesloten in nauwe achterkamertjes, op zolders en in kelders. Zij zijn beroofd van hun bezittingen. En met

dat al behoren zij nog tot de bevoorrechten, zolang het verraad de vensters voorbijgaat....

23 Februari

Voor Evert, Marie en Kitty uit Greshoff gelezen. Zijn *Bruine liedjes* en *Voces mundi* bevatten alles wat er vandaag aan haat en aan deernis in ons leeft. En hoe zet hij den burger in zijn hemd! Neen, ook dit kleedingstuk, de laatste tunica van het fatsoen, trekt hij hem nog van de botten. Het is een hartverheffend schouwspel hem daar zoo poedelnaakt te zien rondspringen, zoekende naar het vijgeblad der hypocrisie.

3 Maart.

Als de avond zwart wordt, is Kitty in een opgewekte stemming.

‘Nu kun je me weer luchten’, zegt ze lachend en het klinkt niet eens bitter. Zij aanvaardt de omstandigheden.

Als we samen door de buitenwijken gaan, waar het stil is en we ons kunnen oriënteren op menigvuldige hiaten in de verduistering, bemerk ik hoezeer het gevangenzitten haar drukt. Diep ademt zij de koude lucht in, doet zoo maar enkele wilde passen, zwaait met haar armen en gooit haar hoofd achterover. Zij is twee en twintig.

‘Ik laat me niet pakken’, zegt ze zacht. ‘Ik wil nog zóóveel doen. Maar nu moet ik alles voor vader en moeder zijn. Ik geloof, dat ik het niet allemaal aan zal kunnen. Zij zijn over-nerveus en lijden verschrikkelijk onder het gemis van de anderen. Wil jij me een beetje helpen?’

Ik durf het haast niet beloven. Ik denk aan Sonja die ik ook helpen zou. Die is nu verdwenen. Naar Polen? Dood? Ik weet het niet.

10 Maart

Berend belde zoeven. Evert, Marie, Kitty en vader zijn vanmorgen weggehaald door den S.D. Verraden. Vervloekte hel van een wereld.

Wat moet ik doen?
 Wat kàn ik doen?

25 Maart

Wat is er al niet gebeurd, sedert mijn korte notitie van 10 Maart?

Nu heb ik Ellendes vale gelaat gezien. Ik ben er mee geconfronteerd geweest, dagen - nachten. Het werd een nachtmerrie. Er waren momenten, dat ik het geheel niet meer omvatten kon, dat het me duizelde van wanhoop. Nuchtere, harde feiten trokken me echter telkens weer uit dien toestand van zich-onwezenlijk-voelen, van welhaast kinderlijke verbijstering om het barbaarsche mechanisme dat in de woorden nationaal-socialisme vervat ligt. Als ik mij bewust werd van mijn machteloosheid, naderde ik den rand der verstandsverbijstering.

Het tragische element in het leven van mijn vader is zijn Goedheid. Zij heeft hem telkens ten val gebracht. Zij deed het ook nú weer. Dit is zijn fatum.

Ze hebben hem weggehaald in den vroegen morgen, tezamen met Evert, Marie en Kitty, de verdrukten, die hij geholpen had. Dat was zijn misdaad. Typisch voor hem was zijn naïeve groet: 'Tot vanavond!' Hij ging, in de overtuiging, dat men hem weer rustig naar huis zou laten gaan, daar hij toch alleen maar *goed* was geweest. Het viel hem altijd zwaar, de realiteit te doorschouwen. Hij zag alles 'uit de verte'. Hij was onvoorbereid.

Vier dagen hebben ze hem verhoord. Toen stond het vonnis vast: doorzending naar Vught. Voor hoe lang weet hij niet. Dat is het geraffineerde van de straf.

Dinsdagmiddag, 16 Maart heb ik hem voor het laatst gezien, tijdens het bezoekuur in het Huis van Bewaring te B. Een bewaker met een onbewogen gezicht leidde ons de koele, hoge kamer met de getraliede vensters binnen.

Het rook er muf. In een hoek waren meubels opgeslagen. Er stonden een paar schragen met een plank er over. Daarachter stond vader. Toen we over den drempel stapten begon hij te snikken, met zijn hoofd op een stapeltje waschgoed. Ik raakte er, merkwaardig genoeg, niet door bewogen. Ik ken deze voorbijgaande uitingen van zijn sensitieve natuur. Een oogenblik later was hij reeds zichzelf. Het deed me onzegbaar goed hem een stevige hand te kunnen geven en hem in het gelaat te kunnen zien. Hij zag er frisch uit. Behoorlijk gekamd en geschoren. De oogen helder. Druk gesticuleerend stond hij voor ons, ondanks de herhaalde vermaningen van den bewaker - een typisch kruipdier - dat deze vrijheid van beweging te ver ging... Hij struikelde haast over zijn woorden, wilde alles tegelijk vragen, keek telkens op een briefje of hij niets vergeten had en blikte meermalen gulzig naar buiten, waar het leven langs den hoogen muur ratelde.

Toen hij zag, dat moeder een zak met broodjes uit haar tasch haalde, strekte hij er beide handen naar uit en met een 'Ik heb toch zoo'n honger!' verdween alles onder zijn colbertje.

'Dat mag niet', zei de bewaker.

Vader hield het pakje tegen zich aangedrukt als een kind zijn marmotje. 'Maar, meneer...' begon hij en hij keek radeloos van den een naar den ander.

Het was ellendig dit te moeten ervaren: Vader levend op drie sneetjes droog brood 's morgens en drie sneetjes dito 's avonds. 's Middags een bord 'glazen knikkers met lawaaissaus', zooals hij in een van zijn celbriefjes schreef. Na lang loven en bieden kregen we ten slotte gedaan, dat hij een paar eierkoeken mocht opeten. Met twee, drie tegelijk stak hij ze in den mond, opgejaagd door den bewaker, die angstig de deur in de gaten hield en godverde, dat het hem zijn baantje zou kunnen kosten.

‘Doe je dit dan zoo graag?’ vroeg ik hem. Hij zweeg en keek nijdig naar buiten.

Vader praatte intusschen aan één stuk door, verslikte zich bijna en zag ook nog kans een schoonen boord aan te doen. Aan allerlei futiele details des dagelijkschen levens schonk hij aandacht. Het bleek mij weer eens, hoezeer hij hangt aan ‘de kleine dingen’: een goeden kop thee, een avond bij den huiselijken haard, radio, boek, krant, pijp, rust en gezelligheid. De band met dit alles is nu afgeknapt. Hij zal er sterker onder lijden dan onder de kamptucht. Hij heeft behoefte aan dit kleine, dit haast teer-beslotene. Het groote, bewogen leven maakt hem murw. Hij kan er niet tegen op.

Thuis heb ik later den brief gelezen, die tusschen het vuile goed was gestopt. ‘Evert hebben ze met een gummiknuppel op zijn hoofd geslagen. Hij zat vol builen en wonden, toen hij terugkwam in de cel. Ze wilden weten, waar hij zijn geld gelaten had. Het zat tusschen de voering van zijn brillenkoker. Dien heeft hij nu niet meer noodig, want zij hebben zijn bril kapotgeslagen. De scherven zaten in zijn wenkbrauwen’. En even verder stond: ‘Het eenige wat ze tegen je zeggen tijdens zoo'n verhoor is: “Du lügt!” Twee kerels stonden met knuppels achter me te zwaaien. Ik heb gewoon de waarheid gezegd. Maar die nemen ze nooit van je aan. We zijn met vijftien man gearresteerd. H. schijnt ons allemaal verraden te hebben. Door de mand gevallen, toen ze hem met den knuppel bewerkt hadden. Hij gaat ook mee naar Vught. Zoo gaan we achter het prikkeldraad, alleen omdat we onzen plicht hebben gedaan tegenover onzen evenmensch. Het eenige waar ik over tob is, dat ze nu tòch nog gepakt zijn’.

Die gedachte kwelt mij ook. Zij hadden al hun hoop op ons gevestigd. Zij dachten bij ons veilig te zijn. Maar de sterkste vesting kan vallen door verraad. Ik hoor K.

nog vragen: ‘Wil je me een beetje helpen?’ Ik beloofde het. IJdele belofte. Niets kan ik doen. Voor haar niet, voor vader niet. Prikkeldraad en slavendrijvers scheiden ons.

26 Maart

Sprak vandaag Ton. Hij stond bij de poort der K.M.A. den morgen, waarop vader en zijn lotgenooten per auto werden weggevoerd naar het bagno. Toen de wagen het plein afzwenkte, had hij met zijn hoed naar vader gezwaaid. Even later werd hij door twee Grünen naar binnen gesleurd en ‘terechtgewezen’. Daarna mocht hij gaan. Hij lichte zwijgend zijn bovenlip op. De ploerten hadden hem twee voortanden uitgeslagen.

30 Maart

Weer is het voorjaar opengebroken; het lichte, vochte voorjaar met zijn paars en geel en rood van crocussen en tulpen, met zijn hoge geluiden van vogels en spelende kinderen.

Ook boven de plassen van *De IJzeren Man* te Vught riepen de vogels en wiegden de bloesemtakken in den wind. Tegen dien achtergrond zag ik betoomde zebra's loopen tusschen hun zwaargewapende bewakers. En ergens wist ik vader, ook in zoo'n boevenpak, kaalgeschoren en genummerd, verhongierend, zooals ik las uit zijn briefje, dat iemand uit het kamp had weten te smokkelen: ‘Stuur me alsjeblief een half broodje. Ik sterf hier van den honger. Ik houd het zoo geen veertien dagen uit!’

Ik heb gezocht tusschen de gevangenen die in de buitenploegen werkten. Het waren meest Joden. Met kolfslagen en trappen werden zij tot spoed aangezet. En later moesten zij zingend terugmarcheeren. Het was een lugubere optocht. Ik heb vader niet kunnen ontdekken.

3 April

Vanmorgen in mijn bed - het is traditie geworden, die

vereeniging 'boek en bed' in de dagen van mijn reconvalescentie - Gorters *Verzen* herlezen, nadat ze langen tijd niet uit de slagorde van mijn boeken naar voren waren gekomen.

De gewaarwordingen liepen uiteen. Nu eens bevond ik me aan een koele, klare schoonheid, een musische verrukking, aan de oerbronnen der poëzie, dan weer verbaasde ik mij over het rederijkerspathos in zijn verzen 'aan het proletariaat'. Hier lag de tragiek van den individualist, die de menigten bereiken en bezielen wil en verward raakt in den doolhof van het Woord, dat, ontdaan van zijn magische beteekenis, tot een rhetorische figuur wordt. Wanhopig zocht hij het Niemandsland te overbruggen. Hij slaagde er niet in. De massa werd niet zijn klankbord, zij werd zijn noodlot, daar zijn geheimtaal nimmer het gemeenzame woord benaderen kon.

Hetzelfde probleem van 'ik en menigte' vond ik dezen middag aangesneden door Greshoff in zijn bekenden brief aan Ter Braak van Februari '36. Na getuige te zijn geweest van enkele grootsche massabetoogingen, voelt hij intens den doem van zijn kunstenaarschap. Hij mediteert over 'den cultus van den Eenzamen Man' en komt tot de bittere conclusie, dat het 'de tragedie van den kunstenaar is, dat hij, hunkerend naar broederschap, alleen in bittere eenzaamheid zijn kunstenaarschap kan handhaven. Hij moet dus zijn kunst òf de kameraadschap opofferen'.

Zijn wij gedoemd zwervers tusschen twee polen te blijven?

Eenerzijds willen wij opgaan in onszelf, in ons werk, luisteren naar het ruischen van de eeuwigheid door de binnensee van ons hart, onszelf isoleeren om onszelf te behouden. Anderzijds gaat vaak ons hart groot open naar het volk, naar den donkeren stroom, die op de pleinen der wereld tezamen komt om er geestdriftig te manifes-

teeren, te getuigen van zijn hunker naar licht en beter leven. Wij zouden er in op willen gaan, het onze handen willen reiken, hier en ginds en overal; we zouden het lied willen meezingen, waarvan de strofen hen verbinden als linten. Doch als wij onzen mond opendoen, klinkt het anders. Wij kunnen den toon niet pakken. Wij blijven er buiten. Wij blijven alleen met onze deernis om de miljoenen, die wij niet helpen kunnen, die willooze werktuigen zijn in de handen van een cohort machtswellustelingen: de bourgeoisie-van-den-nieuwen-tijd, gelaarsd en gespoord, de ‘Stellenreiter’, die het huis in brand geworpen hebben om de assurantiepremie, hun eigen, kleine belangetjes.

10 April

Nog altijd binnenskamers. Koortsen en martelende hoofdpijn. De medicus kan tijdens zijn plichtmatige middagvisite geruststellend verzekeren, dat het ‘een kou’ is en dat ik nog maar wat moet ‘rentenieren’ - ik ken mezelf beter. Dit kraken van het lichaam, dit verzet tegen het herstel in de kernen van mijn fysisch organisme heeft een psychische oorzaak. Een heftig droomleven des nacht. en dwangvoorstellingen overdag zeggen mij voldoende. Mijn angsten zoeken zich een uitweg via het lijfelijk omhulsel. Van die angsten is de angst voor den dood de wezenlijkste: de angst voor den gruwzamen dood, dien ik reeds vaker in dit journaal heb uitgezegd.

In deze dagen, nu mèt het lijf de psyche haar broosheid verraadt, ben ik er me sterker dan ooit van bewust geworden, dat ik hang aan dit leven! Met gansch mijn wezen hang ik aan dit bestaan, aan het eigen woord, aan het leven van den geest, aan de enkele trouwe vrienden die ik heb, aan de aarde, de goede aarde met haar bloemen en haar dieren, haar zomersche weelde en wintersche onverbiddelijkheid,

met alle licht en alle geluiden, die de krijg niet vermag te overschaduwen noch te overstemmen.

18 April

Een Zondag als een midzomerdag met de speling van het voorjaar er doorheen. Een dansende wind, overal bloesems en uitlopend groen, vol, wijd zonlicht. Het deed me goed. Mijn fysieke krachten nemen toe. De zenuwen blijven mij nog parten spelen.

Berend was hier. We spraken over het probleem 'ik en menigte', naar aanleiding van mijn notities van 3 April, die ik hem voorlas.

'Van "menigte" tot "oorlog" is maar één schrede', zei Berend. 'Dagelijks massacreeren wij - het Soldatentum: reëel, te land, ter zee, uit de lucht. De burgers: in den geest, aan tafel, op straat, in het café. Wij denken in duizenden, in millioenen. Wij stellen de massa's aansprakelijk voor alle leed, alle ellende en eischen hun totale uitroeiing. Wij hanteeren den haat, zooals wij ons ontbijtmes gebruiken, onbewust, met korte, zekere halen. De rede komt er niet meer aan te pas. Het gevoel sterft af. Dat doen vier jaren oorlog met je.

'Wat denk jij, is een massa als het Deutsche volk in haar geheel aansprakelijk te stellen voor de gevolgen van dezen wereldkrijg?'

'Natuurlijk', antwoordde ik zonder aarzelen.

'En ik zeg "neen" - alleen het systeem, de kliëk is er debet aan; de volksmenners en slavendrijvers, de gifmengers en politieke sadisten. En dit geldt niet slechts voor het Derde Rijk. Dit geldt voor alle staten, waarin het volk bereden wordt door jockey's die alleen hun persoonlijke eierzucht bevredigen willen'.

'Dat klinkt allemaal heel mooi, maar voor Deutschland gaat het zeker niet op', zei ik. 'Het volk hunkerde naar een figuur die het den ganzenpas, de uniformen en de snij-

dende commando's terug zou geven. Hitler gaf meer dan dat. Op zijn beloften alleen al werd hij binnengehaald. Iedereen in Duitschland kende de praktijken van het vulgus reeds vóór de machtsovername. Iedereen wist van de concentratiekampen, de pogroms, de veemmoorden, den strijd tegen de kerken en tegen het intellect. Men zag de grootste geesten, de geleerden, de schrijvers en schilders als ballingen vertrekken. Niemand protesteerde. Niemand dacht aan protesteeren. Men strekte den arm, men trok de laarzen aan, men brulde “Deutschland über alles” en luisterde met open mond en extatisch glanzende oogen naar den Oostenrijkschen korporaal, die verkondigde wat zoovelen vóór hem hadden gedaan: de mythe van het “ewige Deutschtum”. Neen, niet de klik alléén is aansprakelijk, ook het volksgeheel dat die klik aan de macht liet komen’.

30 April

Mijn volk roert zich weer heftig, nu de onderdrukker bevolen heeft, dat alle leden van het gecapituleerde leger opnieuw in krijgsgevangenschap moeten worden weggevoerd.

Stakingen en oproeren worden van alle kanten gemeld.

In enkele provincies is het standrecht afgekondigd. De moord-pelotons krijgen weer werk.

Duizenden zoeken hun boeltje bijeen. Als slaven zal men ze naar het Herrenland drijven.

Anderen zoeken een goed heenkomen, duiken onder, verlaten hun familie, hun naam, hun beroep, liever dan zich vrijwillig aan den vijand over te geven.

Sprak vanavond, na de uitzending van Radio Oranje, Wijnand. Hij heeft als stukscommandant tegen de moffen gevochten in de Peel en aan de Grebbe.

‘Natuurlijk duik ik’, zei hij. ‘Je moet wel dwaas zijn, als je je zonder meer aan dat tuig uitlevert. Londen predikte

zooeven verzet... Verzet! Prachtig. We staken, we demonstreeren, we saboteeren. Maar wat baat het uiteindelijk? Wat moeten we met onze bloote vuisten tegen bajonetstaal? Wat doet een spreekkoor tegen het ratelen van een paar zware machinegeweren? Het slot is altijd: een berg slachtoffers. “Verzet”, toeteren de heeren aan den overkant. Om dezen tijd zitten ze genoeglijk te dineeren in hun club. Wij moeten een hooiberg zien te vinden om ons voor de Grüne te verbergen. Zal ik je eens wat zeggen? Een dictatuur die slaven maakt is erg, maar een democratie, die van achter de Noordzee tot revolutie aanspoort en ons verder kalmpjes laat krepereen, is even beroerd!’ Verbitterd ging hij heen.

Velen hoor ik in deze dagen spreken zooals Wijnand. Zij weten zich aan alle zijden bedreigd door de politiediensten van den tiran en door het verraad in eigen volk. Zij zien weliswaar de fronten niet langer door Duitsche triomftochten beheerscht, des te heviger echter worden zij den druk der bezetting gewaar. Elken dag staan zij op in de hoop dat er hulp zal komen ‘van den overkant’. Zij plegen verzet. Zij zien kameraden grijpen, wegslepen, doodranselen. Maar de hulp komt niet. De tijd is nog niet rijp.

3 Mei

Het verzet gaat voort. Stakingen allerwegen. In deze streek liggen vele fabrieken stil. Ook de boeren leggen er het bijltje bij neer. In F. zag ik vanmorgen karren van melkventers, die zich niet solidair verklaard hadden, omvergooien. Troepen stakers van de vlasfabriek trokken door de straten. ‘De Grüne!’ werd er geroepen. Alles stoof uiteen. Van mijn schuilhoek uit zag ik de wagens naderen. Schoten klonken. Vijf minuten later zag ik een der wagens terugkomen. Er zaten drie burgers op. Drie notabelen van het dorp. Gijzelaars. Voor het raadhuis

lagen twee zwaargewonden. De N.S.B.-burgemeester raasde, dat hij ieder die morgen niet aan het werk zou zijn naar een kamp zou laten brengen.

Ik kwam door andere dorpen. Overal was het rumoerig. Overal verbitterde gezichten, vloekende monden. ‘We laten onze jongens niet gaan’, hoorde ik alom.

Vanmiddag zijn de eerste doodvonnissen bekendgemaakt. Standrechtelijk voltrokken. En het volk, het dappere, weerlooze volk heeft den ganschen dag naar de lucht gekeken, in de hoop een Anglo-Amerikaansche luchtmada aan den hemel te zien verschijnen. Maar er gieren enkel wat moffenkisten over.

Intusschen geeft de *Times* ons schouderklopjes, noemt Roosevelt onze arbeiders ‘kranige kerels’, geeft Gerbrandy orders aan ambtenaren in overheidsdienst en noemt ons land ‘een voorpost der democratie’...

Prachtig, zoo'n eeretitel.

6 Mei

Ik weet niet meer hoe vaak ik den brief gelezen heb, den afscheidsbrief van Berend. Het sterke, steile schrift, dat me zoo vertrouwd is geworden, waaruit, door de jaren heen, zijn diepe, altijd zoekende, eeuwig op doortocht zijnde en toch vaak zoo verrassend constructieve geest mij aansprak en heul gaf, hield nu het simpele, moedige adieu in van een levenskameraad, die mij dierbaarder is dan wie ook.

Berend, getroffen door de jongste beschikking van den overweldiger, die de onmiddellijke wegvoering van alle studenten onzer hoogeschole gelast, wordt vannacht met het jonge, vurige intellect van mijn volk gedeporteerd. Hun geest, hun prachtige solidariteit, hun verbeterden standhouden en rebelleeren in weerwil van alle dreigementen, maakten hen gevaarlijk voor de samenleving. Hun intelligentie was de nachtmerrie van allen die met haken kruis of wolfsangel geteekend zijn.

Intellect? Quatsch! Slechts lichamelijk prestatievermogen heeft zin en waarde. Een harde biceps is belangrijker dan een heldere kop. Leve het lage voorhoofd! Hersens zijn overbodige ballast. Een vecht-automaat, een pionier-van-den-arbeid hoeft immers niet te denken? Hitler en zijn staf denken voor hen. Andere denkers zijn gevaarlijk. Die brengen maar onrust binnen de volksgemeenschap.

Berends afscheidsbrief: 'Dank voor onze prachtige mannavrienschap, die over de grenzen van het bagno reikt, eventueel'.

Hoe goed was het nog, amper een week geleden, toen je bij me was. Hoe kon ik weten, dat het de laatste maal zou zijn? Toch voelde ik, dat er iets gebeuren ging. Herinner je je niet, hoe we krampachtig den tijd trachtten vast te houden? Ik hoor weer, hoe je je twijfelgevoelens uitte: 'Waar werk je voor? Waar span je je eigenlijk nog voor in?' Had je wellicht toen reeds een donker voorgevoel? Het is een bitter gelijk, dat je gekregen hebt. Nu ligt alles aan scherven. Nu heb je je schepen achter je verbrand. Nu is er niets meer dan het wachten, wachten op een lichter uur.

'Wat zie je de dingen feller, directer, reëler onder deze harde, nuchtere belichting', schrijf je. Ja; wat moet poëzie je nu belachelijk voorkomen. Wat moet het je nu ver zijn, ons laatste gesprek over de mystiek van Hadewych.

Ik zit hier te schrijven bij het zachte licht van mijn bureaulamp, in een goed verwarmde kamer. Buiten valt Meiregen. Straks komt mijn hospita thee brengen en een stuk ontbijtkoek. Jij rijdt nu in een beestenwagen naar het Oosten. De nachten zijn nog koud. Het is stikdonker. En de lucht wordt spoedig dik als je op elkaar gepakt zit in een spoorwagon. Jij bent alleen nog geoccupeerd met het zoeken naar een steun in je rug of een koffer om je hoofd op te leggen. Ik kruip dadelijk in

mijn bed en sluit me af van de wereld, van den heelen verdomden zwijnenboel. Jij zit er midden in. Jouw handen zullen de bladen van een dichtbundel niet meer vinden. Ze zullen wel gauw opengaan, want met een schop heb je nog nooit gewerkt. Je zult vaak denken aan onze jeugd, aan onze vriendschap, aan al die boeiende uren. Doch vaker zul je je denken richten op de elementairste levensbehoeften, op eten en drinken, op slapen. ‘De Tweede Wereld’ zal weldra nog slechts in het vage voor je bestaan. Veel belangrijker is het te zorgen dat je gezond blijft en je hersens bij elkaar houdt. Ze zullen er jou niet onder krijgen. Je zult er geen tragedie van maken.

Terwijl jij door den nacht rijdt zit ik hier machteloos. Ik kan niets voor je doen. Ik kan alleen mijn gedachten vastleggen in dit journaal, mijn ontroering uitschrijven. Ik zal je plaats hier innemen, tot we elkaar weerzien. Ik weet dat je terugkeert. Je zult het bestaan. Je móet het!

7 Mei

De terreur verscherpt met het uur. De eene beschikking is nog niet koud, of de andere volgt reeds. Gisteren zijn de studenten weggevoerd. Vanavond werd bekend, dat alle mannen tusschen achttien en vijf en dertig jaar zich moeten melden voor den Arbeitseinsatz.

De opwinding stijgt. Wij staan aan den vooravond van den val van Tunis. De invasie in Italië wordt voorbereid. De zenuwoorlog tegen den mof met als Leitmotiv ‘het tweede front’ gaat onverpoosd voort. De bombardementen op zijn fabrieken en aanvoerlijnen worden met den dag heviger. De groote ommekeer voltrekt zich, streep voor streep. Maar eerst moet de Chaos volkomen zijn. Eerst moeten landen en volken tot in hun kernen worden ontwricht.

Stormachtig is deze tijd, geweldig en infernaal. Je leeft

nu op het uur, neen, op de seconde. Elke nieuwe dag is een vreemd eiland in den tijd, met ongekende gevaren, schuilgaand in schrikwekkende vergezichten. Het instinct verdringt meer en meer den geest. Een vlucht in poëzie en wijsbegeerte staat gelijk met droomen terwijl het dak boven je hoofd wegbrandt. Het scheppen is meer dan ooit een loutere noodwendigheid; de geest móet zich ontladen, de psyche móet zich van haar innerlijke spanningen ontdoen, anders berst vandaag of morgen onze broze stoffelijkheid onder den druk van onuitgesproken gedachten en gevoelens.

De droom is geen droom meer, maar een nachtmerrie. Slechts de realiteit heeft zin op dit oogenblik: zelfbehoud ten koste van alles. Elkeen slaat nu de armen om het eigen lijf. Ik zie het overal rondom mij. Ik zie den levensgang van mijn volk; noch tragisch, noch heroïsch; nuchter, zakelijk en ietwat benepen. Terwijl de mof een marathon houdt met het noodlot in den nek, tippelt de Nederlander een straatje om, kijkt voorzichtig om de hoeken en maakt, dat hij op tijd binnen is, voor zijn kopje thee.

14 Mei

Vandaag eindelijk ‘genezen’ verklaard. Ik sta plotseling midden in den dagelijkschen storm.

Tunis gevallen.

Geweldige dagaanvallen van Amerikaansche ‘vliegende forten’ op de Duitse industrie centra.

Geallieerde conferentie te Washington.

Verordening tot het inleveren van radiotoestellen.

Alle abstracties schuiven naar den achtergrond, nu het floodlight op deze feiten valt. ‘De Tweede Wereld’ lijkt mij een fictie op dit oogenblik. Hoe anders was het tusschen de kamerwanden, die ik elken morgen grijs zag opkomen en in den avond rondom mij zag vervagen. Ik kende alle

naden en barsten in het plafond. Zij vormden de grenzen, rivieren, wegen, bergketens van een vreemd landschap, dat ik uren lang met mijn blik doorkruiste. De bloemen in het behang werden onder mijn vermoeide oogen tot telkens nieuwe geometrische figuren, die ik kon laten verschieten, van boven naar beneden, van links naar rechts.

Als ik nu herlees wat ik geschreven heb in dit journaal tijdens mijn ziekte en mijn traag herstel, is het eerste wat mij opvalt de beschouwelijkheid mijner notities. Ik zag en ik hoorde de wereld. Maar tusschen ons waren de dunne glazen wanden van mijn vensters. In de doos van mijn kamer werden beelden en geluiden anders. Zij hadden iets van hun directheid verloren. Ook toen ik weer buiten mocht, voelde ik, dat de gebeurtenissen mij anders aanspraken. Ik wist mijn wezen als een huis, waarvan de luiken nog ten deele gesloten waren.

Nu heeft het noodweer alle luiken weggeslagen.

26 Mei

‘Zwarte’ brief van vader ontvangen. Twee dichtbeschreven velletjes boterhampapier. Ik kreeg ze via een... rechercheur, die dagelijks in het kamp komt en dan kans ziet een dertig à veertig clandestiene brieven naar buiten te smokkelen. Zoo zet hij elken dag zijn leven op het spel. Hij heeft een vrouw en vijf kinderen.

‘Vorige week hebben we een “generale ontluizing” gehad’, schrijft hij. ‘Toen we onze zebrapakken hadden uitgetrokken, moesten we op het appèl verschijnen. Stel je voor: twee duizend spiernaakte kerels in het gelid. Het leek meer op een nudistenkolonie dan op een concentratiekamp. Je kunt er eens mee lachen, maar ik vertel je, dat die luizenplaag niet om mee te lachen is, evenmin als het regiem van de capo's (dat zijn Duitsche tuchthuisboeven, moordenaars, dieven, roovers en kinderverkrachters die ons discipline

bij moeten brengen). Laatst vroegen de jongens van mijn Stube of ik iets voor hen wilde zingen. We lagen al lang en breed in de kooien. Het was ongeveer tien uur in den avond. Ik waagde het er op, liet de kerels eens lachen en kreeg zoo'n applaus, dat ik nog een nummer gaf. Toen kwam er een capo binnen. De Stube-oudste. Ik bleef gewoon doorzingen, tot hij me bij mijn schouder pakte en schreeuwde of ik "verrückt" geworden was. Voor straf moest ik gehurkt de Stube rondspringen met een appel in mijn mond. Na een paar meter kon ik al niet meer. Ik stikte haast. Maar de schoft liep achter me en gaf me een trap, telkens als ik stilzat. Hoe ik het eind gehaald heb, weet ik zelf niet. Ik was meer dood dan levend. "Schön, schön!" hoorde ik den beul zeggen. Den appel mocht ik houden...'

Ik lees verder en het is alsof de kleine, nauwkeurig geschreven potloodletters de verschrikkingen willen camoufleren, de ellende en de menschonteering die elk woord uitdrukt.

'Gisteren waren er twee niet op het appèl. Ze hebben ons vijf uren in den stroomenden regen laten staan, tot zij gevonden waren. En toen moesten we nog tegenwoordig blijven bij de "openbare tuchtiging". De jongens werden "over den bok" gelegd, zooals dat heet en kregen ieder vijf en twintig stokslagen. Je kunt je niet indenken wat dat beteekent. Onder toezicht van Lager-commandant en Lager-arts slaat een S.S.-boef zoo hard hij kan met een ronden esschenhouten stok op het achterste van den gevangene. Na tien slagen is het reeds één bloederige massa. En daar timmeren ze dan verder op, tot het heele onderlichaam plus nieren en andere organen kapot zijn. Voor dood blijft het slachtoffer liggen. Ze brengen hem naar het Revier. Krepeert hij daar, dan is hij "voor de Joep", zooals wij dat hier noemen. ("Joep" is de kerel die de lijken ophaalt en ze naar het crematorium brengt). Knapt hij op,

dan blijft hij toch zijn leven lang invalide. Dat is een enkel staaltje van de methoden hier. Ik zou er zoo nog honderd kunnen vertellen, maar het ontbreekt me aan papier en aan lust. Trouwens, als ze dit op me vinden, geef ik geen cent meer voor mijn leven’.

6 Juni

Er komen vrij veel studenten uit Holland naar deze streken om onder te duiken bij de boeren. Ook militairen, die naar Engeland willen.

Gisteren twee Rotterdammers over de grens gebracht. Het is nu veel gevaarlijker dan enkele maanden geleden. Naast de Duitsche zijn er wachtposten van de W.A. gekomen. Die schieten op menschen alsof het konijnen zijn. We zijn via P. gegaan, nadat we het bij N. geprobeerd hadden. Het ging daar vrij gemakkelijk.

7 Juni

Ik luister nu elken dag naar de radio op den zolder bij Wijnand. Hij heeft zijn toestel daar ingenieus ingebouwd en van een koptelefoon voorzien. Zoo blijven we in verbinding met de wereld, met de vrije wereld en het vrije woord.

‘Het doet je zoo goed’, zei Wijnand, die zich reeds lang had moeten melden als krijgsgevangene, ‘te weten, dat er geen verordening van den mof is, die niet gesaboteerd wordt. Ons zilvergeld zit onder die planken, ons koper en tin in den grond, onze auto “ergens in Nederland”, ons radiotoestel dáár en ikzelf ben nog in mijn eigen huis. Nóóit krijgt dat tuig er ons onder!’

8 Juni

De eerste kaart van Berend ontvangen. Hij zit in Watenstedt. Hermann Goeringwerke.

‘Ik sta thans twaalf uur per dag (of per nacht) in een fabriek achter de machine. Dat het niet meevalt, kan ik je vertellen, hoor. Het is een hard en nuchter leven, dat ver

staat van den tijd dat we over geestelijke problemen delibereerden. Soms lees ik 's nachts, tijdens de pauze, in een oude Hollandsche krant een vers; dat is een zeer vreemde sensatie'.

Ik ben benieuwd naar den psychologischen neerslag van dezen geweldigen overgang in hem: van zuiver geestelijk naar louter fysisch leven, van contemplatie naar de trillende volte van een moderne wapensmidse, van denker tot doener.

Uit de enkele regels die hij schrijft over 'het werk' wordt het systeem je klaar. De geest moet slijten op de draaibank. Het intellect moet worden 'uitgefraisd'. Wat blijven mag, zijn: het lijf, de botten, het bloed. En dan nog: Diziplin!

15 Juni

Dagen vol ongewisheid. De morgen weet niet wat de middag brengen zal. Je leeft in voortdurend zoeken naar mogelijkheden om aan de deportatie te ontkomen, mogelijkheden om te saboteren en tegelijkertijd uit handen van den S.D. te blijven. Ru heeft bonkaarten en valsche Ausweisen gebracht voor de studenten die in S. zitten. Mertels vroeg mij zijn zoon onder te brengen, die voor den arbeidsdienst moet opkomen. In O. zit een van onze 'klanten', een jonge Jood, ondergedoken. Hij heeft blindedarmontsteking gekregen. We moeten zorgen dat hij geopereerd wordt en tegelijkertijd dat hij uit handen van de beulen blijft. Een dag en nacht voortdurende spanning houdt je zenuwen strak.

En intusschen zie je duizenden naar het Oosten gaan: soldaten, reserve-officieren, arbeiders, boeren, postambtenaren, technici. Zij worden gedwongen of gaan vrijwillig, velen omdat zij geen uitweg meer weten. Niet iedere Nederlander kan onderduiken.

Zoo moeten wij den vijand helpen tegen onszelf. Zoo

moeten wij het uur onzer bevrijding helpen vertragen, het miljoenenleger der Europeesche slaven versterken.

Langs mijn venster trekken, heel langzaam, de donkergrauwe regenwolken door den avond. Zoo ook trekken, stap voor stap, door den somberen dag de massa's. Nòg hebben zij blijkbaar niet genoeg geleden om een vloedgolf te worden, die alle bruin en zwart overspoelen zal.

17 Juni

Schrijf een enkele maal, in een stillen voornacht, een kwatrijn, waarin de melancholie om een verloren vriendin doorklinkt. Ik ontwerp in den geest een réeks van deze kleine verzen. Ze zijn vol herinneringen aan Sonja, aan die zachte gezellin, die achter de barrière van den tijd (en van het leven?) verdwenen is.

20 Juni

De oudste krullebol van mijn hospita heeft bloeiende jasmijntakken op mijn kamer gebracht. Zij zijn mij een rijk geschenk, met hun zoeten geur als van honing, met hun witte, fluweelige bloemblaadjes, waartusschen de meeldraden opkomen, fijne, gele kopjes. Heel het vertrek geurt er naar. En de zon komt zoo mild door den avond, hoog aan mijn venster. De wind schudt de koppen der kastanjelaren. Kinderen loopen blootsvoets door het gras. Ginds, op de emplacementen, zet een locomotief aan met korte stooten. Hoe goed en weldadig lijkt het leven. En hoe rusteloos ben ik in mijzelf, hoe gemarteld en verbijsterd.

Er ligt weer een clandestiene brief van vader voor mij. Met dezelfde zorg geschreven als de vorige. Opnieuw schijnen de welgevormde letters te spotten met den inhoud van de woorden, die zij maken.

Hij had - als geloovig Katholiek - vroeger vaak den mond vol bittere woorden over de godloozenoptochten

en andere atheïstische manifestaties in Sowjet-Rusland. Nu schrijft hij:

‘Ze mogen me over de Russen vertellen wat ze willen, maar dat ze, ook waar het den godsdienst betreft, erger zouden zijn dan de moffen, is een fabeltje, dat er niet meer bij me ingaat. Ik heb hier in die drie maanden wel wat anders meegemaakt!

Ze hebben het speciaal op de geestelijken gemunt. Het komt bijvoorbeeld voor, dat er, onder het eten, een S.S.-führer binnenkomt. Alles bliksemsnel in de houding natuurlijk. (Voor elk gemeen soldaat moet je in de houding springen en je muts afnemen.) Hij zegt, dat hij op luizen komt controleren. Maar in plaats dat hij de rij afgaat, pikt hij er een pater Dominicaan uit. (Dit gebeurde bij mij op de Stube.) Die moet zich in aanwezigheid van alle gevangenen ontkleeden, waarna de S.S.-boef de behaarde deelen van zijn lichaam op luizen onderzoekt. Meestal vindt hij er wel een. De pater wordt dan met kaakslagen en trappen naar buiten gejaagd en wat ze tegen hem roepen, wil ik hier liever niet herhalen. De laagste scheldwoorden zijn niet laag genoeg.

Enkele dagen geleden - het was op Zondag - lagen we voor de barak in het zand; vuil, zweetend en luizen vangend. Precies een stel dieren. De meesten lagen zich te schurken, want bijna driekwart heeft schurft. Ik krijg er ook last van. Maar ze laten je lopen, alsof het gezond voor je is. (Mijn hemd heb ik twee maanden aan!) Ik praatte wat met kapelaan Van N. uit Den Haag, die hier al acht maanden is, omdat hij geweigerd had het huwelijk van een S.S.-man en zijn liefje in te zegenen... Plotseling komt er een van de beruchtste S.S.-führer, “de Drecksack”, op ons af. “Hei daar, jij”, riep hij tegen den priester, “jij kunt toch zingen, niet?” “Ja”, zei de kapelaan rustig. “Nou vooruit dan, zing ons een stuk uit de Mis voor. Vlug!”

De priester werd bleek, maar schudde vastberaden van neen. “Je wilt niet, Drecksack?” brulde de boef. “Ik mag alleen de Heilige Mis zingen als ik voor het altaar sta”, zei de kapelaan kalm. Op hetzelfde oogenblik had hij een klap in zijn gezicht te pakken. “Dan bidden”, commandeerde de sadist. “Dat wil ik wel, voor u ook”, zei de priester en hij begon langzaam het *Onze Vader* te zeggen. Toen verdween de ploert. Wij zijn hier wat gewend, maar ik vertel je, dat we allemaal de tranen in onze oogen kregen.

Om ten slotte op de Russen terug te komen. Ik heb me vroeger dikwijls opgewonden, als ik over die godloozenoptochten las. Ik zal het niet meer doen. Ik heb nu dat moffentuig bezig gezien.

Gisternacht werden we wakker van een geweldig kabaal. We gingen in onze kooien overeind zitten en keken wat er gaande was. Er kwam een stel capo's binnen. De Stube-oudste riep, dat we iets moois te zien kregen. Achter hem kwam er een, die een bezem droeg bij wijze van vlag (later begreep ik dat het een kruis moest voorstellen). Dan kwamen er twee die met stukken hout in een blikje rammelden; daarachter een met een emmer water en een handveger. De stoet werd gesloten door een vent, die een opengeslagen boek in de hand hield. Hij las er zoogenaamd uit voor en sloeg een taaltje uit waar wij ons, als mannen onder elkaar, voor schaamden. De anderen zongen schunnige liedjes, terwijl de kerel met den emmer telkens zijn handveger in het water stak en er ons mee besproeide. Het moest een Katholieke processie voorstellen. Het was zóó iets liederlijks en afstootends, dat ik er niet langer naar kon kijken. Natuurlijk gingen zij naar de kooien der geestelijken - twee paters en een dominee - die zij met godslasteringen en verwenschingen overlaadden. Over de staaltjes van exhibitionnisme die daarna plaatsvonden zwijg ik maar. De heele vertooning duurde meer dan een uur. Al dien tijd

stonden een paar S.S.-führer bij den ingang van onze Stube te lachen! En dat tuig wil ons iets vertellen over de bolsjewieken...’

Zoo gaat de brief voort, drie vellen lang, zes kantjes klein, regelmatig schrift: gruwelen, beledigingen, onteeringen, dood en dierlijke afstomping.

De zon zakt achter de kap van het station. Rood en goud blikkert het licht in de vensters. Vader ziet dit niet meer. Die ligt reeds in zijn kooi, in de dompe, zurige lucht van de barak, geplaagd door schurft en ongedierte, met een wurgend verlangen naar de vrijheid.

25 Juni

Brief van Berend ontvangen.

Hoe zuiver teekent hij - na een twaalfurigen nachtdienst - de grauwe kilte van zijn bestaan daarginds in Watenstedt. De matheid van zijn lichaam, van zijn zinnen ligt over de regels, de haastige potloodletters. Hij heeft geen problemen meer, geen geestelijke strubbels. Hij heeft niets dan de naakte werkelijkheid, den verdoffenden arbeid, de hunkering naar slaap en voedsel, naar bevrediging der elementaire fysieke behoeften. Het verleden is dood. Hij is er dermate van vervreemd, dat hij schrijft over zijn ‘vorig leven’.

‘Was het allemaal wel zoo? Heb ik niet met hersenschimmen geleefd?’ vraagt hij zich af. ‘In de lange, koude nachten als je, na het stuk op je machine geplaatst te hebben, uren en uren gedachteloos te staren staat - en toch actief bij het fluiten van de beitels - gaat langzaam het bonte sprookje van de herinnering rondom je dansen; beelden die iederen dag vergrauwen. Of als Russische vrouwen ergens in de donkere hal een vuurtje maken in een emmer en zoowat voor zich uit zingen, terwijl ik hoog uit de kraan, waarmee ik door het duister gier - sedert enkele weken ben ik “kraanvoerder” - neerkijk op het matte glanzen

van staal en de vuile schimmen daaromheen. En zooals nu vanochtend, vuil, doodmoe, terug van twaalf uur nachtwerk. Het is koud en de regen zwiept door den valen dag. Ik ben hongerig, maar we gaan eerst slapen. Om halfvijf onzen prak halen en om kwart over vijf weer op pad tot morgen halfzeven! Dat is geen probleem. Dat is niet moeilijk. Dat is alleen maar zoo'.

Na den slaap en de koolsoep is hij lichter van gedachte, zijn geest niet meer overschaduwed door het valse dagbegin en de verslachte energie. Is het verleden dood, de toekomst lééft voor hem. De Umwertung aller Werte gaat dwars door hem heen.

'Ik draag nu in me om de verbeterde zekerheid, in de toekomst vruchtbaar dienend te kunnen werken, mocht het zijn dat ik ooit weer de kans krijg in een wereld terug te keeren, waar de goede dingen der aarde de wapens in de hand vervangen', schrijft hij.

Hij beleeft dezen tijd tot in alle vezels en die belevens maakt hem sterker. 'Ik ken geen angst meer om wat komt'. Zoo seint hij zijn ongebroken levenskracht door. De toekomst is hem niet duister. Hij aanvaardt het noodlot, zooals het uit hem komt en over hem. De Hunnen krijgen geen kans.

Maar de zoeker, de metafysische dweper, de intellectualist zijn dood; verloren geloopt in het puin van deze wereld. Wat achterbleef is een jong mensch die in zijn geest alleen bewaard heeft: een ideaal, een geloof.

Zou dit de 'verborgen zin' van den oorlog zijn! Zou zóó de mensch herboren moeten worden? Zoo raakt hij in ieder geval één belachelijk attribuut kwijt: zijn masker, zijn pose.

1 Juli

De partisanen, die enkele maanden geleden den aanslag op het Amsterdamsche bevolkingsregister pleegden, heb-

ben vanmorgen hun leven gelaten voor het executie-peloton. Zij waren met z'n twaalven; onder hen een Willem Arondéus, dr Johan Brouwer, Koen Limperg, Sjoerd Bakker... 'oranje-bolsjewistische intellectueelen'.

Natuurlijk was de aanvoerder een Jood. 'En', zoo luidde het in de bekendmaking van den bloedraad, 'nog vijf daders waren half-Jood of hadden Joodsch bloed'. Om het weerzinwekkende van deze 'verklaring' tot zijn maximum op te voeren, besloot de alinea met: 'Twee der voornaamste daders waren homosexueel'. Daar is alles mee gezegd. Dat maakt den strijd voor de vrijheid verklaarbaar. Zoo wil men de massa wijsmaken, dat de kiem van het verzet zou liggen in een ziekelijke, decadente klik. Maar de massa weet beter. Zij weet, dat de kiemen van het verzet in alle lagen van ons volk zijn opgeschoten. En zij móet gaan beseffen, dat het juist die zoogenaamde ziekelijke en decadente klik is, tegenover welke de mof zich het meest kwetsbaar voelt, omdat zij in werkelijkheid de geestelijke élite van het volk omvat: de kunstenaars, de wetenschapsmensen, de intellectueelen, die het nazisysteem van het eerste uur af hebben doorzien en gewogen.

10 Juli

In den afgeloopen nacht zijn geallieerde formaties op Sicilië geland. De Duitschers waren zich hardnekkig. Zij weten dat het gaat om 'het laatste bastion voor de vesting Europa', zooals dat in de terminologie van Goebbels heet.

Straks worden eindelijk de stormladders tegen de wallen van het vasteland gezet. Straks woont de vrijheid weer binnen de muren!

31 Juli

Hoe door en door vermolmd en verrot het Italiaansche fascisme was, blijkt uit het feit, dat in enkele dagen tijds niet alleen de kernen van zijn bestuur doch het gansche partijapparaat met al zijn politieke en sociale geledingen

zijn afgebrokkeld en vergaan - en, wat het belangrijkste is, dat alles onder de oogen der volksche kameraden van over den Brenner.

Mussolini heeft zijn congé gekregen. De Grootte Fascistische Raad is ontbonden. De laatste verwarde berichten zeggen, dat het fascistische bewind in zijn geheel is afgeschaft.

En het vreemdst van alles is, dat maarschalk Badoglio den bondgenoot de verzekering heeft gegeven, 'zij aan zij' met hem te zullen blijven strijden tot de eindoverwinning. Wellicht heeft hij zelf het hardst gelachen om zijn grappen... In ieder geval hinkt het Romeinsche Keizerrijk nu nog maar op een laars, die al lang niet waterdicht meer is.

1 Augustus

Rome is al verscheidene malen gebombardeerd. De basiliek van San Lorenzo werd getroffen.

Moet dan de heele Europeesche cultuur op den brandstapel?

Het heeft er den schijn van, dat na dezen oorlog de West-Europeesche beschaving met haar wonderschoone uitwendige teekenen totaal verdwenen zal zijn. Maar torenhuizen, confectiepakken en vleesch-in-blik vormen een weinig verheffende compensatie. Dáár hebben we geen vier jaren geestelijk en fysiek leed voor overgehad.

Ach, wat praat ik over leed - de Chaos is nog lang niet vervuld...

2 Augustus (Ede)

Zomer. De Veluwe ligt onder een brandende zon. Zelfs in de bosschen is geen koelte meer. De lucht is oververzadigd van hitte.

Vanmiddag heb ik voor het eerst een bezoek gebracht aan de graven van onze soldaten op den Grebbeberg. Ze liggen daar in lange rijen, dicht naasten - zooals zij

lagen tegenover den vijand - onder grauwe, reeds door het weer geverfde steenen, met het stereotype grafschrift: 'Gevallen voor het Vaderland'.

Zij waren de pionnen in het dwaze spel van mug tegen olifant, van burger-met-een-geweer contra geperfectioneerden vechtautomaat. Zij hadden niets achter zich dan het eigen, kleine land. Zij hadden geen goede wapens, geen vliegtuigen, geen beschermende wallen van staal en beton; zij hadden geen leiding, waren niet voorbereid op massa-aanvallen met Stuka's en pantsers; onkundig van de techniek van den modernen oorlog werden zij in het vuur geworpen. Maar tòch vochten zij, voor dat eene, dat wij allen, diep in ons hart, als het eerste en schoonste levendig houden: de vrijheid. Zij hebben er met hun bloed voor betaald en zijn nu wellicht vrij. Wij loopen nog altijd aan den ketting, met den muilkorf voor.

4 Augustus

Ik word in mijn vacantieneoegen gestoord door een rigoureuze verordening van Rauter. Het verblijf in de provincies Groningen, Friesland, Drente, Overijssel en Gelderland is verboden voor alle mannen boven zestien jaar die daar niet hun domicilie hebben. Dit verbod is een gevolg van de hand over hand toenemende activiteit der partisanen in deze streken. Zij overvallen distributiekantoren, plunderen transporten, nemen het bezit van N.S.B.-boeren in beslag en steken de hofsteden in brand. Landverraders, door den bezetter aangestelde politiechefs en burgemeesters, worden terechtgesteld. De K.P.'s en de sabotagegroepen voeren een complete guerilla - blijkbaar geïnspireerd door het prachtige werk der Witte Brigade in België - die den tiran er toe genoodzaakt heeft gansche politieregimenten op de been te brengen en een uitgebreide mensenjacht te organiseren.

Maar het verzet kost den vrijheidsstrijders veel kostbaar

bloed. Als afschrikwekkend voorbeeld zijn vandaag opnieuw zestien doodvonnissen voltrokken. Onder de slachtoffers bevond zich Lex Althoff. Opmerkelijk is ook het groote aantal jonge officieren, dat den laatsten tijd voor de moordpelotons het leven liet.

‘Er zijn maar twee mogelijkheden’, hoor ik een vriend zeggen, ‘in krijgsgevangenschap gaan of doorvechten. Een officier die hier blijft en zich opsluit met een zakschaakboekje en een driedeelig werk over Moderne Krijgskunde, is een lafaard’.

6 Augustus (Den Bosch)

Gisteravond was ik op de kamer van Berend. De gordijnen waren neergelaten. Het was er donker, somber en stil - de geest, die hier leefde en werkte, was weg, uit zijn sfeer gerukt, dood wellicht. De boekenkast was met een doek bedekt, alsof zij rouwde om haar bezitter. Op het groote bureau lagen vreemde paperassen, zakenbrieven, akten, ambtelijke stukken, alles in tegenspraak met het wezen van den jongen mensch, die hier de nachten doorwaakte in gespannen studie, in rijk en vruchtbaar denken. Ik miste hem plots onzegbaar. Ik miste zijn vurig woord, zijn geestdriftige gestes, zijn scherpverstandelijk analyseeren en - als reactie daarop - zijn uitbundige gevoelsontladingen daarna.

Ik ging midden in de kamer op den grond zitten als voor een vreemd ritueel. Zijn laatste brief kraakte in mijn binnenzak. Ik wilde hem hier herlezen, halffluid, binnen den kring zijner vertrouwdste dingen: de boeken, de enkele litho's, de terra-cotta beeldjes op het rek, de bruine kamerjas, die als een doode, rimpelige huid aan de deur hing.

Zijn brief, haastig, bijna onleesbaar geschreven met een potloodstompje:

‘Het is drie uur ongeveer; nog een uur of vier en het nachtcorvée zit er weer op. Kil wordt het thans. Het geraas

en gegier der machines is hierboven allengs geworden tot een eentonig slaaplied. In mijn kop hangt nog een beeld, dat ik straks genoot, om een uur of tien tijdens de pauze. Ik was naar buiten gewandeld en in een weldadige stilte, te midden van den chaos van fabriekscomplexen, zat ik alleen, uitziende op den Harz in de nevelen der ondergaande zon: een ver beeld van vrede en schoonheid. Ik onderging het als een paradoxale symboliek. Oogenschijnlijk onbereikbaar, onwezenlijk in dit oord, maar niettemin vol hoop, belofte, potentie. Wij waren mensen, die de weelde van het alleenzijn kenden, omdat het de eenzaamheid was van den monnik in zijn cel, die zich omringd weet van de velen in den geest, de bestendige aanwezigheid van het mystieke Al-Zijn voelt. Hier echter heb ik bittere uren van eenzaamheid gekend, niettegenstaande het feit, dat je nóóit alleen bent, wellicht juist daardoor.

Thuis waren er altijd eenige uren per dag vol hooge, rijke gedachten. Hoe zou je er hier tijd voor vinden, als je veertien tot zestien uur per dag voor arbeid op stap bent en daarnaast nog aan normale levensbehoeften moet voldoen? Wat ik het ergste vind hier, in deze schrijnend leelijke omgeving, is, dat je voortdurend met vernietigingsmiddelen geoccupeerd bent, terwijl je heele wezen hunkert naar opbouw, harmonie, vervulling van den zin van het leven.

Soms breken we er twaalf uur uit - eenmaal in de veertien dagen. Zoo waren we den laatsten Zondag te Wolfenbüttel, een prachtig, oud-Saksisch stadje. Maar je bent eigenlijk geestelijk te loom en lichamelijk te vermoeid om van zoo'n uitstapje te genieten. Te midden van een prachtig park troffen we een oud kerkhof, waar, tusschen boomen en bloeiende struiken verspreid, verweerde grafsteenen lagen. Er speelden kinderen. Daar hebben we uren gezeten, stil, met een enkel woord van herinnering aan vroeger, aan ons land, ons huis'.

Ik weet niet meer hoe lang ik daar gezeten heb, in die doodstille kamer, afgesloten van de wereld. Ik hoorde plots, hoe buiten het leven riep. In de gang klonk een lichte vrouwenstap. Ik heb mij opgericht en zacht de deur achter mij gesloten.

9 Augustus

In een halfslaap zag ik weer de rijen grauwe grafstenen met het sobere opschrift: 'Gevallen voor het Vaderland'. Handen schreven de letters na, telkens weer. Spoorboomen wuifden rood en wit er boven.

'Voor het Vaderland', dacht ik later, 'asyl voor een rottig parlementair systeem, dat een leger-zonder-veerkracht kweekte, een vermolmd instituut wat bijspiijkerde, oplapte met tweedehandsch wapentuig en zoo de tienduizenden in het veldgrijze pakje het drama liet opvoeren, het drama in vijf akten. Het werd niet eens een generale repetitie. Het viel in duigen. Het werd een *débaclé*. De *auteurs* konden het ten slotte niet meer aanzien en verdwenen uit hun loge. De *acteurs* lagen in hun bloed. Dat was het eenige 'echte'. Zij hadden gedaan wat zij konden. Maar de regie deugde niet. De *décors* waren Kitsch, de attributen belachelijk, de rolvastheid nul, op enkele uitzonderingen na... 'In de zaal' hebben velen nochtans hun tranen niet kunnen bedwingen.

15 Augustus

Vader terug uit Vught. Onbegrijpelijk vitaal, levenslustig en gezond. Op het perron zag ik reeds van verre zijn gebruinden kop met het gemillimeterde haar; zijn - van koolsoep en anderen zwaren kampkost - ietwat pafferig gezicht één lach. Hij zwaaide met een hoed, die al die maanden in... den binnenzak van zijn colbertje had gezeten en zodoende veel overeenkomst vertoonde met het hoofddekse van een vogelschrik.

Na maanden lang ten prooi te zijn geweest aan een doffe

melancholie, een wurgend heimwee naar de vertrouwde wereld buiten het prikkeldraad, wist hij zich langzaam aan te vermannen, vond zijn humor terug en daarmee den wapperenden staart van het leven. Hij sloeg er zich door. Hij slikte dag aan dag de vernederingen; hij onderging de straffen, de slagen en trappen van de capo's, de 'aardigheden' van den Drecksack en het Kerstmannetje, twee der beruchtste S.S.-führer, nachtelijke strafexercities, urenlange appels in hondenweer en vlamme hitte. Zijn ijzersterk gestel doorstond ziekten, vervuiling, ontberingen. Hij leerde weer te lachen bij alle ellende; hij zong voor de zebra's en speelde mee in het kaporkest. Zoo hield hij zichzelf bijeen.

Zijn verhalen - hij had een verklaring moeten teekenen, dat hij tegen niemand, zelfs niet in zijn gezin, zou spreken over hetgeen hij in het kamp had gezien, op straffe van langdurige opsluiting... - deden de sfeer herleven, waarin hij maanden lang moest omgaan: een sfeer van grove menschonteering, van immoraliteit, brutaal geweld en stompzinnige discipline.

Toen ik, diep in den nacht, naar mijn kamer ging, zag ik duidelijker dan ooit te voren, de 'Kultur' als een groteske camouflage, een reusachtig, protserig pleisterwerk rondom het diepste wezen van den gemiddelden Duitscher, die niet meer is dan een straf gedresseerd beest met strookleurige manen.

17 Augustus

Sicilië door de As-troepen ontruimd. Natuurlijk weer met medeneming van 'alle materieel en uitrustingstukken'. Zoo was het in Tunis ook. Men vertelde er niet bij, dat er ruim tweehonderd duizend gevangenen achter moesten blijven, toen Von Arnim capituleerde...

19 Augustus

Jan Campert is eenige weken geleden in het concentratie-

kamp Neuengamme overleden. Dat beteekent: vermoord!

Hij heeft langen tijd gevaarlijk werk gedaan, hier en elders in het grensgebied. Hij trof het noodlot op zijn weg. Zij grepen hem, smeten hem in een cel en zonden hem daarna door naar het Oosten. Daar, in een van hun gruwelkampen, hebben ze hem snel ‘erledigt’

Voorvoelde hij zijn einde, toen hij het prachtige *Lied der achttien dooden* schreef?

De rij groeit en groeit: Ter Braak, Marsman, Arondéus, Brouwer, Althoff, Campert. En het einde is nog ver. De besten onder ons zullen den strijd voortzetten, de dooden wreken, wreken met hun eigen bloed. De kamp zal feller worden en, naarmate het einde nadert, meedoogenloozter worden gevoerd. Maar wij zullen geestelijk niet ondersneeuwen. Wij leven tē warm, tē intens, dan dat ook maar één vlokje het zou kunnen houden op het perpetuum mobile van onze zielen.

22 Augustus

Berend terug. Plotseling. Gisteravond belde hij uit Oldenzaal naar huis dat hij den vertrouwden grond weer onder de voeten had. Vanmiddag had ik hem aan het toestel. Zijn stem had iets donkers, iets aarzelends. Ik voelde, dat hij zocht naar een paar ‘gewone’ woorden, dat hij verdoofd was door den plotsen overgang van reusachtige, trillende fabriekshallen naar het stille vierkant van de kamer met de omfloerste boekenkast.

30 Augustus.

Langs mijn venster roert de wind zijn stem, orkaanachtig. Ik hoor er den donkeren galm van het naderende najaar in. Vroeg valt reeds de schemer. Vale avonden sluiten zich om ons heen. Daarachter ligt de wereld open, grauwwart, krimpnd als een man op een kruishout; alle zenuwen, alle spieren gespannen voor een laatste poging om het gericht te ontvlieden.

De Russen voeren sedert weken een fel offensief. Charkov werd voor de tweede maal heroverd. Vandaag is Taganrog 'volgens de plannen ontruimd'. Alles wijst er op, dat de Duitscher een systematischen terugtocht voorbereidt. Het is alsof hij een reusachtige veer heeft ingedrukt, die bij Stalingrad dreigde te breken, zich toen langzaam, heel langzaam in haar oorspronkelijken stand wrong en nu onweerstaanbaar haar geledingen rekt, onweerstaanbaar terugstoot naar haar uiterste grens.

De aanval op de kaduke Laars is wellicht nog een kwestie van uren. Het geallieerde luchtwapen slaat de kusten aan puin en maakt ze stormrijp.

Hier in het Westen duurt de ondraaglijke spanning voort. Nacht en dag donderen de bombardementseskaders naar het Oosten. Nacht en dag hangt de donkere echo van geschutvuur en motorgeronk binnen de kommen der polders. De Todt- en Speer-formaties, geholpen door duizenden dwangarbeiders, maar ook door duizenden vrijwilligers, die met elken spadesteek verraad plegen aan de zaak der vrijheid, werken koortsachtig aan de voltooiing van den 'Atlantikwall', waarvan de kwetsbaarheid bij Dieppe zoo ondubbelzinnig bewezen is. De menschenjacht gaat ononderbroken voort. Telkens worden nieuwe systemen uitgedacht om de nog overgebleven arbeidskrachten te registreren en te verslepen. 'Voor elken Duitscher die naar het front gaat, een buitenlandsche arbeider in de fabrieken', luidt de slogan van Sauckel, leider der slavenmarkt.

Hoevelen zijn er niet, die zich met een handgeld en fraaie beloften laten ronselen voor de Duitse zware industrie? Zij laten zich opnemen in het proces waaruit de wapens te voorschijn komen, die onze bondgenooten en onze eigen soldaten moeten vernietigen. Als zij niet saboteeren, plegen zij verraad!

1 September

Vanmiddag hebben Amerikanen een aanval op het station gedaan. Mijn straat kreeg drie voltreffers. De ravage is ontzettend. Ook het huis van mijn hospita gaapt langs al zijn vensters zonder ruiten.

Er zijn verscheidene dooden gevallen en tal van zwaargewonden. Toen ik even na den inslag op straat kwam, zag ik een vrouw wegdragen, wier linkerarm door een bomscherf afgeslagen was. Zij hilde klagelijk en schudde verdwaasd het hoofd. Doodsbleeke, huiverende mensen stonden bij de puinhoopen van een woning. Sirenes zongen hun snijdende lied boven het stadje, waarin het leven momenten lang gestold scheen.

Maar dit hernam zijn niet te stuiten loop. Zoodra de verbijstering geweken was, dromde alles tezamen om de verwoestingen te zien. Kinderen speelden tusschen de glasscherven, vonden in ruïnes een nieuw terrein waarop zij hun fantasie konden loslaten. Buren vertelden elkaar over de tuinhekjes beleefde en spontaan verzonnen verschrikkingen.

Door den nacht klinken de zware stappen der opruimingsploegen, de doffe slagen van neerstortende muren. Auto's rijden af en aan. In alle huizen wordt getimmerd. En op de emplacements werkt men koortsachtig aan het herstel van de twee vitale lijnen, die getroffen werden.

Wij staan dag-in dag-uit op den keerkring van leven en dood.

3 September

Engelschen in Calabrië geland. Velen zijn van meening, dat dit 'de invasie' is. Ik kan het niet gelooven. Er is een kortere weg naar Amsterdam...

6 September

Sedert den bomaanval van Woensdag leeft alles in mijn straat onder de schaduw van bang verwachten. Velen zijn

reeds weggetrokken naar veiliger stadsgedeelten. Ook mijn hospita, met man en kroost, is heengegaan. Ik ben alleen in het huis met de blinde ramen.

‘Het schrikbewind van uur en feit’ is sterker dan ooit realiteit geworden. Je leeft gespannen. Doffe geluiden, gieren en gebrom grijpen heftig aan. De geluidsgolven die de nachteskaders uitzenden, omgeven het lichaam als een fijn stalen net. De zenuwen worden schokkende, overbelaste antennes.

De dag houdt nu even lugubere verrassingen in als de nacht. Wanneer ik in den schoonen nazomer schouw, moet ik mij geweld aandoen te beseffen, dat ieder oogenblik de dood zijn sprong kan doen onder de zon vandaan.

8 September

Ik zat vanavond bij Wijnand op zolder te luisteren naar de radio. Hij heeft zijn toestel nu in een biscuit blik ingebouwd, om het beter te kunnen camoufleren. Eensklaps hoorden we: ‘Italië capituleert onvoorwaardelijk!’ Wijnand smet zijn stoel met een vaart achteruit en deed een sprong naar een balk, waaraan hij minuten lang als een gek te zwaaien hing. ‘Nog een maand, en de rotzooi is afgelopen!’ riep hij en hij holde de trap af om het nieuws beneden te gaan vertellen.

Ik bleef tot de uitzending ten einde was. Toen ik op straat kwam, riepen de mensen het elkaar reeds bij wijze van groet toe. Men klampte zich aan het nieuws vast, dacht niet meer aan den Moloch met het hakenkruis. ‘De bevrijding nadert’, zei de een. ‘Lang kan het nu niet meer duren’, zei de ander. ‘Nog een paar dagen en de Engelschen staan aan den Brenner’, wist weer een ander te vertellen. En ik dacht, terwijl ik naar huis liep: tragisch optimisme. Laat de As gebroken zijn, de macht der nazi's zeker nog niet. Het noodlot heeft den dag bepaald.

24 September

Van vroeg tot laat dreunt het afweergeschut rondom. In den avond zetten zoeklichtbundels en uiteenspattende granaten een fantastisch vuurwerk tegen den hemel. Gedurig leeft het stadje in alarmtoestand. Geruchten over evacuatie doen de ronde. De soldaten van den bezetter nemen heerenhuizen en kloosters in beslag. Menschen trekken weg met inderhaast bijeengezocht beddegoed en een teiltje levensmiddelen. In mijn bed hoor ik eindelooze transporten door den nacht zuidwaarts rollen. De mof brengt ijlings versterkingen en materiaal naar Frankrijk.

Het leven is tot in zijn kernen van oorlog vervuld. Niets is er meer dan de dag, het uur. Doelloos ga ik door dit schoone, zachte najaar. De zon is nog warm tot ver in den middag. Een kleine, streelende warmte, die éven waait over de huid, zonder door te dringen.

Gisteren heb ik ergens tusschen de velden gedwaald. Een enkele boer ging achter zijn paardenspan. Kraaien zwierven onrustig langs den grijsblauwen hemel. Mijn gedachten liepen voor mij uit. Ik keek er naar. Ik was mij slechts vaag bewust van hun gestalten. Strofen kwamen in mij op, flarden van onderbewust levende verzen. Ik kon er geen vorm voor vinden. Ineens zag ik mezèlf loopen, met gebogen hoofd, mijn jas wijd open, mijn haar fladderend in den wind, mijn voeten traag naast elkaar voortgaand. Ik zag mijn gezicht: smal, met scherpe voegen, en oogen, die soms droomerig over de landen blikten. Motorgeronk kwam nader, zwol aan tot een massaal, alles doortrillend geluid. Ik keek naar de lucht. Uit het Oosten naderde, over bijna de geheele breedte van den einder, een geweldige luchtvloot. De Amerikanen. Terug van een grooten dagaanval op de vitale oorlogsinstallaties van den mof. In strakke formaties schoven zij over de polders van den

Westhoek, zoo laag, dat ik het zonlicht blikkeren zag in het glas der geschutskoepels.

Landarbeiders, de pet in de oogen, volgden met open mond de eskaders. Paarden stampen onrustig. Koeien waggelden dwaas van hun drinkplaatsen weg. Luid krijschend vluchtten vogelzwermen over de velden. De gansche natuur was eensklaps vervuld van spanning en onrust, als bij de nadering van een onweer.

Plotseling zag ik, hoe uit de wolken twee jagers opdoken. Nøg twee en ginds nøg meer. Wel een dozijn. Pijlsnel stortten de machines zich, als watervlugge roofvogels, op de buitenste vliegende forten. De eskaders vervolgden, oogenschijnlijk volmaakt rustig, hun weg. Maar ik voelde, dat daar boven mij een drama bezig was zich te voltrekken.

Een oorverdoovend geratel van machinegeweren en boordkanonnen begeleidde nu het gedender der motoren. Als venijnige insecten dansten de Duitsche jagers om de bommenwerpers. Zij troffen, tegelijkertijd, de twee buitenste van een formatie. Die dreven langzaam van de andere weg, dikke rookslierten achter zich aan trekkend. Zij richtten den neus naar de aarde, terwijl kleine zwarte stippen de toestellen verlieten. Een oogenblik later dreven elf parachutes op den wind. Daarboven spatte het eene fort met een donderenden knal uit elkaar. De stukken kwamen langzaam, plechtig haast, naar de braakliggende gronden vallen. De andere machine gleed als een fakkel langs den bleeken Septemberhemel. Voorbij het dorpje een derde... Toen was het afgeloopen. De eskaders waren nog slechts stippen tegen het Westen. De mannen aan de parachutes dreven ver af.

Ademloos stond ik op den smallen veldweg. De landarbeiders waren weer aan hun werk. De koeien lieten zich loom zinken. Onbewogen lag het landschap om mij heen.

Alleen op den horizon stonden drie rookkolommen. Boven de wrakken der bombardeurs.

1 October

Het schijnt een lugubere traditie van den tiran te worden, bij het begin van een maand een aantal slachtoffers voor de geweerloopen te sleepen. Vanmorgen, terwijl de dichte najaarsnevels nog over de velden dreven, zijn opnieuw negentien ondergrondsche strijders vermoord. Zij werden beschuldigd van de aanslagen op Seyffardt, Reydon en andere hooge verraders. Zij hebben hun werk goed gedaan. Maar het was het laatste wat zij in dit leven doen konden. Hun lichamen zijn op dit oogenblik reeds tot asch verteerd. Zelfs in den dood mag de aarde van het vaderland hen niet omvatten.

De kern van deze verzetsgroep bestond uit medische studenten, maar er was ook een monteur bij, een kantoorbediende; er waren leeraren, machinisten en weer twee letterkundigen: Walter Brandligt en Maarten van Gilse. Het waren jonge en oudere mannen, uit verschillende milieu's met uiteenlopende aspiraties, een veelsoortige groep individuen. Al deze verschillen waren reeds lang weggevallen. Geen kende ook nog maar een zweem van 'een eigen leven'. De eigen persoonlijkheid was ondergeschikt gemaakt aan de gemeenschap van het verzet. Wat hen tot gelijken maakte was de niet te stillen drang tot rebelleeren die den partisaan bezielt. Zij vochten tezamen voor leven en vrijheid van hun land. Zij gingen tezamen den dood in. Maar de rangen dunnen niet. Anderen zullen zwijgend en verbeterden de negentien opengevallen plaatsen innemen.

3 October

Het is mij niet mogelijk, mijn emotie onder woorden te brengen in dit journaal. Ik moet volstaan met het feit te noteeren: ik hoorde vandaag na bijna drie jaren plotseling

de stem van Sonja door de telefoon. Zij vroeg mijn hulp, rustig, beheerscht. Het was ongelooflijk. Ik waande haar reeds lang dood, of in de Poolse hel.

5 October

Vanmiddag ben ik door de najaarsbosschen gegaan. Ergens aan een berm zette ik mij neer. Het was er rustig en schoon. Een lage zon deed de blaren der beukenboschjes gloeien. Om me heen preludeerden de boomen, de eeuwige prelude in mineur van den herfst, van het kwijnen en vergaan. ‘De schoonheid is altijd tragisch, want het is de zang om een gemis’, las ik kort geleden in het *Dagboek* van Pieter van der Meer de Walcheren. Hier zag ik deze tragiek, in de stervende natuur. Achter mij hoorde ik de doffe knallen van buksen. Kleine dieren slopen ritselend door de struiken. Vrouwen met bonte hoofddoeken om sprokkelden dood hout.

Ik dacht aan Sonja, aan haar stem, die ik drie minuten gehoord had. Ik wilde mij al haar woorden herinneren en den toon waarop zij gesproken had. Ik wilde alles nogmaals en langzaam beleven om mijzelf te overtuigen dat het geen dagdroom geweest was.

Ik werd gebeld uit een stad in Noord-Holland. Het duurde lang eer de verbinding tot stand was gebracht. Dan kwam er een zachte, beheerschte vrouwenstem.

‘Je spreekt met een goede, oude vriendin’, zei de stem. ‘Er is veel gebeurd in die drie jaren...’

Ik wist het. Ik wist aan wie de stem behoorde. Maar het was niet mogelijk. Het was... Had zij dan tòch doorgevochten? Koortsachtig ging mijn potlood over het vloeiblad, bedekte het met grillige figuren. Wanhopig zocht ik naar woorden. Alles leek mij banaal op dat oogenblik.

‘Ik ben alleen overgebleven’, zei ze langzaam.

Ja, dacht ik, alleen overgebleven. Alleen... ‘Hoe is

het mogelijk', zei ik. Ik moest oppassen. Eén woord te veel zou haar in gevaar kunnen brengen.

'Je zult me niet meer kennen', lachte ze geheimzinnig.

'Ja, dat zal wel', zei ik automatisch. Ik kòn niet anders. Zij zou het begrijpen.

'Ik zal je wel schrijven', zei ze.

'Goed', zei ik, 'schrijf me maar'.

'Adieu. Tot spoedig'.

'Tot kijk', zei ik, alsof we elkaar toevallig hadden ontmoet en 's avonds weer samen zouden komen.

Ik leefde den dag door met alles wat ik haar had willen zeggen en vragen. Er waren momenten, dat ik het niet gelooven kon. Tot de hiërogliefen op het vloeiblad mij het beleefde bewezen. Elk figuurtje, elk vierkant hield een deel van mijn aandoeningen in zich besloten.

In het bosch heb ik dieproode en bruine bladeren gezocht. Op mijn kamer spreken zij van het najaar, van de tragische schoonheid, van het leven op den keerkring, waarin wij elkaar zullen weervinden.

9 October

Brief van Sonja. 'Alles gaat zoo wonderlijk met mij', schrijft ze, 'dat ik wel gelooven moet aan een Lot dat mij achtervolgt en, tot nu toe, tamelijk gunstig is geweest'. Ik voel achter al haar woorden het verlangen om mij deelgenoot te maken van haar ervaringen gedurende de laatste donkere jaren.

19 October

Het diepe grijs van October leek mij dien namiddag van den zestienden een zilverige patine op alle dingen en alle menschen. Ik was opgewonden. In den trein nam het verlangen haar te zien zoozeer bezit van mij, dat ik het lijfelijk voelde.

Aan den uitgang van het station te H. zag ik haar staan. Ik herkende haar onmiddellijk, al had zij uiterlijk een vol-

strekte metamorfose ondergaan. Het wonderlijkst van al waren haar rosblonde haren.

Zijn zij wel ooit diepzwart geweest? dacht ik.

In de tram sprak ze ironisch over ‘het Leven’, met den wrangen spot van een die intens geleden heeft. Haar scepsis kwam voort uit een beleving van de smart met ziel en zinnen. ‘Vroeger...’, zei ik aarzelend. Ze haalde zwijgend de schouders op. ‘Och’, hoorde ik haar zeggen, ‘er is zooveel gebeurd daarna...’ en zij wuifde het verleden met een handbeweging weg. Op de Markt zong een troep zwarten onder een hel spandoek, dat ‘de W.A. marcheert voor volk en vaderland’.

‘Kijk’, zeiden haar oogen mij, ‘daarachter ligt “onze tijd”, mijn ouderlijk huis, mijn familie, het goede van elken dag’. We zwegen tot de laatste halte.

Zij bracht me in *De Rommelpot*, een laag, oud huis aan een strakke, Hollandsche vaart. Ik ontmoette er een pottenbakker, zijn beide vrouwelijke assistenten en een grappige lapjespoes die Scherfje heette. ‘Marga’, zoo heet zij nu, bleek hier gastvrouw en werd door de anderen ‘Moeder Overste’ genoemd.

Na den maaltijd viel de pose weg. Terwijl zij vertelde - de geschiedenis van die drie jaren waarin ik haar verloren had gewaand - zag ik in haar oogen de beelden trekken, duister en droef. Het zou belachelijk pathetisch zijn te zeggen dat het ‘aangrijpend’ was. Ach, wat blijven woorden, al worden zij nòg zoo bezielde, leeg als wij er de menselijke smart door uit willen drukken. Men kan ze er slechts mee aanduiden. Het is het eenige wat ik vermag in dit journaal.

Zij vertelde van het noodlot dat haar voortjoeg, van het leven dat haar besprong en tot op een handbreedte van den dood bracht. Ik hoorde hoe zij gevlucht was, van het eene adres naar het andere. Hoe eerst haar zuster

en zwager waren weggesleept, later haar ouders, daarna haar broer en zijn vrouw. Elken keer had zij weten te ontkomen. De S.D. liet haar geen rust. Zij stond gesignaleerd.

Zij was aan haar derden naam toe. ‘Ik wist soms zelf niet meer hoe ik heette’, zei ze met een bitter lachje. Later kwam ze in contact met ‘oom Hannes’, een illegalen werker, die haar ten slotte bij een dagloonersgezin te A. onderbracht. Een koffer met wat lijfgood was het eenige wat haar van het uiteengescheurde gezin gebleven was. ‘Na enkele maanden ben ik toen via een andere organisatie hier gekomen’, besloot ze. ‘Hier ben ik nu “thuis”’. Ik wist dat zij het woord nooit meer zou kunnen uitspreken zonder het gevoel te hebben, losgesneden te zijn uit het vertrouwde geheel, dat haar van wieg tot volwassenheid omsloten had.

Terwijl ik naar haar luisterde, hervond ik achter haar nieuwen uiterlijken verschijningsvorm alle trekken van haar gevoelige psyche. Maar nu omfloerst door een tragiek die stilaan gansch mijn eigen wezen doortrok. Het was de tragiek van haar volk, van het verjaagde en gemartelde Jodendom. Ik dacht aan Evert, Marie en Kitty. Ook uit hun verhalen kwam mij het leed van duizenden tegemoet. Ik weet er mij mee belast als met een donkeren, loodzwaren mantel.

11 November

Het Roode Leger rukt op over het geheele front. Kiejev is gevallen. ‘Elastische verdediging voorloopig nog noodzakelijk’, beweert Goebbels. ‘Geen reden tot ongerustheid’, voegt hij er aan toe. Dat is een psychologische fout. De misdadiger maakt altijd fouten als hij retireert. Wij weten nu hoe het met hem gesteld is.

15 November

Gisteren met ‘Marga’ in Amsterdam. We zaten op een terras aan den Amstel. Aan de overzijde rezen de torens en de

blauwe daken van de stad tegen een wazige herfstlucht. Meeuwen scheerden laag over het water. Een politiebootje pokte schommelend voorbij. Carillonklanken dreven ijf boven ons hoofd, dat licht en warm was van de zon en de kleine feestelijkheid van den namiddag.

Hoe goed leek alles zoo. Goed? Een kort oogenblik wellicht. Daarna zag ik immers weer den angst in haar oogen schieten, toen drie Grünen het terras opkwamen. Zij gingen aan een tafeltje achter ons zitten. Drie dikke, roode bandietenkoppen. We gingen maar. Zij had geen rust meer. Op den hoek keek zij automatisch om of zij niet gevolgd zou worden. We kwamen op het perron. P.B.-contrôle. Door twee piepjonge Schalkhaartjes. Ik wist haar doodsbleek, met trillende handen achter mij. Zij werd niet gecontroleerd.

‘Zoo is het elk oogenblik’, fluisterde zij. ‘Soms denk ik dat ik krankzinnig word. Ik heb vaak afschuwelijke nachtmerries’.

19 November

November is somber en kil geworden. In den morgen zijn wegen en landen reeds wit van rijp. Boomen staan als door vorst versteven. En in den namiddag gaat heel de hemel vaal worden. Vanuit den horizon waaieren regenvlagen aan. Huiverend ga ik den avond tegemoet, die zwart om mij heen groeit, met een enkele ster hier en daar, verdwaald uit een feestelijk heelal.

25 November

‘Duitschland zal tot zijn leedwezen genoodzaakt zijn, naar zijn vergeldingswapen te grijpen’, zei de kleine, rattige propagandaminister na een nieuwen, hevigen aanval op Berlijn.

‘Gas’, gaf de man in de straat door. ‘Gas’, fluisterde men vandaag in alle binnenkamers. Overal hoorde ik het

woord noemen. Men sprak het gedempt uit, de slang aangehouden. G A S !

Er waren ook veel lachebekken. Zij haalden de schouders op. ‘Vergeldingswapen? Onzin. Allemaal bluf’.

Weer anderen spraken over kunstmatige bliksems, over een phosphor-regen op Londen, over stralen die het zenuwstelsel zouden vernielen en evenwichtsstoornissen zouden verwekken.

Tot in den nacht bestookte men elkaar met sinistere voorspellingen. Men dreef ze tot in het onzinnige; met opzet, ten einde de hoop, de eeuwige, nooit aflatende hoop, voedsel te geven. In zijn hart dacht men: ‘Zóó zal het wellicht niet zijn’. Enkelen durfden wenschen ‘dat de Duitschers maar lang zouden blijven’, dan zou er hier ten minste niets gebeuren... Die dachten liever niet aan Leningrad, Moskou, Londen, aan de heldhaftigheid van burgers in de vuurlinie. Zij waren van het type dat geen collectant voor Winterhulp door durft sturen. Je weet immers niet of zoo'n kerel je naam noteert. Je kunt beter gedekt zijn.

7 December

Dolf vertelde me zoeven, dat zijn vriend, een jonge onderduiker, gymnasiast, twee weken geleden gepakt werd, omdat hij naar de radio geluisterd had en het nieuws verspreid. Hij werd naar de K.M.A. te Breda overgebracht. Gisteren was hij weer thuisgekomen. De beulen hadden zijn trommelvliezen doorgestoken.

12 December

Sprak een uit Duitschland ontvluchten student. Hij moest ‘een plaatsje’ hebben. Bracht hem naar R. Onderweg vertelde hij me hoe er gesaboteerd wordt. ‘De Franschen zijn ware meesters in de sabotage’, zei hij. ‘Zij sturen de zaken zoo geraffineerd in de war, dat het vee er met de pet niet bij kan. In de fabriek waar ik werkte, hadden

we een Russischen prof en zijn zoon, een technoloog, als magazijnknechts. Zij voerden doodkalm communistische propaganda onder de arbeiders. Toen ik hem eens vroeg, wat hij dacht over de Duitse industrie, zei hij, dat bijvoorbeeld een Russische fabriek, van denzelfden omvang als de onze, driemaal zooveel tanks produceert, omdat men er niet zooals de moffen 'luke wagens' van maakt, doch uitsluitend zorgt voor een deugdelijke bepantsering en bewapening. 'En dan is er natuurlijk geen sabotage zooals wij die hier toepassen', mompelde hij en hij keek met iets van weemoed naar zijn ingescheurde nagels.

Hij vertelde me ook, wat hij gehoord had over het leven in de kampen. 'Het leven', schrijf ik. Het moet natuurlijk 'den dood' zijn. Wie daar verblijft, leeft met den dood, zooals de frontsoldaat. Maar de soldaat kan immers in het kansspel van den veldslag winnen? De gevangene in Bergen-Belsen, in Neuengamme, in Buchenwalde, in Auschwitz, die zich als een uitgemergelde hond voortsleept, kent dit spel niet. Hij kent den dood als eindpunt van een zorgvuldig uitgedacht vernietigingssysteem. Hij weet, dat ook voor hem de dag komt, waarop hij zich als een stuk vee naar de gaskamer zal laten drijven. Och, en het is beter dan dat ze je nagels een voor een uittrekken, of je drie uur aan den paal hangen, of je geslachtsdeelen stuktrappen. Neen, er is veel te zeggen voor zoo'n dood, ook al duurt het verstikkingsproces soms een halfuur...

27 December

Wie 'met zijn tijd mee is gegaan', heeft in plaats van het Kerstfeest het 'Joelfeest' gevierd. Alle bladen wijdden een kolom aan deze plechtigheid; aan het overreiken der 'Joelluchters' en het zingen der Germaansche liederen. 'Er ging een zekere wijding van uit', schreef de 'S.S.-redacteur' van het *Algemeen Handelsblad*. Ook een Katholiek dag-

blad hier in het Zuiden had een stemmig artikel op de voorpagina. In hetzelfde blad stond een mooie, oude gravure van de kribbe en het stralende Kind en de biddende herders. Waarom niet 'de aanbidding van Wodan'? Zijn negentien eeuwen Christendom dezen hoofdredacteur - die voor 'een goede' doorgaat - plotseling ontschoten?

5 Januari 1944

De dagen gaan haastig door den vochtigen winter. We zien al niet meer om naar het Oudejaar. We weten het achter ons als een eindeloos doodenveld, als een sinistere Schedelplaats, als een vallei van den Haat. We voelen hoe de gloed der branden onze ruggen schroeit. We moeten voort. Het verleden is niets in deze dagen, de toekomst alles. Vóór ons weten we de vrijheid, het leven dat winnen zal van den dood. De verwachtingen der menschen hebben zich gezet rondom dit nieuwe jaar als visschers rondom een vijver, gespannen turend naar de dobbers, de waterrimpelingen, den trek der lijnen.

12 Januari

In den voorbijen nacht had ik een fantastisch droomgezicht.

Ik zag ergens boven een stad een menigte vreemdgevormde vliegtuigen - althans ik dàcht dat het vliegtuigen waren, omdat ik motorgeronk hoorde. Eensklaps begonnen de machines te dalen en nu bemerkte ik tot mijn ontzetting dat het een school monsterachtige vliegende visschen van reusachtige afmeting was. Zij kwamen steil omlaaggeschoten met wijd open muilen. Menschen, die in de hoofdstraat liepen, verstarde. Ik kon zien hoe zij rechtstandig verdwenen tusschen de kaken der monsters, die eenvoudig over hen heen gingen tot op den grond. Zij stieten bij dit alles een afschuwelijk gesis uit, dat stilaan overging in gehuil als van sirenes.

17 Januari

Vandaag heeft Ru ons 'distributiekantoor' verhuisd. Het wordt te gevaarlijk. Hij vertelde, dat er van de drie overgebleven kinderen van Evert en Marie vorige week twee gepakt zijn. Aangebracht door den 'gastheer'. Tweehonderd gulden per maand kreeg dat individu voor zijn vaderlandslievende daad...

23 Januari

Er is nu bijna dagelijks treincontrôle door den S.D. Telkens zie ik jonge kerels wegslepen. Zij hebben zich aan den Arbeitseinsatz onttrokken. De meesten laten zich gewillig meevoeren. Maar er zijn er ook, die telkens weer door de mazen weten te glippen. Zij gaan op de treeplanken zitten, sluiten zich op in de W.C.'s of gaan onder de wagons hangen. Zoo komen zij soms uit Duitschland, uit Frankrijk, waar zij den dwangarbeid ontvluchtten. Een van hen zegt me: 'Ik vecht me liever kapot dan me weer te laten pakken. Kijk, zóó doet dat tuig met je, als je in een Straflager terecht komt'. Hij stroopt zijn mouw op en toont zijn bovenarm, die bedekt is met groene, gele en paarse strepen. 'Zoo ziet mijn rug er ook uit', vervolgt hij. 'Ik kreeg prompt elken dag een pak slaag. Ze denken je daar mak mee te krijgen. Maar zoo slaan ze er alleen den haat dieper in. Bij mij althans. Ik zei tegen mezelf: Je móet er uit! En ik heb het klaargespeeld. Ik vluchtte met een vriend. Hij werd onderweg neergeschoten. Ik had geluk'.

Ik stap uit. Het is helsch donker op de perrons. Luchtalarm. In de verte tasten zoeklichtbundels den hemel af. 'Contrôle bij den uitgang', wordt er fluisterend doorgegeven. 'S.D. en zwarten'.

'Godver...', hoor ik achter mij. Het is de ontvluchte arbeider.

'Kom mee', zeg ik vlug. 'Ik weet nog wel een gaatje'.

Hij gaat zwijgend achter me aan. We loopen het eerste

perron af. Uit de Versorgungsstelle klinkt radiomuziek. ‘Liebling, wie süß ist die Nacht...’ Ginds staan de beulen. Hoeveel slachtoffers zullen er op dit ogenblik weer vallen? ‘Hierdoor’ - we gaan langs het stationspostkantoor. Niemand te zien. ‘Dank je wel’, zegt hij. ‘Vanavond ten minste veilig’.

Ja - morgen wordt hij weer opgejaagd. Of ik misschien?

4 Februari

Ru gepakt met vijftig bonkaarten en een aantal valsche P.B.'s. Hij ‘werkte’ sinds '41 en ging er prat op, nog nooit gesnapt te zijn. Hij zal niets loslaten. Maar het risico blijft.

Ik kan de cahiers van dit journaal niet langer in huis houden. Ik moet er afscheid van nemen. Voor hoe lang? Ik weet het niet. Ik weet alleen dat elk uur nu donker is; dat alle wegen gevaarlijk zijn; dat het geluid van een auto, die stopt voor je huis, je bij de keel grijpt; dat je verstijft, als je op straat een hand op je schouder voelt of een onbekende op je af ziet komen.

Ik zoek een tarnkap om mijn gelaat te kunnen onttrekken aan de oogen van het verraad. Ik zoek een maliënkolder om lijf en geest te kunnen pantseren tegen de slagen eener bloeddronken horde.

Derde boek

5 April 1944 - 4 Mei 1945

5 April (*De Rommelpot*)

In de voorbije weken heb ik kap en kolder gevonden. Ik heb mij er mee toegerust. Ik heb alle banden met het oude gekapt. Ik móest het doen. Maar ik wilde het ook. Ik zou het ook gedaan hebben zònder den dwang van dezen tijd achter mij.

Het geeft mij een gevoel van bevrijding, voortaan naamloos te zijn met de naamloozen.

1 Mei

De milde Mei is vandaag gekomen met duizend bloesems en frisch groen en warm, overvloedig licht.

Gisteravond, toen we door de stille lanen van het villadorp wandelden, voelden wij haar nadering. De vogels kondigden haar aan. De merels en de lijsters en de vinken, zij riepen het elkander toe. De geuren van bloemen en boomen stroomden ons uit de tuinen tegen. De lucht was zoet als room met éven het prikkelende ferment van kruidige struiken er door. En ons hart voelde zoo licht in ons en in ons hoofd gingen kleine liederen om. De vaart lag rimpelloos tusschen haar oevers. De oude gevels der bleekerijen keken peinzend naar hun spiegelbeeld, dat soms verknipt werd door een overzwemmende rat.

‘Wil je wel gelooven, dat ik op een avond als deze den angst in mij voel groeien’, hoorde ik Marga zeggen. ‘Ik ben bang dit te verliezen. Ik wil alleen denken aan deze uren. Als ik denk aan de afgelopen jaren, móet ik mij de vraag stellen: Waar zal het noodlot je opnieuw treffen? Ik kàn niet gelooven, dat het me nu met rust zal laten, dat ik gewoon door kan leven, een winkel of een restaurant binnen kan stappen zonder de vrees, dat iemand mijn zwarte scheiding zal opmerken. Ik heb vaak neiging gehad om menschen, die mij op een bepaalde manier aankeken, te vragen: “Wat denk je nu: Zou het een ondergedoken Jodin zijn?” Als ik dan thuiskwam, wilde ik van iedereen weten “of ze het

zien konden". Eens heb ik zelfs mijn wenkbrauwen met waterstofperoxyde bewerkt, omdat ik dacht, dat die me zouden verraden...'

7 Mei

Gisteren naar Utrecht geweest. Zelden heb ik Holland triester en grauwer gezien dan in den spiegel der eindeloze watervlakten aan weerszijden van de spoorbaan. Zij liepen in den horizon uit. Hofsteden, schuren en arbeiderswoningen lagen als donkere eilanden in den stroom, die met witte schuimkoppen den Noordooster gehoorzaamde. De kruinen der knotwilgen, veelarmig en gedrochtelijk, teekenden de wegen, de slooten, de trekken van het verzonken land. In de verte trokken boerengezinnen met wagens en vee over den dijk - landengte tusschen gisteren en vandaag. Meeuwen krijschten.

Holland moet eeuwig wijken voor het water, dacht ik. Maar dit is immers bescherming. Dit is een goede daad van den tiran, die ons wil behoeden voor een invasie. Wij moeten nog leeren offers te brengen. Wij moeten ons laten plunderen tot den laatsten draad, ons laten uitmergelen tot op het gebeente. En dan het karkas nog aan stukken. Alles is waardevol in den totalen oorlog.

9 Mei

De schaduw van den weemoed dekt haar volkomen. Donkere regendagen maken alles nog dieper. Lang kan zij zitten staren bij de kachel, het hoofd in de handen, de oogen ver, vol sombere beelden. Zij heeft visioenen. Haar dromen zijn martelend. Als ik 's avonds zacht de slaapkamer binnenkom, zie ik haar liggen, ineengedoken, als om een gevaar te ontgaan, het gelaat in pijn vertrokken. Wanneer ik haar voorzichtig wakker roep, schrikt zij op, kijkt verward om zich heen en kreunt even. Haar gewonde psyché heelt slechts zeer langzaam.

10 Mei

De oorlog roept mij weer aan het venster. Ik heb opnieuw getracht er aan te ontkomen. Dwaasheid. Deze tijd laat zich slechts verbannen voor den duur eener omhelzing. Daarna is hij heviger en schrikwekkender dan ooit aanwezig. Hij rukt mij los uit 'de Tweede Wereld' met een enkel brandend feit.

Sebastopol heroverd.

26 Mei

Er staat een zengende hitte over de aarde. De hitte van het Pinkstervuur. Verlicht heeft het mij niet. Meewarig kijk ik soms naar mijn eigen 'vivere lento'. Nog steeds voel ik mij onmachtig iets meer te schrijven dan de schaarsche notities in dit journaal. Er staat een duister beeld in mij geplant, het beeld van den blinden jongen, dien ik onlangs - in een kroeg te Utrecht, waar ik met Gabriël zat - zag binnenschuifelen, achter zijn vader aan. Hij maakte zulk een indruk van fysieke ellende, van kille verlatenheid in de trieste sfeer van den regenmiddag, dat wij beiden minuten lang te kijken zaten naar zijn tastend bewegen, zijn voorzichtig zitten gaan; de manier waarop hij zijn lichtloos gelaat van de hem omringende wereld hield afgewend, schuin omlaag; een bitteren trek om den gehavenden mond, waaruit een vaag gemompel ons bereikte.

Deze blinde werd mij plotseling tot een symbool van de geteisterde wereld, van den chaos, van de demonie, de afschuwelijke bezigheid der horden op het duistere, weerlooze lichaam van de menschheid.

3 Juni

Een koortsachtige stemming trilt in deze eerste Junidagen. Duizend geruchten leven een wisselend doch hardnekkig bestaan. De massale aanval tot bevrijding van het Westen is aanstaande.

4 Juni

Rome bevrijd.

Het Roode Leger rukt op naar den voet van de Karpathen.

Boven de Noordzee jagen de stormluchten. Elken morgen houdt de hemel ons zijn tristesse voor. De perelaars in onzen tuin staan huiverend in den wind. Zal in dit stormtij een invasievloot de kusten van het continent kunnen naderen? Wij zijn van onrust vervuld. De Duitscher toont zich over-nerveus in zijn 'vastberaden afweerhouding'. 'Hoe eerder ze komen, hoe liever wij het hebben', schreeuwt Goebbels. Alle headlines tezamen vormen de trekken van een grotesk mombakkes, den grilligen weg van overspannen zenuwen: Wat is de dag? Wat het uur? Waar is de plaats? Waar zijn de plaatsen? Maar de Atlantikwall is onkwetsbaar en de Duitscher de beste soldaat ter wereld.

5 Juni

Vandaag, ondanks doffe hoofdpijnen, rusteloos gewerkt aan een groot gedicht over de Jodenvervolging. Ik wil het *Babylon herhaald* noemen. De wegvoeringen naar Polen dringen onweerstaanbaar naar een vergelijking met de Babylonische gevangenschap.

6 Juni

Vanmorgen, in alle vroegte, is *de invasie* begonnen.

De geallieerde legers zijn geland aan de Fransche kust, tusschen Cherbourg en Le Havre. De Achilleshiel der Duitsche verdediging is onfeilbaar getroffen. De opmarsch rolt het binnenland in. De vrijheid nadert uit het Zuiden.

9 Juni

De spanning hier in de kuststrook stijgt zienderoogen. Er zou een geallieerde vloot in aantocht zijn. Er zouden grootscheepsche luchtlandingen plaatsvinden. Dagelijks

trekken évacués uit de duindorpen naar het achterland. Veel soldaten van den onderdrukker, voor het meerendeel S.S., komen aan en worden ingekwartierd. Er is ‘Groot Alarm’ gegeven.

10 Juni

Terwijl de verbitterde worsteling in Normandië haar hoogtepunt nadert, herlees ik Slauerhoffs *Dsjengis*. De lugubere pracht van totale vernietiging, van moord en brandschatting, de duivelsche drang om heilige huisjes te doorbreken, de veilige binnenkamertjes-rust van het Westen uit te roeien, hebben mij nooit heviger kunnen aanspreken dan in dit uur, tegen dit bloedroode achterdoek dat de horizon is.

Het gedicht spreekt van een werkelijkheid, die ons allengs in het merg is gedreven. Nu hééft de vernietiging het Westen alomvattend aangetast. Het vuur raast in golven, in loeiende stroomen voort, mèt de legerscharen die het ontstaken; van zee tot zee; grenzen, steden en landschappen uitwisschend, tot chaos brandend.

14 Juni

Scherfje, onze lapjespoes, is gisteren moeder geworden van drie jongen. Zij had ze verborgen in het pakhuis van een buurman. Vandaag hebben we het gezin naar *De Rommelpot* gehaald. Het was aandoenlijk te zien, hoe de moeder haar blinde kroost trachtte te beschermen tegen het plotse ingrijpen onzer handen.

Lang heb ik vanavond zitten kijken naar het intieme leven van het gezin. De jongen waren onverzadigbaar. Gedurig krioelden zij dooreen, streden zij vastberaden om de tepels van de oude te bereiken. Zoo manifesteerde zich van stonde af aan de drang tot zelfbehoud.

Morgen zal ik twee kleintjes moeten wegnemen en verdrinken, om één nazaat - een grappig rood katertje - te kunnen behouden. Het is zoo eenvoudig, met een groote

hand de leventjes op te nemen en in het water van de Vaart te werpen. Dat is onze macht over het weerlooze dier.

Wij hebben in deze jaren van bezetting en terreur de macht over den weerloozen mensch gezien. Wij aanschouwen dagelijks hoe de sterke den zwakke aanrandt. Hij sleept hem uit zijn huis, hij laat hem dwangarbeid verrichten, hij deporteert hem, ranselt hem dood in kampen of jaagt het blinde lood door zijn lijf.

‘Zal dit dan nooit een einde nemen?’ vroeg Tine, met wie ik er over sprak.

Ik vertelde haar niet van mijn, in het verborgen levende, hoop op een nieuwen mensch, den post-modernen mensch, die uit den Chaos zou moeten treden met drie simpele waarden: deemoed, bereidheid tot het offer en een mateloze liefde voor het leven. We zouden er wellicht beiden op dat oogenblik om gelachen hebben.

Liefde voor het leven... In dezen oorlog wordt het leven gered met den dood. De dood is bondgenoot, wapenbroeder, richter over allen die het leven in anderen aangerand en onteerd hebben.

16 Juni

Tot den avond met zware hoofdpijnen te bed gelegen. Het was weer als vroeger. Ik kon zelfs het daglicht niet verdragen. En als ik mijn oogen sloot was het, of de lucht er op lag vastgehecht als een looden massa. Mijn geest was in dezen toestand bijzonder ontvankelijk voor heillooze gedachten en verwarde dagdroomen. Zij kropen als monsterachtige insecten over mij heen. Ik stond voor het vuurpeloton. Ik voelde het lood in mijn borst slaan. Ik liep voort. De zwaarte van de kogels trok mijn bovenlijf omlaag, steeds dieper. Toen traptten laarzen mijn schedel in elkaar. Ik hoorde het knarsen van de beenderen. En ik ging verder. Ik wist dat alles boven mijn oogen was verbrijzeld.

Ik werd wakker van een koele hand op mijn voorhoofd.

Buiten viel de regen. Het seizoen is van een troosteloosheid die alle dagedaden overwoekert. De zomer heeft zich verscholen in de grauwte van den Hollandschen hemel.

19 Juni

‘Die vraag, of een hevige tegenspraak met de aardsche evenmaat bloot zou kunnen stellen aan een invloed, een ingrijpen, vanuit een andere orde, schijnt door deze, die zoo aanwijsbaar heviger is dan alle vorige, met een onheilspellende bevestiging beantwoord te zullen worden. Sterker, inderdaad, en zintuigelijk scherper waarneembaar dan een invloed, schijnt het wel of een ophanden ingrijpen als van nog onbenoembare wezens zich aankondigt in deze toestellen, die, hoezeer ook nog door menschen vervaardigd, zich meer en meer nog slechts door hen laten bedienen, als kreeg een andere dan menselijke opzet reeds vat op het richten hunner krachten’.

Dit las ik vanmiddag bij A. Roland Holst, in zijn, uit een welhaast visionair bewustzijn geschreven essay *Oorlogstuig (Uit Zelfbehoud)*. En hij gaat verder:

‘Door zulk een vermoeden, als zou uit het buitenmenselijke een beslissing op handen zijn, kan de luidruchtigste toedracht der doende wereld bij klaarlichten dag met eenmaal gezien worden in een geheimzinnig schijnsel dat van geen uur is, en waarin het menselijk bestaan zich voordoet als niet meer dan een luttel gebeuren, laat begonnen en van beperkten duur, op deze ster’.

Deze gedachten zijn gegroeid in de eenzaamheid, tusschen wind, water en luchten. Zij zijn neergeschreven twee jaren vóór de bombardementseskaders in stalen ernst hun lasten over de aarde droegen en de macabere symfonie van den Harden Dood aanving.

En vanavond geven de kranten - met vette, wanstaltige

letters op grauw papier - de begonnen verwoesting van een metropool, van Londen, door.

Gisteren waren het nog de vliegtuigen, gegroeid tot reusachtige gepantserde luchtkruisers, die het vernietigings-werk voltrokken op schier alle continenten. Berlijn werd zoo, in opeenvolgende nachten, tot een enorme rookende ruïne gemaakt. Andere, kleinere steden in Duitschland, Italië, Engeland, verdwenen volkomen. Op den plattegrond van het werelddeel zijn zij nog slechts zwartgeblakerde plekken, stinkend residu van wat eens leven was, cultuur, arbeid, historie, macht.

Doch wat nú geschiedt, wat zich nú voltrekt tusschen het vasteland en Albion is zoo huiveringwekkend en tegelijk zoo grootsch, zoo infernaal, zoo identiek met 'de schoonheid van het oordeel', zooals Roland Holst het noemde, dat een wijde verwondering vooralsnog de verbijstering in ons overheerscht.

De 'onbenoembare wezens' zijn aan den hemel verschenen. Nòg door menschen gelanceerd en bemeesterd. Maar hoe lang zullen zij zich aan hun wil blijven onderwerpen?

De Duitschers schieten, van Frankrijk uit, enorme raketten af, die door een geheimzinnige kracht (mogelijk radiografisch) bestuurd, naar het Engelsche eiland vliegen. Als vurige meteoren verschijnen zij boven Londen, om zich dan met duizelingwekkende snelheid omlaag te storten, in reusachtige explosies de aarde openscheurend.

Nog één stap verder, nog één knop meer omgedraaid, nog één verbetering in het duivelsch-geraffineerde mechanisme en deze monsters, deze stalen hemellichamen - 'Höllehunde' zeggen de Duitschers - zullen overgaan in die andere orde, die vreemde, buitenwereldsche, waarvan de dichter spreekt, en zich vereenzelvigen met buitenmenselijke oerkrachten. Dan zal de cirkel zich sluiten.

Dan zal komen, wat men 'het Oordeel' pleegt te noemen.

En niettegenstaande deze panische verschrikking, niettegenstaande wij meer en meer de grens met het absolute duister naderen, zijn de massa's - voor zoover zij niet actief aan de verwoesting deelnemen - nog verloren in hun simpele kuddeleven, straalt de zon, trekken de sterren hun vaste banen, bloeien op mijn tafel de pioenrozen wonderlijk wijd open en werken de dichters, overal op aarde, aan het Lied, aan de Zangen van het Leven, die zij tot het laatste oogenblik zingen zullen, boven den Dood uit. De Geest blijft rondgaan. Ook al zou de aarde opnieuw 'woest en ledig' worden en het duister over den afgrond hangen. Wij zullen wellicht voortleven in dien geest. Hij zal ons allen omvatten. En op een oogenblik zien wij zijn licht opnieuw openbreken over een land dat goed is, een mild asyl, waar het leven zichzelf verwonderd herneemt.

28 Juni

De Engelschen voor Caen en de Amerikanen op het schiereiland Cotentin komen slechts schrede voor schrede vooruit. De stemming van 'Over drie weken is het gebeurd' heeft hier reeds lang plaatsgemaakt voor een angstig toezien op den slakkengang van het front.

Ook de stemming van Grünen en andere terreurformaties, zoals de uit het rapalje der 'Beweging' gerecruteerde Landwacht, geüniformeerde misdadigers, met jachtgeweren bewapend, wordt er niet beter op. Om hun verbittering over het doorbreken van den onneembaren Atlantikwall af te reageeren, nemen zij hun toevlucht tot de razzia, de klopjacht, het uitkammen van openbare vervoermiddelen, café's en bioscopen. Daar het in deze streek wemelt van onderduikers, heeft hun tijdverdrijf helaas maar al te vaak resultaat. Velen, die even uit zijn gegaan voor een wandeling, een bezoek, keeren niet terug.

Zij worden meestal onmiddellijk op transport gesteld en gaan via Amersfoort naar de gebieden die dag en nacht onder den bommenregen der geallieerde eskaders liggen.

4 Juli

Nu alle optreden 'in het openbaar' door de vrouw is overgenomen en wij achter een gordijn de bewegingen van patrouilles groenen op den weg gadeslaan, zie ik mijzelf vaak als een verstekeling, een donkeren stow-away, die zich schuilhoudt in het vooronder, terwijl 'Marga' het roer hanteert en 'de wilde vaart', zonder comfort en zonder instrumenten, glimlachend accepteert.

7 Juli

We gaan naar Amsterdam verhuizen. Het wordt hier rijkelijk warm...

9 Juli

Ontmoette gisteren op een nachtfeest te Amsterdam den Groningschen schilder B. Onder het Albaansche mutsje stond zijn gelaat fel als dat van een Balkanschen partisaan. Zoo fel waren ook zijn woorden. Ik voelde een sterke verwantschap met hem.

'Hij heeft een ingeschapen haat tegen de bourgeoisie. 'Niet tegen dat armzalige N.S.B.-zootje moeten wij ons na den oorlog in hoofdzaak richten', meende hij, 'dat is immers de moeite niet meer waard. Ik laat natuurlijk de S.S. buiten beschouwing. Die moeten ze en masse liquideeren... Een forsche haal met den bezem en al dat zwarte gedoe is op de belt. Maar het gevaar schuilt in de bourgeoisie, die nu dik geld verdient aan de moffen, ze achter hun rug uitscheldt en terzelfdertijd al gaat praten van: Ja, maar als ik straks tegen de Jappen moet vechten, ga ik duiken, hoor. Mij niet gezien!

'Die kerels moeten ze naar Nieuw-Guinea sturen, naar Borneo en Sumatra, om de rotzooi die dat Jappentuig

heeft achtergelaten op te ruimen. En laat ze dan meteen de reactionnaire elementen, die zich nu nog koest houden en hun handen niet vuil durven maken aan het illegale werk, een enkele reis naar een Zuidzee-eiland geven, waar ze naar hartelust regeerinkje en olie-trustje kunnen spelen, tot het overschrijden van de seniliteitsgrens repatriëring toelaat'.

16 Juli

Een valsche Ausweis heeft me de laatste dagen al drie keer van deportatie gered. Op een kwaden dag kan ik het treffen, dat een S.D.'er het vod voor mijn oogen in tweeën scheurt ...Die methode wordt sedert kort met succes gevolgd. Velen heeft dit reeds de vrijheid gekost.

19 Juli (Amsterdam)

We zitten sedert een week aan een ouden burgwal, in het wijde asyl dat Amsterdam nu is voor allen die door het hakenkruis worden bedreigd. Je voelt hier, hoe onder de oppervlakte van het openbare leven een ander leven woelt. Soms zie je het vlak onder den grond bewegen als een mol. Soms stoot het zich plotseling naar boven, naar het licht. Daarna volgt gewoonlijk een bekendmaking van Rauter: 'De volgende terroristen en saboteurs zijn hedenmorgen gefusilleerd...'

Enkele dagen geleden nog hebben K.P.-ers een overval gepleegd op het Huis van Bewaring, om te trachten, een aantal opgesloten makkers te bevrijden. Maar de Duitsche bloedhonden waren op hun post. Er volgde een hevig vuurgevecht, waarbij verscheidene partisanen gedood werden. Anderen vielen in handen van den S.D. Die gaan straks naar de martelkamers, naar de executieplaatsen.

Hier klopt het hart van de verzetsbeweging. Hier ligt vooral ook de kern van het gééstelijke verzet: de weerstand der kunstenaars via het geuzenlied, het scherpe vlugschrift,

de clandestiene lezingen en de illegale pers, die het gewapende verzet niet slechts vorm en richting geeft, doch tevens voor de onontbeerlijke ‘geestelijke ravitailleering’ zorgt.

21 Juli

Een groep Duitse officieren heeft pogingen gedaan een ‘Putsch’ uit te voeren. Zij wilden Hitler en zijn staf uit den weg ruimen, de regering overnemen en vrede sluiten met de geallieerden.

Dank zij het ingrijpen van de Duitse Voorzienigheid troffen de splinters van de bom, die graaf Von Stauffenberg in het hoofdkwartier had aangebracht, niet den Führer doch enkelen van zijn bentgenooten.

Prachtig stof om de mythe der ‘Goddelijke zending’ weer eens wat op te lappen, had Goebbels zich niet kunnen wenschen. Zou dit wéér een duivelsche enscenering van den propagandaminister zijn, na den Rijksdagbrand, na de bom in den Löwenbräukeller?

‘In het mislukken van den aanslag zie ik een bevestiging van de opdracht der Voorzienigheid, mijn levensdoel te blijven volgen’, hoorde ik Hitler door de radio zeggen. Het was de stem van een verslagen man.

6 Augustus

De zomer stroomt door de wijd open ramen van ons huis. Aan de overzijde van het water staan de gebouwen fel door het licht omljnd: het Oost-Indisch Huis met zijn spitse dakkapellen, de Nederlandsch Hervormde Kerk met den strakken pilastergevel, waarachter de gemeente op dezen Zondagmorgen lijzig psalmodieert. Orgelklanken waaien over de gracht; te zwaar, te donker voor dezen zonnigen Augustusdag.

Hevig slaat de warmte neer op de daken en platjes rondom den Zuiderkerkstoren, welks wijzerplaten rosgoud blinken. Koel rijst de natuursteen bovenbouw naar

de lucht. Grijs, trots, onbewogen hebben de pilasters neergekeken op de eeuwen. Maar de spits lééft. Daarin spreken de klokken elk kwartier, elk halfuur, elk uur. Helder klinkt hun taal nu, in de strakke zomerlucht. Des avonds komt er een weemoedige toon in hun stemmen. Een stille melancholie doortrilt vaak het 'Merck toch hoe sterck'. En als de wind om den toren raast, als de boomen aan den burgwal wild hun koppen schudden en de oude huizen kreunen in hun wervels, is de roep der klokken onheilspellend, donker, geladen met wat er door de eeuwen heen aan den voet van den toren gebeurd is; met herinneringen aan furies, pestilenties, nood, burgerkrijg en weedom.

Eens, op een stormachtigen avond, is het gebeurd, dat de klokken wild werden, alsof een vreemde, kwade geest hen in zijn macht had. Zij sloegen dooreen zonder maat en wijs. Als dol bonkten de klepels tegen de bronzen lichamen. Een krankzinnige melodie stortte zich over de oude huizen en het stille water der burgwallen.

Wij staarden elkaar aan, lachten gedwongen, bevangen als wij waren door een onheilspellend gevoelen. Wat beduidde deze barbaarsche muziek? Wat vertolkten de oude klokken? Spraken zij van een gruwzaam verleden of leidde een geest hun stemmen tot de profetie van den Chaos?

Lang duurde het waanzinnige lied van den toren. Toen het eindelijk verstomde, was de stilte loodzwaar. Wij spraken weinig meer. De nacht kwam donkerder en gevaarvoller dan ooit over ons. De toren blééf zwijgen, als verschrikt door het eigen, dolle lied.

Nu is alles licht en goed om hem heen. Overal op de platjes liggen menschen te zonnen. Op het hoogste plat stoeien Chineezen in hemdsmouwen met blanke meisjes. Verwarde keelklanken en vreemde, eentonige liedjes bereiken mijn oor. De Siameesche katten van Derk rekken zich loom en sluipen behoedzaam door een goot.

Wat lijkt het leven mild en eenvoudig op een stillen zomermorgen als dezen...

15 Augustus

De geallieerde legers hebben een nieuwe landing ondernomen in Zuid-Frankrijk. Het vierde front! Fantastische verhalen over den strijd der Maquis doen de ronde. Gansche legioenen partisanen vallen den mof in rug en flanken aan, snijden zijn verbindingswegen af, blazen zijn voorraden op en berechten meedoogenloos het door Pétain gelegaliseerde verraad. Uit het gebergte te voorschijn gekomen, veroverden zij dorpen en stadjes en beheerschen reeds heele landstreken. Deze verzetsbeweging is de innerlijke kracht van het nieuwe Frankrijk.

De verzetsorganisaties, in alle door de fascistische tirannie beheerschte landen, vormen de kernen van een naoorlogsche wereld. In hen vereenigde zich alles wat er aan geest, daadkracht en vrijheidszin in de volken leeft.

19 Augustus

‘Razzia's op komst!’

Het wordt de laatste dagen weer als een wachtwoord doorgegeven.

De Grüne zou met duizend man voor dat doel in de hoofdstad zijn aangekomen. Zonder ophouden worden we besprongen door het gerucht, de gefluisterde waarschuwing, de dreiging achter elken straathoek, elke deur, elk vreemd gezicht.

22 Augustus

Vanmiddag was ik bij S., een ondergedoken acteur. Hij is een van onze schakels bij de poging om John te bevrijden, die sedert maanden in het Kamp te Vught verblijft. John was commandant van een uiterst belangrijke groep. ‘Balbo’, één van onze mensen, heeft verbinding gezocht met een S.S.-officier, wiens ‘eer’ blijk-

baar geen ‘trouw’ heette; hij zegde ten minste toe, John aan ons over te zullen geven tegen een losgeld van dertig duizend gulden...

S. gaat het bedrag morgen in B. halen. Deze zaak moet snel worden afgewikkeld. Als er nog een week overheen gaat, heeft de mof er zeker veertig duizend gulden van gemaakt en we lopen het risico, dat ze John toch nog naar Duitschland transporteerden.

26 Augustus

De Duitschers trekken haastig uit Zuid- en Zuidwest-Frankrijk terug. De Maquis hebben het garnizoen van Parijs aangevallen en maken reeds contact met de voorhoede der geallieerde strijdmacht. De groote doorbraak in Bretagne en beoosten Caen is gelukt. De Gallische haan kraait op de puinen. Frankrijk raakt van het juk bevrijd. En in het Oosten trekt het Roode Leger onverstoort op naar de kernpunten van het continent, door Roemenië, de Karpathen, midden-Polen en de Baltische landen.

Maar nog kent de Duitser het woord ‘overgave’ niet. Hij worstelt om meters. Elke meter brengt hem nader tot de punt van het noodlot. Zijn politie-apparaat werkt nietsontziend. Grüne, Gestapo en S.D. maken elken dag nieuwe slachtoffers. Het is nu overal gevaarlijk, op straat en in je eigen huis. Ik ben enkele dagen ‘elders’ geweest. Peter kwam mij waarschuwen. Hij had een lijst in handen gehad. ‘Ze zitten je weer achterna’, zei hij. ‘Ga maar een poosje logeeren’.

Drie dagen in een klein vertrek, vol boeken en antiek, hebben me weer dat dompe gevoel gegeven een gevangene te zijn. De hitte hing loodzwaar boven de stad, die langzaam ademhaalde door de smalle kanalen der binnenstraten. Ik dacht, terwijl mijn blik zich verwarde in de figuren van Perzische tapijtjes, aan den weldadigen wind over het IJ, waarop ik de ponten met blinkend-witte dekken drijven wist.

Machtige onweders stortten zich des nachts over de zwarte stad. Ik lag roerloos voor het open venster, in de hijgende kamer. Minuten lang stonden de oude gevels, de torens en de bruggen in een grijs-blauw licht. Zij trilden of zij het volgende oogenblik apocalyptisch zouden ineensstorten en verzinken. Krakend ontladden zich de bliksemslagen op de afleiders. Ik voelde mijn lichaam als machtelozen geleider tusschen barbaarsche krachtvelden. Wonderlijk blij en bevrijd hervond ik mijzelf dan 's morgens, als ik langs den blinkenden Amstel liep en de zon zag rijzen boven de huizenblokken van Oost.

2 September

De tankkorpsen der geallieerden hebben de Maas bij Sedan overschreden.

De slakkengang van Normandië is omgeslagen in een bliksemattaque van ongekend breeden stijl. De bevrijding nadert met het uur!

4 September

Iedereen leeft op straat. Op straat dansen de geruchten als kinderen. Op straat ziet men het nerveuze beweeg van de soldaten der bezetting. Op straat roept men elkaar luide het laatste nieuws uit de ondergrondsche pers toe: Verdun gepasseerd. Opmarsch in de richting Brussel. Finland legt de wapens neer. Aan alle zijden overwinning. De ontknooping is nabij.

Wij weten nu, wij hooren het nu van ooggetuigen, dat het nazidom in vollen aftocht is. Berend bracht eergisteren de laatste berichten uit Brabant. Hij had een hevig bombardement van Eindhovens vliegveld meegemaakt. De wegen van de Belgische grens af naar het Noorden waren overvol Duitsche vervoermiddelen. Fransche hoeren en verraders trokken met den vluchtenden mof mee. Maastricht is niet meer te bereiken. Hij vertelde, dat partizanen

gaar reeds de bruggen in de lucht hebben laten vlieden om de achterwaartsche verbindingen af te snijden.

5 September

De lichte, zonnige stormdag reikt naar bevrijding en opgang.

Geruchten dwarrelen dwaas om ons heen gelijk de blaren der lindeboomen aan de gracht. Reeds zouden geallieerde voorhoeden onze Zuidgrens gepasseerd zijn. 'Breda is veroverd!' hoor ik allerwegen. De pantserspitsen zouden in ijlt tempo de hoofdstad naderen. 'Vanavond zijn ze hier. We gaan ze tegemoet', hoorde ik zoeven mijn buurlieden schreeuwen. Een hypernerveuze spanning jaagt ieder de straten in. Men kijkt naar de schaarsche soldaten met een stillen glimlach of ronduit minachtend. Menschen drommen samen voor de hotels en commando-posten waaruit koffers, kisten, meubelen en groote hoeveelheden levensmiddelen versleept werden. Duitsche 'Kriegshelferinnen' staan met haar bagage te wachten op de trams die naar C.S. rijden. Autocars vol moffen en moffenknechten rollen de stad uit. Lange colonnes zag ik aan de Nassaukade en langs de Ceintuurbaan passeeren.

De aftocht is in vollen gang. Een stille, smadelijke aftocht.

Ik speur tevergeefs naar den 'Kampfgeist' en de brutale overwinnaarsblikken van '40-'41. Het is gedaan met het nazisme. Ook de 'V 1' kan het noodlot niet meer verbrijzelen. Het is gedaan met de vervloekte tirannie over Holland. Een enkele maal spreiden de Duitschers nog een schamele macht ten toon, zooals vanavond, toen zij naar de Nieuwmarkt - waar het nu bizonder rumoerig is - 'optrokken' met een overvalwagen en een lichte tank.

Het is nu elf uur. Onze bevrijders zijn nog niet gearriveerd. De laatste berichten spreken over Den Haag en

Wassenaar. Niemand slaapt vannacht. Vannacht kan Amsterdam bevrijd zijn van het hakenkruis...

6 September

De uitzonderingstoestand is afgekondigd. Het weermachtsbericht spreekt van hevige gevechten in Antwerpen en aan het Albertkanaal. Er schijnt zich nog geen enkele geallieerde gevechtswagen op Nederlandsch gebied te bevinden. Maar de Duitscher geeft toe, dat hij zijn troepen heeft 'teruggenomen'. Het kàn niet lang meer duren.

7 September

Wat N.S.B. is blijkt in allerijl de vlucht te hebben genomen naar onze noordelijke provincies. Burgemeesters, commissarissen, politie-chefs en de overal verspreide kleine-burgerij-met-den-wolfsangel zijn in paniek vertrokken, achter de 'Herren' aan. In Den Haag schijnen Volksvoorlichting en Kunsten met onderhoorigheden volkomen leeggestroomd te zijn. Zoo strijdt Mussert, tot den laatsten vluchteling.

11 September

De Duitschers hebben hun strijdmacht weten te hergroepeeren en bieden nu verwoeden tegenstand langs het Albertkanaal en in de Antwerpsche voorstad Merksem. Van een oprukken der geallieerde voorhoede naar de beide Hollanden is nog geen sprake. Tòch is de dag nabij.

14 September

De stemming van 'Dollen Dinsdag', zooals de vijfde van deze maand reeds genoemd wordt, is aan het zakken. De onverwachte hevige tegenaanval van den opgejaagden mof heeft de hoop op een spoedige bevrijding weer sterk aan het wankelen gebracht. Er wordt in het Zuiden opnieuw om méters gevochten. Stap voor stap naderen Polen en

Engelschen het gebied van Breda en van Eindhoven.

S. was bij me. Hij kwam vertellen, dat John voor ons verloren is. De nazi's hebben het kamp Vught in de eerste spannende dagen van de maand naar Duitschland geëvacueerd. Enkele honderden gevangenen zijn echter voor het vertrek neergemaaid. De rest zal wel den weg naar de gaskamers en de doodenputten gaan. John is nu ook op dien weg.

16 September

Maastricht bezet. Door de Amerikanen. De eerste bevrijde stad.

Er wordt ontzettend gevochten aan de Zuidgrens. De Duitscher slaat als een wanhopige van zich af, nu het front eindelijk de Heimat nadert.

Ik voel, dat deze oorlog nog niet ten einde is. De gruwelen van den tèchnischen krijg zullen intenser worden. De nood stijgt. Binnenkort zal er geen gas meer worden verstrekt. Centrale warmvoedsel-distributie ligt in het verschiet.

Vandaag zijn op tal van punten in de stad groote razzia's gehouden. Mannen tusschen achttien en vijf en vijftig, die zoogenaamd rondlummelden, werden opgepikt en linea recta naar Amersfoort gezonden. Herhaaldelijk schieten de groenen hun automatische pistolen leeg op groepjes weerloozen. Het aantal op straat doodgeschoten menschen moet, voor Amsterdam, ongeveer veertig per week bedragen. Kreeg een haast-brief van vader, die me schreef, dat het in Brabant nog erger is, nu men daar het front naderbij hoort komen. Ook de Landwacht oefent een barbaarsche terreur uit.

Drost, mijn oude achtervolger, is bij wijze van represaille door de partisanen in den buik geschoten.

O, dat vervloekte machteloos staan, dat zich opgesloten weten, die voortdurende angst voor huiszoeking, dat verlamme schrikken, telkens als er een overvalwagen de gracht op draait.

Als ik naar de reacties kijk van jonge mensen in mijn omgeving, zie ik louter felle tegenstellingen. Derk bijvoorbeeld zit eenvoudig te springen om er met zijn sten-gun op los te kunnen trekken. En Engel durft geen stap buiten de deur te doen. Zijn gezicht staat bleek en vertrokken. Hij heeft voortdurend scherpe zenuwpijnen. De tijd maakt hem langzaam kapot. Ik weet, dat hij ook in mij verwoestingen heeft aangericht. En hij laat niet af. Hij breekt de draden van mijn zenuwstelsel, een voor een, met een sadistisch genoegen.

18 September

Zooeven gehoord, dat *de bevrijding* begonnen is.

Sterke formaties luchtlandingstroepen zijn afgezet in het gebied van Arnhem-Nijmegen.

De steden zouden reeds gedeeltelijk in geallieerde handen zijn. Uit den stroom van berichten en geruchten is niet wijs te worden. Weer wacht het Westen op de naderende legerscharen. De spoorwegen hebben bevel gekregen onmiddellijk te staken. Het bevel is prompt uitgevoerd. In Brabant zijn de guerillastrijders reeds actief. Onafgebroken trekken zwermen bombardeurs, jagers en transportvliegtuigen met zweeftoestellen er achter naar het Oosten.

Trillend van opwinding hebben wij dit alles vernomen. Opnieuw jaagt die dolle koortsstemming over de pleinen en door de straten. Er staan dubbele, zwaarbewapende wachten voor de Groote Club. De prikkeldraadversperringen op het Rembrandtsplein en elders zijn uitgebreid. Overvalwagens razen heen en weer.

‘Zou ons kind dan toch nog in vrijheid geboren worden?’ vroeg M. mij vanavond en zij glimlachte even. Haar wezen omhulde droomerig het leven dat wast in haar.

Ik dacht aan mijn notities van den zestienden September. Zou ik te somber geweest zijn?

19 September

De Veluwezoom, de Betuwe en Oost-Brabant zijn tooneelen van verbitterden strijd. De geallieerden hebben nieuwe landingen verricht. Als zij de bruggen onbeschadigd in handen krijgen, zijn wij binnen enkele dagen bevrijd. Hier houden de partizanen zich rustig. Af en toe hoor ik door den nacht schoten klinken. Zwaar zoemend gaan de transporten voor Arnhem over.

22 September

Twee dagen zijn de Duitsche Sprengcommando's reeds bezig met het opblazen van de havenwerken. Wij hebben van het dak af de explosies gevolgd. Vanmorgen hing er een enorme donkergrijze rookzuil boven het IJ. Telkens weer dreunden de ontploffingen. De oude stad trilde op haar fundamenten.

Door den kijker hebben wij de machtige kranen als broze bouwsels van riet zien afknappen. We hebben de loodsen ineem zien storten. Onder den zwarten walm wisten we uiteengereten kaden liggen, gezonken dokken en schepen. De barbarie leefde zich uit op wat sedert eeuwen de welvaartsbron van deze koopmansstad was. Zij stond grijnzend op de puinhoopen en zag toe hoe arbeiders uit die stad de gaten voor de ladingen boorden... à raison van vijf gulden.

23 September

Een trieste, kille najaarsdag. Regen jaagt over de stille gracht. Tusschen het stooten en gieren van den wind door klinken nog steeds de doffe slagen uit het havengebied.

Arnhem wordt een débacle. De Eerste Engelsche Luchtlandingsdivisie is bijna geheel vernietigd. De vijand heeft zich hersteld en wil ten koste van alles een doorbraak, bezijden de Siegfriedlinie, naar het Roergebied voorkomen. In Nijmegen woeden hevige straatgevechten. Een der

bruggen is opgeblazen. De andere is den geallieerden onbeschadigd in handen gevallen.

Als wij niet vóór den winter bevrijd worden, zullen we het hier hard te verduren krijgen. Er wordt reeds gefluisterd, dat de bezetter van plan is Holland geheel te inundeeren. Hij is er toe in staat. Hij is in staat ons als ratten te laten verdrinken, als hij op die manier zijn posities enkele dagen langer houden kan.

Op alle gezichten lees ik teleurstelling, angst, verbittering. Ik ontdek ze ook in mijzelf, al weet ik mijn geloof onaangetast. Hoe vaak is dit geloof reeds aangerand en bespot? Vaak was er alleen nog maar een vertwijfeld zich vastklampen aan 'de groote lijn'. Nu is er vertwijfeling om het detail, om het mislukken van één enkele operatie op een oogenblik dat de diepste hoop vervuld scheen. Ik moet dit tegengaan. Elkeen moet dit tegengaan. Als de mof bemerkt, dat in deze crisisdagen ons moreel zakt, weet hij zijn rug gedekt. En dat mag nooit!

25 September

Verzetscentrum Arnhem is geliquideerd. De poovere resten der geallieerde valschermjagers zijn over de rivier teruggenomen. Wij moeten een spoedige bevrijding maar afschrijven en ons voorbereiden op nieuwe golven van terreur, razzia's en wegvoeringen van weerbare mannen.

De bezetter zal ons geen uur met rust laten zoolang hij hier nog regeert.

26 September

De groene politie heeft vanmiddag weer twee onschuldigen neergeknald, vlak bij ons. We hoorden een geweersalvo. Een overvalwagen stoof de gracht af: grijnzende bandietenkoppen onder stalen helmen. Vrouwen kermden. Menschen renden in paniek uiteen. Anderen zag ik naar de plaatsen loopen waar slachtoffers gevallen waren. Later hoorde ik, dat twee voorbijgangers, een man en een

kindje, dat aan de hand van moeder liep, vermoord waren.

Het weten: ik ben machteloos, ik moet maar laten moorden, ik moet me desnoods zelf als een dier laten neerleggen, dat bewustzijn geeft je soms een gevoel van verlamdheid, van onpasselijkheid. Daarna vloek je als een bezetene en smijt met wat je voor de hand komt. De haat, de walging, de woede móeten een uitweg vinden.

Ook de vernielingen gaan door. Vandaag waren de explosies weer buitengewoon zwaar. Het lichaam van de oude stad raakt met wonden overdekt.

30 September

Vanmiddag zat ik met Rik in de blauwe tram. We kwamen uit Haarlem. Even buiten de stad moesten we er al uit. Er waren jagers in de lucht. Amerikanen. We zagen een machine pijlsnel omlaagkomen. Zij dook op twee Duitse fouragewagens, die voor ons uit hadden gereden. Een oogenblik later sloegen de vlammen hoog op. De tram schoof door den dichten walm verder. De angst had ons vast. Aan alle zijden hing men uit de rijtuigen om de lucht af te zoeken.

Nabij Halfweg kwam de mededeeling door: Er is al een tram beschoten! We zagen de rijtuigen voorbijrijden. De beide laatste wagens waren doorzeefd. Gewonden en dooden lagen in het gras langs den weg. Groote groepen reizigers gingen te voet verder, gedurig naar boven kijkend. Er zat een kleine blauwe auto tegen den berm. Volkomen in puin geschoten. Omringd door bloedsporen. En daarboven trokken in eindelooze reeksen de bommenwerpers. Weer schoten de jagers omlaag. Weer verlieten we ijlings onzen wagen, zochten dekking in slooten of achter boomen en stegen opnieuw in. Uren duurde dit spel met den dood.

Het vermoeide ons dermate, dat we ten laatste niet meer luisterden naar het zoemen der motoren. Gelaten bleven we zitten op onze koffers. Gelaten keken we toe, hoe onze

handen een sigaret draaiden. We hoorden de opgewonden gesprekken om ons heen. Velen spraken hun verbittering uit over de beschietingen.

‘Het is nog niet voldoende, dat we links en rechts door den mof bekogeld worden’, zei een arbeider. ‘Onze bondgenooten knallen ons uit de lucht neer. Ik was enkele dagen geleden op den weg van Arnhem naar Apeldoorn. Duizenden vluchtelingen trokken naar het Noorden met hun armzalig boeltje. Zij hadden witte doeken aan stokken gebonden en zwaaiden daarmee, als er geallieerde vliegtuigen overkwamen. Maar die piloten trokken er zich geen bliksem van aan en ratelden er op los. Dat het een bloedbad werd, hoef ik je niet te vertellen. Zijn er dan verdomme geen moffen waar ze hun mitrailleurs op leeg kunnen paffen?’

‘Ik geef die vliegers gelijk’, zei de conducteur rustig. ‘Ze willen het heele burgerverkeer van den weg af hebben. Elke moffenwagen die er dan nog rijdt is de sigaar. Ik hoop maar, dat we Maandag ook gaan staken. We zijn gelukkig heelhuids binnen vanmiddag’.

De blokkedoozen van West schoven voorbij. We waren uitzinnig verheugd.

9 October

De dichter in mij tast het duister af naar woorden, naar hèt Woord, het bevrijdende, vernieuwende woord.

Als een dronkeman gaat hij door de verlaten straten van mijn geest, rusteloos en verbeterend zoekend, luisterend. Maar ik ben klankloos.

13 October

Ik ben ten prooi aan een matelooze onrust. Weer doen geruchten over razzia's de ronde. We hebben een plaats op het dak ingericht en een systeem uitgedacht om tijd te winnen, als het geboefte aan de deur mocht staan.

16 October

Terwijl wij denken aan de komst van ons kind, wordt de tijd donkerder. We zitten nu al dagen zonder stroom. Een enkele maal profiteren we van het kaarslicht bij vrienden. Meestentijds gaan we vroeg naar bed. Er is ook waterdistributie in het vooruitzicht gesteld.

Tot een diep gééstelijk leven kom je niet meer in deze dagen, geoccupeerd als je bent met alles wat het fysieke leven betreft: voedsel, brandstof, vlucht voor de groene mensenjagers, die overal weer duizenden mannen hebben weggesleept voor het aanleggen van verdedigingswerken nabij de IJsellinie.

Als man kom je nu praktisch niet meer op straat. Zeker niet in het centrum, waar je elk oogenblik de kans loopt in een afgezette straat te worden gegrepen. Maar ook al zie ik de boomen aan de gracht elken morgen kaler en triester buigen in den wind, aan 'afsterven', aan 'verdorring' wil ik niet gelooven. Het vuur moet opnieuw en feller worden aangeblazen.

26 October

Op den morgen van den 24sten zijn aan de Apollolaan 'een aantal terroristen en saboteurs' in het openbaar vermoord. De lijken liet men liggen onder den walm van in brand gestoken villa's.

Dat was de represaille voor het terechtstellen van één S.D.'er.

Een dominee in een der kerken van Zuid haalde in zijn predikatie deze gebeurtenissen aan. Hij verhaalde, hoe een moeder met haar zoontje langs de plaats van de misdaad kwam. Het kind keek angstig naar de brandende huizen en de bloedplassen op den weg.

'Wie heeft dat gedaan, moeder?' vroeg het.

Maar de moeder zweeg. Je kunt toch tegen een kind

niet zeggen, dat mēnschen dat gedaan hebben, meende de predikant.

30 October

Wij gaan naar den winter. De morgens zijn koud en grauw. Boven het water van den burgwal hangen nu de kale kruinen der boomen te kreunen in den wind. Het bed is de eenige plaats, waar je je in deze dagen behaaglijk voelt. Ook het gas is nu afgesloten. We hebben echter nog een miezerig pitje, omdat we ‘hoog’ zitten. Zoo houden we ons voorloopig buiten de warmvoedsel-distributie. 's Avonds branden we een olielampje, geïmproviseerd van een glazen botervloot en een waspit. We zijn er al haast aan gewend. We probereen ons maar te suggereeren, dat het ‘romantisch’ is, tot we koude voeten en honger krijgen en in godsnaam het bed maar opzoeken.

In mijn goede Brabant woedt de oorlog. Ik denk aan de bosschen, de heidevelden, de stille dorpen, de steden met hun kathedralen, de bongerds en de polders van den Westhoek, die nu worden platgebrand en opengereten door den mechanischen krijg. Zal ik ooit nog door de vertrouwde lanen kunnen gaan, kunnen dwalen over de zandverstuivingen of op de wallen van het stille Willemstad kunnen uitzien over den blinkenden stroom?

2 November

De Duitschers meldden gisteren den val van Breda. Aan het eind van het bericht las ik, dat de stad ‘door de voortdurende Britsche artilleriebeschieting’ in brand staat. Latere berichten spreken van ‘völlig zerstört’.

Dit nieuws heeft mij diep geschokt. Den ganschen dag heb ik mijzelf gepijnigd met de vraag: ‘Wat is er precies gebeurd?’ In dagdroomen zag ik verwoeste straten, opgeblazen bruggen, de bosschen branden, de parken geschonden. Bepaalde straten kwamen mij voor oogen, opengescheurd door granaatvuur.

Elke Brabantsche, Limburgsche of Geldersche stad, alle steden, alle dorpen in de landen die door den vijand als ravelijnen gebruikt worden voor de vesting Duitschland, gaan mij aan het hart. Al die weerloozen, die duizenden vluchtelingen, opgejaagd door de razernij van het front. Hun ellende stort vaak over mij heen als een donkere stormvloed. In droomen beleef ik alles. Ik word achtervolgd over daken en muren. Ik loop te midden van een zingende menigte, die met vlaggen en spandoeken langs mij heen trekt. Ik grijp de vlaggen. Ik lach en ik ween tegelijk. Op een hoek zie ik een hooge gestalte in een blauwe uniform met Franschen officierskepi. 'De Koning', weet ik. Hij staat te midden van zijn gevolg. Voor hem, op een plein, duizenden kinderen. Zij zingen. Zij hebben geen gezichten. Het zijn enkel wijde lichtroode monden. Ik zie de gruwelen in een concentratiekamp. Ik vlucht en vecht en voel mij opgenomen in een orgie van vernietiging.

13 November

De verbeterde vechtende Duitscher is nu achter de Maas teruggetrokken. Alle bruggen, ook de beide Moerdijkbruggen, liggen in puin. Walcheren is ten onder gegaan. De zee heeft zich als een wild dier op de kostbare gronden gestort. Zoo gaat de bevrijding voort, naar het Noorden. En bevrijd, zullen we dansen op de rookende ruïnes van Holland? Waarom niet? De wereld is zoo wijd. En de oorlog is immers 'de Vader aller dingen'? Een vader weet doorgaans wel wat goed is voor zijn kinderen, ook al is hij een slecht paedagoog.

Die liefde, die blinde liefde, die ons den dood injaagt, zij heeft evenveel rechten als de blinde haat, die ons met geweld in het leven tracht te houden, alleen maar om ons te laten vechten voor een idée-fixe.

14 November

De 'V 2' moet nog geheimzinniger en verschrikkelijker

in haar uitwerking zijn dan de 'V 1'. Zij vliegt boven de stratosfeer uit en wordt sneller dan het geluid genoemd. Onafgebroken zenden de Duitschers deze duivelsche machines naar Londen en geheel Zuid-Engeland. Door de ontzaglijke snelheid van de raket zijn er geen afweermiddelen. Zij *is* er plotseling. Welk een afschuwelijke dreiging komt er zoo over het leven liggen. Maar met welk een gelatenheid ook zul je op den duur je weg gaan. Iedereen kan overal en op elk oogenblik van dag of nacht getroffen worden. Elk gebaar, elke stap, elk woord kan het laatste zijn. De druk van het noodlot is gelijkelijk over miljoenen verdeeld. Zoo groeit de ideale gemeenschap der menschen. Alleen door de bestendige aanwezigheid van het gemeenschappelijke gevaar, via collectieve onzekerheid en eindigheidsbesef.

16 November

Hitler heeft zijn opper-inquisiteur een proclamatie doen voorlezen ter herdenking van 'den negenden November'. Naarstige arbeid in het hoofdkwartier belette hem zèlf voor het forum der geharnaste volksgenooten te verschijnen.

Nadat Goebbels moord en brand had geschreeuwd over 'het bolsjewistische gevaar', voelde de Führer zich gedrongen zèlf te gaan jammeren, nu de Rus in Oost-Pruisen zijn tankkorpsen laat optrekken over de Rominterheide en er een zootje blonde beesten kort maar krachtig via het nekschot geliquideerd heeft. En passant zouden de Roodgardisten wat hofsteden in brand gestoken en - de traditie wil het zoo nu eenmaal - enkele Gretchen verkracht hebben.

De grofste onbeschaamdheid en de walgelijkste hypocrisie steken den noodhoorn. Dat kan men alleen van een halfbeschaafden Duitscher verwachten, die bij 'Standgericht' weerloozen op straat neerknalt, de woonhuizen van onschuldigen platbrandt, duizenden mannen in beesten-

wagens opeenpakt, zonder voedsel en zonder dekking, die - om ook met het 'verkrachten' in analogie te blijven - de vrouwelijke jeugd der onderdrukte landen, kinderen van veertien en vijftien jaar vaak, zwanger maakt of infecteert en zoo generaties verpest.

Het is slechts een miniem deel van hetgeen hij presteert, buiten zijn distancieeringsbewegingen volgens plan, zijn terugtrekken zonder gehinderd te worden, zijn concentratiekampen met hun gaskamers en crematoria, zijn voedselroof, cultuur-sterilisatie, 'gelijkschakeling' van alles en ieder naar de normen van het 'volksche' systeem.

En zoo een burgerlijk vulgus, dat tegen Kerstmis houten speelgoed pleegt te maken voor weeskinderen en minderbedeelden, dat zwijmelt bij sentimenteele liedjes, cantates en Nachtmusik en in staat is een uur later weerlooze Joden dood te ranselen in naam der Idee, zoo'n godvergeten laarzen-en-Lorelei-volk begint te huilen als het gewaarwordt, dat de oorlog eindelijk over zijn grenzen gekomen is, nadat het vijf jaar lang bijna driekwart van ons werelddeel onder de hoefijzerhak gehouden heeft. Het heeft geen superlatieven, geen klaagliederen genoeg om te jammeren over dat veel te kleine aantal Oost-Pruisen, dat den loop van een Russisch legerpistool in den nek kreeg.

Er moet nog veel gebeuren, wil de schaal althans eenigermate in evenwicht komen. Neen, zij moet dóórslaan, doorslaan naar ònzen kant, met een royaal overwicht!

24 November

De K.P. van Derk komt hier elken morgen oefenen. De jongens krijgen jiu-jitsu-les en leeren met hun sten-gun omgaan. 'Als het gaat spannen', worden zij in ons buurhuis geconsigneerd. Er is een geheime schuilplaats voor twintig personen ingericht.

De leden van deze K.P. zijn meerendeels gedroste stu-

denten. ‘De studie’ is een leeg begrip voor hen geworden. Zij denken alleen maar aan vechten. Zij plegen overvallen, maken wapens buit en levensmiddelen voor de onderduikers. Zij bedienen geheime zenders en plegen aanslagen op auto's en munitiemagazijnen. Zij zijn fel revolutionnair, anti-bourgeois, anti- ‘het oude zootje’, zoals zij de Londensche regeering noemen. Hun roerige, steeds met lijfsgevaar verbonden bestaan laat hun geen gelegenheid zich een precieze voorstelling te maken van een na-oorlogsche ordening. Zij formuleeren vaak alleen wat zij niet willen en daarin zijn zij van een volstreekte eensgezindheid.

‘Wij némen dat wrakke boeltje van vóór Mei '40 niet meer’, zei een van hen mij, toen hij even stond uit te hijgen. ‘Het kwartje van Romme en het fonds voor noodlijdende kunstenaars en het Crisis-comité en de honderd-en-een andere comité's en fondsen en het geleuter van de heeren kamerleden, dat alles heeft afgedaan. En als die hypocriete klik tòch weer de teugels in handen mocht nemen - wat zij zeker probeeren zal! - is het zaak de kar te laten kantelen en den lammen knol, die haar trekken moest, naar het abattoir te sturen’.

26 November

Het westelijk front is in beweging gekomen. Van Roermond tot aan de Zwitsersche grens is de geweldige slag begonnen. De Duitscher vecht met den rug tegen de Siegfriedlinie. Dat het hem slecht gaat, blijkt uit de terreur die hier in ongekende mate verscherpt is. Wat nu gebeurt is alleen maar te vergelijken met de wegvoeringen der Joden. In Rotterdam alleen zijn vijftig duizend mannen en jongens - kinderen vaak nog - het slachtoffer van deze mensenjacht geworden. Het jachtgebied wordt langzamerhand naar het Noorden verlegd. Algemeen verwacht men, dat Amsterdam nu aan de beurt komt. Elke weerbare

man is nu bezig zijn schuilplaats klaar te maken, waarin hij straks als een angstig dier zal wegkruipen...

Zoo worden we tot het allerlaatste moment opgejaagd, bedreigd en gesmaad door deze ‘Argonauten van het idealisme’, zooals een vunze krantenschrijver in het *Algemeen Handelsblad* de nazi's noemde. ‘Herauten van het sadisme’ vind ik passender.

De raketten slaan nu in Frankrijk en België aan puin, wat de bewegingsoorlog daar nog had laten staan. Luik, Antwerpen en Parijs liggen reeds binnen het bereik der V-wapens.

Waar is het eind van deze vernietiging?

Waar zullen de laatste puinen liggen?

Wellicht aan den rand van de wereld.

De droom van Slauerhoff: ‘Wanneer rondom de wereld is verwoest, is zij mijn paradijs...’ zal wellicht nog werkelijkheid worden.

Maar de géést is eeuwig, zonder dood. Hij heeft geen woon van noode.

28 November

Het gerucht over de groote ‘huis-aan-huis’-razzia leeft hardnekkig voort. Karel kwam gisteravond laat nog waarschuwen: ‘Morgenochtend beginnen ze!’ Vandaag niets gemerkt. Ik hoorde, dat de Beurs wordt gereedgemaakt om er het gevangen wild in onder te brengen.

Die vervloekte onrust elken dag opnieuw: nú moet je wegkruipen; nú bonzen ze dadelijk met een kolf op de deur; straks hoor je ze met hun laarzen de trap opkomen, schreeuwen en schelden... Ik heb de verduistering van de ramen gehaald. Aan den buitenkant ziet het huis er nu uit alsof het onbewoond is. Misschien helpt het. Sporen, die direct op het verblijf van een mannelijk wezen duiden, hebben we zorgvuldig uitgewischt. De schuilplaats is gereed.

1 December

Gisteravond een vers *Landschap* geschreven; verbeelding van een herfstige streek waarover de oorlog zijn doodenden ploeg heeft getrokken. Ik zag Limburg voor me: gespleten en geblakerde boomen, velden vol kraters, verwoeste dorpen, vennen waarin staalkolossen verdronken liggen, warrig prikkeldraad prijkend met flarden van uniformen, zwartgebrande stukken hei, gezwollen beken die kadavers van vee meevoeren, opengereten wegen met ruwhouten kruisen als kilometerpalen. Geen mensch in verren omtrek. Geen geluid dan het donderen van de artillerie aan den horizon. En boven deze gruwzame verlatenheid twee slanke, blauwe reigers, komend van lichter streken, waar het leven is, drijvende naar de moerassen, naar de rottingsdampen, naar den dood.

12 December

In dezen nacht is ons kind geboren. Hoe primitief moest alles gaan bij een kachel die onzen geheelen brandstoffenvoorraad verslond, bij een clandestiene gaspit en een walmende olielamp. De hemel was vol van het gedonder der vliegmotoren. Het stroomde zwaar en donker over de stad, over ons huis, over de kleine kamer waarin het nieuwe leven zijn eerste kreten gaf. Hoe broos is het, maar hoe onuitroeibaar tevens, dit leven dat opkomt te midden van het schrikbewind der laatste uren.

18 December

De hongersnood is onafwendbaar.

In karavanen van tienduizenden trekt men naar het omliggende land, naar Haarlemmer- en Wieringermeer, naar het Oosten en naar Friesland zelfs, om te halen wat daar nog te halen valt. Een ongekend hevige regenval heeft wegen en velden blank gezet. De inundaties zijn tot uitgestrekte meren gewassen. Dit alles bemoeilijkt het bereiken van de verre vleeschpotten nog meer.

Vandaag was de temperatuur bedenkelijk om het vriespunt. Je kunt de koude niet meer verdragen. Menschen zakken op straat in elkaar. Leegstaande huizen worden op klaarlichten dag gesloopt, boomen geroid, schuttingen en palen uitgetrokken. Bakkerswagens zijn reeds door troepen volkswrouwen omvergegooid en geplunderd. Een politieagent naast een broodkar is nu geen zeldzaamheid meer. Gisteren heeft een menigte een kruidenierswinkel in Zuid leeggehaald. Vertwijfeling ramt de grensboomen der burgerlijke eerzaamheid.

Onder deze omstandigheden is ons kind geboren. In deze ellende moet het groeien, moet het gevoed worden en warm gehouden als een kasplantje. Wij worden gelukkig prachtig gesteund door onze vrienden uit 'de beweging'. Zij hebben zelfs een legale inschrijving verzorgd op valsche namen. Zoo is ook dit wezentje reeds ondergedoken.

19 December

De Duitschers maken geweldig veel ophef van een 'groot offensief' dat zij aan het westelijk front tusschen Monschau en Trier hebben ingezet. Zij beweren zelfs weer in Noord-Luxemburg te zijn binnengedrongen, bijna tot aan de Belgische grens.

'Ditmaal zullen de anderen zich vergissen', verklaarde Sündermann tot de vertegenwoordigers der afgerichte pers en zij knikten geloovig ja.

Maar wij vergissen ons niet. Dit is de laatste krampachtige stunt van het nazisme. En Goebbels haalt er uit wat er agitatorisch uit te halen valt. De massa blijkt er in ieder geval oogenblikkelijk door beïnvloed te worden. Het slagwoord 'Ze krijgen dien mof er toch maar niet onder', deed vandaag weer opgeld.

Tien van deze stunts kunnen echter aan Duitschlands

noodlot niets meer veranderen. De barbarie móet verdwijnen. Zij móet breken en ten onder gaan.

20 December

Een grauwe tristesse omvat mij de laatste dagen, mèt den mist, die melkig en klam over de oude stad hangt. Weemoed en verbittering voeren strijd in mijn hart.

Melancholiek maakt mij deze sombere, grauwe winter met zijn eindelooze regens, zijn stormvlagen, zijn dichten, doordringenden mist, zijn honger en ellende. De grachten droomen niet meer. Zij zijn dof ingeslapen, naakt en koud. De oude gevels blikken meewarig in den triesten schemeravond. Het water is zwart. Alleen de meeuwen leven; snelle witte dansers boven den roerloozen spiegel, waarin zij nu en dan een kring stooten.

Vaak loop ik eenzaam, huiverend door de wrakke buurten rondom het Waterlooplein, waar de ruïnes van gesloopte Jodenhuizen mij droef nakijken. Mijn gedachten drijven donker voor mij uit. Ik zie de schim van een vrouw wankelen. Ik hoor den brutalen tred van gelaarsde vreemdelingen. Ik moet op mijn hoede zijn. Ik moet goed om mij heen kijken op het plein, bij een kruising van straten. De auto met de gedimde koplichten kan een overvalwagen zijn. Verbittering drukt den weemoed uit mij weg. Weer rukken in het Westen de horden met het hakenkruis op. Ik houd mijn geloof krampachtig voor mij uit als een gehavenden maar ongebogen stok.

23 December

Vooravond van Kerst. De maan hangt blank en koud boven de Zuiderkerk, waarop de leien blauw te glanzen liggen. In de kamer hoor ik enkel het tikken van de klok en de geluidjes van het kind in zijn wiegje.

De kranten der wereld hebben vandaag op hun voorpagina's het oeroude woord 'Vrede op aarde'. Het staat

er als een kreet, niet als de eerste regel van een hymne. Voor de zesde maal gaat het Kerstmis worden onder den walm van den krijg, vervangt het vuur van springende granaten, phosphorbommen en vlammenwerpers het licht van de ster, van de innerlijke blijdschap.

Juist op dezen zesden oorlogskerst woedt de strijd met ongekende hevigheid, aan Oost- en Westfront, in het Zuiden, in den Pacific, aan alle hoeken van de aarde. Zulk een gigantisch Kerstvuur hebben we nog niet beleefd.

Er wordt gemoord en gebrand als nooit te voren. Steden verdwijnen in enkele nachten. Regimenten worden tot den laatsten man neergemaaid. Door vernielde dijken spoelt het water van den Rijn en overstroomt dorpen, landerijen, boomgaarden. En de zee neemt elken dag opnieuw de schepen tot zich. Duizenden zijn reeds tot haren bodem gedreven. Zij wordt niet moe. Zij is wijd en barmhartig. Zij sluit zich boven alles en allen als een moeder.

Is het niet veel beter, een zeemansgraf te ontvangen, dan te worden neergelaten in de donkere aarde en boven je den brand verder te voelen schroeien, steeds verder tot aan de uiterste kapen der continenten? Is het niet schooner, onder het eeuwige deinen van het wat er het lied van den diepen dood te zingen, dan te rotten onder een geblakerd stuk hout?

De Dood is celebrant op dezen Kerst. Doodsgedachten waaieren om ons heen als kaarsvlammen. Maar zij mogen niet overheerschen. Het leven is sterker. Het leven is groot en goed, ook in den oorlog, ook in den nood. Wij hebben het immers juist in den nood gevonden, met al zijn vreemde bekoringen, zijn gevaren, zijn mildheid en barbaarschheid.

Als ik straks weer het kind zie drinken aan de borst van zijn moeder, weet ik, dat ik - ondanks alles - op dezen Kerst rijk ben, dat ik deel heb aan het licht, aan de zuiverheid, aan den vrede op aarde, die zich niet inniger mani-

festeeren kan dan in een slapend kind, in de rustige, diepe ademhaling van een moeder.

1 Januari 1945

De overgang was bijna feestelijk, al behoorden de stemmen die hem verkondigden aan den oorlog, aan den vijand.

Een doffe kanonnade rolde van het IJ af over de oude stad, sloeg in zware golven uiteen tegen de verweerde gevels, die zich angstig verstoken hielden onder den toren. Luchtdoelmitrailleurs ratelden uitbundig, daartusschendoor mengden zich de sirenes van tallooze booten, hooge en lage tonen; stootend en bassend en gillend kondigden zij het nieuwe uur aan.

Tegelijkertijd sprong van alle zijden vuurwerk in den hemel, waarlangs een witte wintermaan voortschoof. Roode en groene vuurpijlen, zonnen, die duizendkleurige vonken sproeiden, draailichten en fonteinen dansten knetterend boven daken en gevellijsten uit.

Klokken sloegen langzaam, plechtig op den achtergrond. Hun geluid was nauwelijks te hooren. Het werd bruut overstemd door het gejoel der horde. De Dood stapte over op het nieuwe kalenderblad. Wanneer zal het Léven weer zingen aan de ramen? denk ik.

15 Januari

Ik ben in deze dagen zeer ontvankelijk voor de sombere tinten van mijn levenssfeer. Zij dekken mij als een groezelig kleed. Ik kan er niet aan ontkomen.

Dagen lang ben ik gevangen in het materieele, dat zich als een dichte palissade optrekt tusschen mij en de Tweede Wereld. O, ik weet dat het dwaas is, dat ik geen werkelijkheidszin heb, althans niet voldoende om mij in dezen tijd - die in het teeken van het lichaam staat, het naakte, hongerende lijf - te voegen als de steen in den muur, simpel, logisch, dienend.

De dichter in mij is constant in de oppositie. Hij rebelleert.

Maar zijn rebellie is niet meer dan een klein, krampachtig verweer, een lachwekkende poging om 'het eiland van den geest' te verdedigen tegen de werkelijkheid, het rookende vasteland, de barbarie, die grimmig, genadeloos de brug slaat, den dam bouwt, 'de ongebonden kust' tot schiereiland maakt.

Zoo zie ik mijzelf in dit uur worstelen, meespelen tegen wil en dank, een dromer, een pias, hunkerend naar eenzaamheid, naar de volle stilte. Om mij heen storten de lawines van den krijg. Vliegtuigen denderen. Geschut davert. Terdoodveroordeelden schreeuwen mij hun laatsten kreet in de ooren. Ik zie de massa's op de winterslagvelden als grauwe halmen buigen en vallen. Tanks vermorzelen alles tot één bloedige brij. Steden branden aan alle kusten. Kamikaze-vliegers boren zich met hun toestellen in den wand van een slagschip. Renaissance-paleizen storten ineem. Kathedralen breken. Twintig eeuwen cultuur staan aan de randen der bomkraters.

En het Westen hongert. Het Westen bloedt leeg. Het Westen verstijft en vergaat. De nood loopt in overjas op straat. De nood staat tusschen de rijen voor een cafétaria, waar warme soep te krijgen is. De nood is meedoogenloos. Hij doet moorden, rooven, bedriegen en onteeren. De nood is de broeder van den oorlog. Samen zijn zij meesters van dit werelddeel. Samen kunnen zij alles. Zij zijn goddelijk.

Neen, zij kunnen niet alles. Tegen de puurste uitingen van den geest vermogen zij niets. Een vers bijvoorbeeld kunnen zij niet aantasten. Ook de dood kan dit niet. Het volmaakte vers sterft niet. Het gaat de eeuwen door en blijft nieuw, schoon, geheimzinnig, verbonden met het mysterie van het Eeuwige. Het eigen vers is het eenige, wat mij met dit land zonder grenzen, met deze ruimte buiten de ruimte, met dezen tijd buiten den tijd verbinden kan.

Daarom ben ik in deze dagen somber, vol haat tegenover een realiteit, die mij telkens opnieuw insluit, tegenhuilt, verblindt en neerslaat. Slechts nu en dan gelukt het mij enkele oogenblikken te ontkomen, de brug te kappen, mijzelf te isoleren binnen het gedicht, binnen den droom, binnen tarnkap en maliënkolder die de woorden mij geworden zijn.

16 Januari

Offensief van de Russen over het geheele front, van Finsche Golf tot Donau. Als een lavastroom baant het Roode Leger zich een weg naar de vlakten van het nazirijk. Lava is niet tegen te houden. Gloeiende lava schuift steden voor zich uit of het schaakstukken zijn...

Nu ik mijn laatste notitie in dit journaal herlezen heb, weet ik, dat ik met *wit* speel.
Ik speel met wit.

Het klinkt absurd. Het is Don-Quichotterie, te midden van de zwarte stukken, die mij tot op de uiterste veldlijn hebben teruggedrongen, dien strijdkreet aan te heffen. Maar wat doet het er toe? Wie met wit aanvangt, moet met wit eindigen. En ik heb nog een toren. Ik heb nog mijn koningin. Ik heb nog mijn fijnen, witten koning achter de weliswaar poovere, doch tot alles besloten zijnde rest van zijn loopers...

19 Januari

Het Groote, dat zich bij voortduring om ons beweegt, is opnieuw en met een stalen scherpte door den buitensten ring van mijn denken en voelen gedrongen. De opmarsch der Russen is een stortvloed. Warschau en tal van andere Poolsche steden zijn in ijtempo genomen. Voort rollen de gemechaniseerde legers, naar Krakau, naar Silezië en West-Pruisen. Meer dan ooit voel ik de spanning die er in mij bestaat tusschen werkelijkheid en droom. Er zijn oogenblikken dat ik in beide tegelijk leef. Meestal zijn zij

slechts door een zeer dunnen wand van elkaar gescheiden. Er kan gemakkelijk osmose plaatsvinden.

24 Januari

Nimmer heb ik Amsterdam zoo schoon gezien.

Langs de grachten, waar, in het besneeuwde ijs, de schuiten liggen als donkere eilanden, staan de iepen ragfijn berijpt. Grijs en zwart scharen de oude huizen zich om al het vluchtig smettelooze. Statiger en forscher dan ooit rijzen aan de Oude Schans de pakhuizen, de Montelbaanstoren, wit omteekend. Binnen het achterraam rust de Zuiderkerk als in een strakke houtsnede.

Maar ik kan nu niet meer dwalen langs de grachten en burgwallen. De onderdrukker heeft alle mannen tusschen achttien en veertig jaar opgeroepen. Vandaag sluit de meldingstermijn. De tongen proeven het woord 'razzia' als een bitter poeder. Het roode sein hangt, onzichtbaar, in alle straten.

Wij zijn gedoemd ballingen in Amsterdam te worden, verbannen van onze grachten, onze pleinen, onze stegen en hofjes. Wij worden de gevangenen van ons huis. Maar in deze gevangenschap dringen nu de teekenen van den grooten ommekeer tot ons door. Het beslissende Sowjet-offensief is een werkelijkheid waarbij ik den droom verlies.

25 Januari

Wij leven op de momenten. Het komt niet zoozeer meer aan op de nuance als wel op den stijl van het gehéél. Mijn stijl is verstroefd, donkerder, weerbarstiger geworden. Na twee dagen lang verhalen te hebben gehoord over het lot van de Joden in Polen, is er geen zachte kant meer aan een mensch. Het medelijden, dat diep in je woont, krijgt geen kans op te komen. De haat staat aan alle poorten van je wezen. De haat tegen het gelegaliseerde sadisme, dat in zijn martelholen en gaskamers miljoenen heeft ver-

moord. De Russen schijnen de eerste ‘doodenfabrieken’ gevonden te hebben, compleet met caissons, ovens met een capaciteit van twee duizend lijken per dag, knekelmijten en aschputten. Modern geoutilleerde industrieën. Met speciale afdelingen voor experimenten op levend materiaal.

Ik kan het in huis niet meer uithouden. Buiten staat het risico. Maar we nemen het. Telkens opnieuw. Wij hurken niet slaafs in ons tot cel geworden huis.

Het sneeuwt. Dichte, droge sneeuw. Ik loop over het Waterlooplein. Er staan wat kramen. Men biedt boterhammen te koop aan voor f 3,50; pannenkoeken, brokken, warme soep, sigaretten, tarwepunten. Iedereen eet, gulzig, onverschillig voor de prijzen, die men zich vroeger alleen als ‘gezeten man’ kon veroorloven. Ik dwaal langs de bouwvallen. Vrouwen en kinderen scharrelen er rond. Zij knagen de huizen letterlijk af tot op het gebeente. De gevels aan den Groenburgwal zijn stil, grijs-wit, door sneeuw omlijst. Meeuwen zwieren krijschend boven het ijs. Tallozen moeten nu van honger omkomen. Men gooit geen broodkorsten meer weg. Men bezit ze niet eens. Hoek Jodenbreestraat. Huizen met statige halsgevels zijn enkel nog façades vol donkere gaten. Men sloopt meedoogenloos. Ik sloop ook. Niemand vraagt meer of dit wel goed is, of dit wel mag. Scrupules zijn waanzin. Nemen of bevriezen, nemen of krepeeren. Dàt is het alternatief.

Nu ga ik over de Nieuwmarkt. De Waag staat er zoo sterk, zoo schoon onder haar besneeuwde torens. Achter de ramen der kroegen, op den hoek van den Dijk, glimmen oliepitzen. Er is een geroezemoes van stemmen. Daar kun je alles kopen. Kinderen schaatsen op het ijs in de gracht. Er zijn er weinig. De meesten zijn nu op stap voor hout of staan ergens in de rij voor een pan soep.

Ik denk aan de vermoorden in Polen, aan de miljoenen in de kampen, aan de dwangarbeiders tusschen de puinen

van Westfalen. Ik denk aan mijn vrienden, aan de familie van M. welke skeletten nu wellicht op de knielhoopen rusten. Ik bal mijn vuisten in de zakken van mijn regenjas. Godverdomme, zeg ik bijna hardop, godverdomme. En ik weet dezen avond, dat ik mijn leven lang zal vechten tegen het antisemitisme, tegen alle vormen van racisme en nationalisme. Ik weet, dat ik - wars van sentimentaliteit - mijn leven lang op zal komen voor het recht van den Zwakkere.

26 Januari

De meeuwen drijven als grauw-witte wolken wanhoop boven de daken en om den toren. Wij voederen ze soms uit ons venster. Zoodra een van deze nomaden het brood ontdekt heeft, geeft hij een schellen schreeuw en dan komen van alle zijden zijn broeders aanvliegen. Behendig grijpen zij in de vlucht het voedsel, met hun scherpe snavels snel toestootend. Niettegenstaande hun honger, blijven zij schuw, schrikken van elke beweging en jagen weer voort, hun wieken steil tegen den vrieswind in.

*

De Russische tanklegers - Duitse commentatoren spreken van een 'tankstorm' - zitten reeds in de omgeving van Breslau. Zij dringen West-Pruisen binnen en omsingelen van drie zijden Oost-Pruisen. De oude slagvelden van Tannenberg zijn gepasseerd. Het monument is in allerijl door de vluchtenden opgeblazen.

In dezen oorlog is er geen Tannenberg meer. De geest van het nieuwe Rusland - sterker dan eertijds uit Hindus' *World uprooted* heb ik dien geest begrepen uit de simpele, helder geschreven hoofdstukken van Feuchtwangers *Moskau 1937* - overwint den Mythos in eigen huis, in Berlijn, in Neurenberg, in München, en voorgoed.

28 Januari

De voorhoeden van het Roode Leger zijn Berlijn nu op minder dan tweehonderd kilometer genaderd. Oost-Pruisen is afgesneden. Het Silezische kolen- en ertsbekken wordt van twee kanten overvleugeld. De Amerikanen bereiden een nieuwen massalen aanval bij Aken voor.

En in Amsterdam woont de honger. Hij is er kind aan huis. Het brood-rantsoen bedraagt nog vijfhonderd gram per persoon per week... Alle wateren liggen dicht, zoodat zelfs het allernoodzakelijkste niet meer kan worden aangevoerd. Het aantal sterfgevallen is schrikbarend. En er zijn geen kisten. Er is geen vervoer. De lijken worden op karren, in bestelwagens en vrachtauto's naar de morgue gebracht, de oude Zuiderkerk achter ons huis.

Het wordt een wedkamp: aan deze zijde de honger, aan gene de vrijheid.

Het is voor hen, die nu van ondervoeding omkomen, jammer, dat zij het einde der barbarie niet meer beleven kunnen. Wat beteekent overigens één levenlooze gedaante in een portiek van de Kalverstraat, bij zestig duizend verminkte dooden in de granaattrechters rondom Aken? Als ik tien mensen vraag, wat zij liever doen, dagen achtereen op een bord waterpap leven of in een sneeuwstorm een bajonetaanval ondernemen, kiest één van hen het slagveld, negen spreken zich uit voor de gemalen tarwe.

31 Januari

Hitler heeft op den twaalfden - en laatsten - verjaardag van de overneming der macht den Almachtige als het ware voor de microfoon gesléépt. Nooit heeft zijn dwaas mysticisme zulke groteske vormen aangenomen als in dezen koortsigen oproep tot de volksgenooten. Het pistool tegen den slaap is het eenige wat na nòg zulk een appèl volgen kan.

De tankspitsen van het Roode Leger rollen in de richting van Frankfort aan de Oder, Stëttin... Berlijn. 'Auch das Schicksal von Berlin steht auf dem Spiele', heet het in de Deutsche pers. Ja. Eindelijk.

1 Februari

In één nacht is de witte stad een grauwe geworden. De lucht is weer de eeuwig-grijze lucht van Holland. De regen stroomt zooals hij altijd stroomen zal over dit kleine land, klein als een kamer in de wereld, met behorde ramen en halfneergelaten gordijnen.

2 Februari

In Berlijn werkt men koortsachtig aan de verdediging. Oost-Pruisen is nog een kwestie van enkele dagen. De tweede burgemeester van Breslau werd standrechtelijk doodgeschoten wegens 'lafheid'. Dat teekent den geest der laatste fase.

6 Februari

Voor het eerst na vele dagen weer een wandeling buiten het oude kwartier gemaakt. Mooi was de stad. Het water van de Spiegelgracht weerkaatste bleek zonlicht. Het Rijksmuseum stond wazig daarachter. En op den hoek van de Prinsengracht verdrongen de menschen elkaar voor een bakkerswinkeltje. We hadden geluk. We kregen ons rantsoen, na een uur. Elders zagen we rijen van honderden!

8 Februari

De Russen hebben reeds op verscheidene plaatsen den westelijken oever van de Oder bereikt. Het gehuil van de Deutsche kranten en radiosprekers grenst aan hysterie. Legers trekken over de ijssdammen. Tienduizenden vluchtelingen keeren 'binnen het Rijk' terug. Burgemeesters en andere hoogwaardigheidsbekleeders, onder meer in Bromberg, worden door Himmlers scherprechters neergeknald, omdat zij toonden er genoeg van te hebben.

Zouden dit nog de schriële takken eener contra-revolutie geweest zijn? Ik kan me niet voorstellen, dat zulk een beweging op groote schaal in Duitschland mogelijk is. Een dozijn jaren onder het hakenkruis hebben de Duitschers tot mechanieken gemaakt, tot Rijks-robots, die op commando een arm heffen, slaan, schieten, brullen of zwijgen. Het intellect is uitgeroeid. Een slavendom, rijp voor de slagvelden, is alles wat nog rest. Straks, als alle schreeuwen en dreigen en God aanroepen definitief geen zin meer heeft, houdt de Führer van zijn hoofdkwartier in de Beiersche Alpen uit zijn laatste toespraak tot de natie: afkondiging van den algemeenen zelfmoord. Deze proclamatie wordt besloten met een schot.

20 Februari

De laatste beslissende slag is aanstaande. Er hangt een intense spanning in de lucht. Gisteren hoorde ik fluisteren: 'Het is alarmtoestand 2'. Veel moffensoldaten trokken, beladen als muilezels, naar het station. De honger is verschrikkelijk geworden. Hij rukt het vleesch van de botten. Hij geeft opgezwollen hoofden en ledematen. Er zijn weken met driehonderd sterfgevallen. De blauwbleeke gestalte der tuberculose dwaalt door de stad. In portieken liggen dysenterielijders te krimpen.

Elke week denk ik: nu is het wel het ergst. Verder kunnen we niet meer. Maar de curve blijft dalen, blijft dalen, naar het absolute nulpunt. Straks vervallen we tot een staat van volmaakte onverschilligheid. We leggen ons maar neer en zinken weg in onze zwakte, als de bezetter het in zijn hoofd mocht halen, van Amsterdam een reusachtige egelstelling te maken naar het voorbeeld van zijn steunpunten in Frankrijk. Hij schijnt plannen in die richting te koesteren.

De terreur gaat onafgebroken voort. In Halfweg hebben de beulen tien mannen neergelegd en de vrouwen en ver-

loofden gedwongen langs de lijken te defileren. Vijfhonderd jonge kerels werden in zolderschuiten geladen en weggesleept. Op tal van plaatsen in de stad zijn razzia's; kleine, verraderlijke overvallen op een straat of blok.

‘Het is beter je op de vlucht te laten neerschieten, dan je aan dat gespuis over te geven’, zei K. vanavond. ‘Er aan ga je toch, als je in hun handen valt’.

28 Februari

Ik kwam vanmorgen een hongeroptocht tegen. Ongeveer tachtig vrouwen trokken van het Waterlooplein naar het stadhuis. Zij riepen allemaal door elkaar: ‘Wij hebben honger! Wij moeten eten hebben voor onze kinderen! Honger! Honger!’

Het was niet schokkend, het was niet meeslepend, het was zonder felheid, zonder die bitse scherpte waarmee vrouwen door de jaren heen gedemonstreerd hebben. Nooit heb ik zoo'n trieste, havelooze en verkommerde groep mensen gezien. Ja, toch; op de etsen van Käthe Kollwitz. En op de sociale prenten van Engelsche teekenaars als Ridley, Swain, Green, Woodville en Herkomer.

2 Maart.

Schellert heeft mij, op een wandeling naar het broederklooster - waar sedert kort de B2 C2, een hulporganisatie voor Amsterdamsche kunstenaars, haar hoofdkwartier heeft - confidenties gedaan. Hij komt uit het Noorden, dat ongezonder voor hem werd naarmate hij vaker met het pistool in de vuist den tiran bevocht. Een poging om over de groote rivieren te ontkomen, mislukte. Zoo werd Amsterdam zijn wijkplaats.

Hij ontmoette hier een jonge vrouw, die destijds lid was van een revolverclub. Zij verkeerde dag en nacht in levensgevaar, zag vrienden om zich heen wegslepen, martelen en neerknallen door den S.D. en kreeg een psychische

inzinking, toen haar beste strijdmakker viel voor het executie-peloton. Schellert vond haar in een staat van volstrekte apathie. Soms lag zij dagen lang te ijlen, had hevige angstvisioenen en was ook fysiek uitermate verzwakt. Hij vertelde mij, hoe hij haar langzaam als het ware losgeweekt heeft uit de ellende, uit angsten en achtervolgingswaan. Hoe hij haar weer het besef heeft gegeven, dat het leven waard is verder geleefd te worden.

Ik heb haar ontmoet. Zij doet mij denken aan een amazone. Zij isforsch van gestalte, heeft mannelijke bewegingen, een mannelijke taal; vloekt, rookt en drinkt met je als een kameraad. Haar lange slanke handen, die in Kafka bladerden, zijn vertrouwd met het koele staal van een automatisch pistool. Haar oogen staan vast en helder in het ronde gezicht. Het gezicht van een meisje en van een tot alles bereid zijnde vrouw. Wonderlijk hoe deze trekken dooreen-loopen. Nu eens is de mond zacht, haast kuisch, een volgend moment is hij scherp en hard, geeft hij krakend een 'godverdomme' prijs. Twee naturen zijn in haar tot vreemde harmonie gegroeid.

7 Maart

Eisenhower staat voor den Rijn. De Russen hebben het gebied van Chemnitz bereikt en het Stettiner Haff. 'Liever sterven dan capituleeren', roept Goebbels. Beide.

10 Maart

Schellert heeft, na een fel poëtisch pamflet, haast geen verzen meer geschreven. Hij kan het niet meer. De tijd heeft in zijn ziel een vacuum veroorzaakt. Hij heeft den dichter uit een hinderlaag aangeschoten en verlamd; hem tot een somberen, eenzamen rebel gemaakt.

'Het eenige wat ik nog zeggen kan', zei hij mij gisteravond, met een lach, die de tragiek van dit dichterschap poogde te verbergen, is 'poep' en 'stik'. Ik ben nu

bezig te probeeren die twee op elkaar te laten rijmen. Dat is dan het laatste'.

En zijn vrouw vertelde er bij, dat hij soms, als de gekruisigde, tegen een witten muur gaat staan en dan hartgrondig 'Poep' zegt.

'Dat is hoopvol', zei ik. 'De terugkeer tot het anale wijst op den aanvang van een nieuw productieproces. Mest bevordert den groei'.

Hij had er niet aan gedacht.

12 Maart

Er ligt een vuilnisbelt in het Weteringplantsoen. Daar zijn vanmorgen zes en dertig politieke gevangenen in het openbaar neergeschoten. Engel kwam het me vertellen. Hij had het gezien. Hij had de zes en dertig voor het moord-peloton zien slepen. Hij had de commando's gehoord, de schoten. De weerloozen zakten ineem en sloegen voorover op den stinkenden afval.

'Ik blijf hier maar wat zitten', zei Engel. 'Ik voel me ziek. Ik weet niet meer hoe ik hier gekomen ben. Er was een razzia in de buurt van de Munt, geloof ik. Ik ben gewoon doorgelopen. Het kon me geen donder meer schelen'.

Hij zat stil naar zijn vuisten te kijken. De huid spande blauw en wit om de knokkels. Ik bleef voor het raam staan. Ik keek uit over den ouden burgwal. Achter de ramen van het Oost-Indisch Huis zag ik de ambtenarij met den neus in de akten zitten, rustig en bleek, als iederen dag. Paarden trokken de zware sleeperswagens over de brug. De voerlui ineengedoken op den bok, als iederen dag. Voor het kaaswinkeltje hokte de rij, als gisteren, eergisteren. Ik begreep het niet. Ik dacht, dat nu alles anders zou zijn. Vanwege de zes en dertig in het Weteringplantsoen. Toen zag ik twee jongemannen schichtig bewegen op een straathoek. Nog twee. Iemand wees in de richting van den Dam. Haastig

schoten zij uiteen. Ik bemerkte den angst, die zich in hun ledematen had vastgezet. Ik wendde mij af van het venster. Achter mij wist ik het gevaar, in elke straat, op elke gracht; de sinistere schim van het hakenkruis.

15 Maart

In den namiddag liep ik door de Zandstraat. Het was koud. De wind rumoerde om den toren. Voor de geopende kerkdeuren stond een kleine, roode bestelauto. Twee mannen droegen er in lakens gewikkelde lijken uit. Een weeïge lucht stroomde naar buiten. Wat verderop tegen den muur leunde een man met een uitgeteerd gezicht. Hij keek mij aan, maar ik wist, dat hij mij niet zag. Aan de overzijde wrikten knapen de laatste houtresten uit een bouwval.

Het was zoo luguber en onwerkelijk. Honger, ellende en dood waren in deze straat vertrouwde burenen. Ik bleef staan en voelde hoe de tijd zijn schimmel op mij afzette. Walgend ging ik verder.

28 Maart

Het voorjaar is prachtig opengegaan. Dagen lang hebben we op het platje liggen zonnen. Het was er warm als in Juni. Gedurig schoven formaties vliegende fortent over de stad. Zij lonkten met hun koepels naar de zon. Het leek een speelsche vlucht van wonderlijke, zilverkleurige vogels.

Nu dribbelt de regen weer langs mijn ramen. Deze druilerige sfeer brengt me vanzelf naar de grauwte van het slagveld. De beslissende slag is aan den gang. Sedert Vrijdag zijn de geallieerden op wel twintig plaatsen over den Rijn getrokken. De groote Engelsche aanval bij Rees en Wezel heeft ten doel het Roergebied van het Noorden uit te omsingelen. Geweldige luchtlandingen ondersteunen de operaties. Geen Duitscher zit meer aan deze zijde van den Rijn. Geen Duitscher zit meer beoosten de Oder.

De bergen van Zuid-Beieren zullen nu wel spoedig asyl worden voor den Führer en zijn handvol spitsbroeders.

Aan de terreur komt geen einde. Zij neemt in deze dagen schrikkelijke afmetingen aan. Honderden zijn de laatste weken voor de vuurpelotons gesleurd. Brieven uit het Noorden en Oosten vertellen van een waar schrikbewind. Landwacht en Grünen schromen niet de lijken van hun slachtoffers te verminken en ze met uitgestoken oogen of afgesneden ooren op de pleinen der stadjes te kijk te leggen.

Gisteren knalden hier op de Nieuwmarkt nog de pistolen der groenen. Ook razzia's blijven zich, dan hier, dan daar, voordoen. Maar dit alles moeten wij als laatste offer beschouwen. Eer de zomer vol is zijn de hakenkruisvanen vertrappt.

6 April

Alles wijst er op, dat de geallieerden den vijand in het stof willen hebben vóór het begin van de conferentie te San Francisco, einde dezer maand. Amerikanen en Russen zijn, hemelsbreed, nog driehonderd kilometer van elkaar verwijderd. De Amerikaansche voorhoede staat bij Meiningen en Gotha, het Roode Leger voor Weenen en Pressburg. Canadeezen en Engelschen zijn op den noordelijken vleugel Osnabrück gepasseerd en rukken op naar Emden, zoo de Duitsche legers, die nog rondom het IJselmeer zitten, afsnijgend. Twente, de Achterhoek en de Betuwe zijn het tooneel van een fellen strijd. Hengelo, Almelo, Enschedé en andere plaatsen zouden reeds bezet zijn.

Hier bemerken we slechts onrust, menschenjacht, uitbreiding van de speruren, groote troepenverplaatsingen des nachts en een enorme luchtactiviteit.

Gisteren heeft de Grüne in de omgeving van het Frederiksplein een groote huis-aan-huis-razzia gehouden. Woningen werden onderstboven gehaald. Men zocht kennelijk naar wapendepots van de binnenlandsche strijdkrachten.

Johan werd gepakt, met honderden anderen. Toen ik over het Rembrandtsplein liep, zag ik overal de afzettingen. ‘Ze trekken weg’, zei iemand. ‘Ze nemen de jongens als gijzelaars mee’.

Geruchten woeien in vlagen door de straten. Kiosken werden bestormd. De nieuwshonger is minstens even groot als de fysieke. En de nazi-pers is interessant geworden. Met de werkelijkheden van vandaag valt niet meer te goochelen.

10 April

Johan weer terug. Hij is gisternacht vóór Amersfoort uit den sneltrein gesprongen. Met een verbonden hoofd en een mank rechterbeen kwam hij binnen.

‘Ik voelde er niets voor, om me even voor het einde nog achter prikkeldraad te laten zetten’, zei hij. ‘Zeven maanden Scheveningen vond ik meer dan voldoende. Toen ik hoorde, dat we weggevoerd zouden worden, had ik mijn besluit al genomen. Zoolang het licht was, kon je niet springen. De ploerten schoten op elk portier dat opening. Maar zodra het donker was, dacht ik: nou moet het gebeuren. De trein reed hard. Ik moest proberen den berm te halen. Ik sprong. Door den luchtdruk kwam ik op de baan terecht. Ik moet een tijd bewusteloos geweest zijn. Toen ik bijkwam, voelde ik bloed over mijn gezicht stroomen. Mijn been deed geweldig pijn. Ik kon niet omhoog komen. Een tijdlang heb ik zoo maar versuft langs de rails gekropen. Later vond ik een boerderij, waar ze me verbonden en te eten gaven. En daarna ben ik op stap gegaan. Ik heb den heelen nacht doorgelopen. Veel last van mijn been gehad. Maar ik wilde Amsterdam bereiken. Onderweg ontmoette ik nog een stuk of zes lotgenooten, die hetzelfde kunstje hadden uitgehaald. “Liever een paar gebroken pooten dan spitten voor dien rotmof”, zei er een. Zoo heb ik er ook over gedacht’.

15 April

Roosevelts overlijden is een slag voor de democratie. Voor den afloop van dezen oorlog is zijn heengaan van geen beteekenis. Fantastisch echter, hoe één man het lot van een wereld kan bepalen, den loop der dingen kan richten naar zijn wil, zijn inzicht.

20 April

De spanning stijgt hier met het uur. Er is zelfs weer een stemming geweest gelijk aan die van 'Dollen Dinsdag'. Beweerd werd, dat geallieerde voorhoeden in Baarn en Huizen stonden, op vijf en dertig kilometer van de hoofdstad. Achteraf blijkt, dat deze berichten door den vijand zijn verspreid om verwarring te stichten en de ondergrondse troepen tot overijde handelingen aan te zetten.

Vandaag is het frontnieuws uit Oost-Nederland weinig opwekkend. Men verwacht hevigen tegenstand van de S.S.-formaties, die zich uit de veroverde noordelijke provincies en uit het omsingelde Apeldoorn hebben weten terug te trekken. De inundaties blijken een ernstig obstakel dat slechts met nieuwe, groote luchtlandingen te overwinnen zou zijn. Duizenden Duitschers, meerendeels S.S. maar ook marine, Hitlerjugend en N.S.B.-knechten uit Oost en Noord komen Holland binnen.

Zal Amsterdam het laatste bolwerk van den mof buiten zijn eigen territorium worden? Zal er dan toch nog gevochten worden tusschen Paleis en Westertoren? Aan de grachten, de burgwallen, in de oude straten, op de wijde, zonnige pleinen, waarover ik nu nog de menschen, schier zorgeloos, voort zie gaan? Het is licht en goed buiten. Overall staan bloemenventers. De stad lijkt een bloementuin. Ieder loopt met tulpen, met narcissen. Eten heeft men niet meer. De nood heeft zijn diepste punt bereikt. Men nadert het stadium der onverschilligheid. Men koopt bloemen.

Men zet ze in de vertrekken, op de vensterbank. Men begroet er het nieuwe leven in, dat feestelijk opkomt tusschen gezwollen lijven van oedeemlijders, uitgemergelde kinderen en vuilnisbelten in de plantsoenen. Het is voorjaar in Amsterdam. En het water stijgt. Elken morgen zie ik het hooger staan tegen den kademuur aan de overzijde...

22 April

Velen zitten in deze dagen te wachten, rusteloos, nerveus, zonder lust tot werken. Zij rekenen er op, dat het uur van de omwenteling slaan kan, onverwacht, des nachts of in de volte van den dag. Zij hebben de wapens gereed liggen. Zij zitten te hunkeren om te kunnen vechten, om er bij te kunnen zijn als de tiran uit Holland geranseld wordt. Thijs en Gerard loopen als getergde dieren door het huis. Elken avond hoor ik hen zeggen: 'Misschien komen ze ons vannacht halen...'

24 April

Menschen zitten op de trappen van het Paleis in den zonneschijn. Zij zien hem niet. Zij zien niet de moffenwachten loopen achter het prikkeldraad. Zij hebben geen oog voor de manden vol roode rozen, geen oog voor den man met de gekleurde molentjes midden op den Dam. Zij zitten met het hoofd tusschen de knieën te krepeeren. Zij weten niet van Berlijn. Zij weten niet van den man die daar ondergaat. Wat is Berlijn? Wie is Hitler? Waar is Amsterdam? Wij zijn zoo dik geworden. Onze oogen zitten bijna dicht. Onze lippen zijn net negerlippen. Wij hebben ons vol gegeten. Wij kunnen niet meer. Onze beenen zijn zoo zwaar geworden, zoo zwaar, zoo...

Straks rijden ze langs ons huis, naar de morgue.

26 April

Ik weet niet waarom ik nog steeds schrijf. Ik voel me als een boekhouder, die in stompzinnige plichtsbetrachting

het journaal van een uitgebrande zaak blijft bijhouden tot hij kindsch geworden is.

De gebeurtenissen kunnen mij niet meer bewegen. Berlijn verpulvert. Italië onder den voet. Het water wast in Holland. De Duitschers hebben de dijken doorgestoken. Zij willen hier standhouden. Wat komt het er op aan? Niets is belangrijk meer. De geallieerden willen pakken levensmiddelen uitwerpen. Onzin. Ze zullen elkaar vermoorden om een half brood. Vanmorgen heb ik drie kilo aardappelen gehaald op een bon van de hulporganisatie. In de Uilenburgerstraat speelden kinderen voor een school. Er kwam een meisje naar me toe. Ze vroeg om één aardappel. Ik gaf hem. Toen kwamen ze allemaal. Ik heb ze maar uitgedeeld. Het is niet goed, dacht ik, dat zij ze zoo opeten. Ik moest lachen. In de Jodenbreestraat was weer een huis ingestort. Drie jongens lagen onder het puin. 'Ze sloopen ook zoo onverantwoordelijk', zei iemand. Ik had het woord in lang niet vernomen.

29 April

Hitler zou stervende zijn. Bloeduitstorting in de hersenen of daaromtrent. Natuurlijk sneuvelt hij aan het hoofd van zijn bende. Pur sang acteur als hij is, blijft hij tot de laatste seconde in zijn rol. Goering heeft zijn congé gekregen. Himmler zou aan Amerika en Engeland capitulatie hebben aangeboden. Ik heb vandaag twee kinderen op straat zien sterven. Zij hadden iets van kleine, doode vogels in den winter, zoo triest en hulpeloos.

30 April

Ik schrijf omdat ik iets grappigs gelezen heb. Voor andere dingen ben ik niet ontvankelijk meer. Ze hebben Mussolini gepakt aan de Zwitsersche grens. Het volksgericht maakte korte metten met hem. De kogel.

In Milaan hingen ze het lijk aan een benzinepomp, met het hoofd omlaag. Net als Petrus, toen die gekruisigd

werd. Petrus had een God verraden. Later werd hij paus. Mussolini verried zijn volk en werd de machtigste in Rome. Het volk heeft langs zijn lijk gedefileerd. Vrouwen hebben er hysterisch bij staan gillen. Een schoot er haar revolver op leeg. Het was niet nodig geweest.

1 Mei

Op de brug ontmoette ik iemand met een rode bloem in het knoopsgat. Intieme feestelijkheid. Men fluistert, dat Hitler niet in Berlijn is. Goebbels zou vermoord zijn. Jammer.

Vandaag komen de bommenwerpers met de voedselpakketten.

*

Ze zijn geweest. Ze kwamen laag langs mijn vensters schuiven. De stad dreunde er van. Menschen renden uitzinnig wuivend langs de gracht. Ik zag ze op de daken staan. Ik vond het prachtig. Hoe kan ik ooit geschreven hebben, dat het 'onzin' was? Och, misschien is het tòch wel zoo. Maar dit gebáár alleen al doet ons goed. Wij kenden tot nu toe slechts het gebaar van den neerschietenden arm met den gummiknuppel, van den vinger aan den trekker; het gebaar van de handen naar de borst van den gefusilleerde.

*

De Führer is 'kämpfend' gevallen op zijn post in de Rijkskanselarij. Mèt decorum dus. Een vreemde vertelde het mij op straat. Het maakte geen indruk op mij. Ik geloof het eigenlijk niet eens. Maar laat het zoo zijn - wat verandert dit feit aan de voltrekking van het gericht? Het is een goedkoop sloteffect. Nu schreeuwen Seyss en Von Blaskowitz tot de soldaten in de vesting Holland: 'Sluit de rijen... Wij houden stand in onwankelbare trouw

aan ons volk en vaderland'. De frase van het laatste uur. De spanning blijft. Wij waden tot aan den hals in geruchten. Wij kunnen er niet uit. Nergens is een einde. Tergend langzaam voltrekt zich de omwenteling.

4 Mei

Het is afgelopen. A f g e l o o p e n - ik spel het woord en bouw het, letter voor letter, weer op. Vijf jaren heb ik mijn geloof gehad. Het leefde als een stille, verbeten figuur achter de bladen van dit journaal. Nu is het weg. Het heeft zijn object verloren. Leeg is het opeens in mij geworden. Ik hang als een wapperend vod binnen het latwerk van mijn geraamte.

Vijf jaar lang heb ik met het geweld geleefd, met den chaos, met den dood. Nu hoor ik onder mijn venster haastige voetstappen, opgewonden stemmen. Iemand zingt schor de eerste maten van het Wilhelmus. Dan gaat hij over in 'In naam van Oranje...'

Het is vrede. De vrijheid woont weer in Amsterdam. Ik kan het niet gelooven. Ik kan het niet. Daarom wil ik vannacht een eind schrijven aan deze cahiers. Wellicht boort herlezing mijn bewustzijn open.

We zaten bijeen en keken naar den regen over de verlaten gracht. Plotseling hoorden we bellen rinkelen. Er liep veel volk op straat. De spertijd was al lang ingegaan. Wij stieten de vensters open. 'Het is vrede!' riepen de burens. 'De moffen hebben gecapituleerd!'

'Dan moeten we naar onzen post', zeiden Thijs en Gerard. 'Er zal nog wel gevochten worden. Dat hopen we tenminste...' Wij gingen allemaal naar buiten. Het was zoo wonderlijk en tegelijk zoo beangstigend. Halftien. De Grüne was op ronde. Ze zou ons aanschieten. Het was een lugubere grap. Overal hingen mensen uit de ramen. Zij keken ons aan of wij zwakzinnigen waren. 'Wat is er toch?' vroegen zij. 'Is het werkelijk waar?' Wij riepen roekeloos: 'Ja'.

Het Muntplein lag uitgestorven. De Vijzelstraat was een breede leegte. Wij waren beetgenomen. Uit de verte klonken schoten, geratel van een machinegeweer. Oogenblikkelijk was er weer de angst. We zagen mensen weghollen. Niemand juichte. Zoo diep heeft de terreur ingevreten, dat het hart niet meer kan opspringen in ons. De doem van laars en ploertendooder heeft ons psychisch tè zeer gewond. De honger voltooide de afbraak.

Wij gingen naar huis. Om ons bleven de straten doodsch. Geen vlaggen, geen liederen, geen Carnaval der Vrijheid. Ik droeg een grijze teleurstelling in mij om.

Nu stijgen uit de donkere keel van de stad weer klanken op. Zij zingt valsch, onnatuurlijk scherp. Zij lalt als een dronken vrouw. Het is immers afgelopen. Wij krijgen weer vleesch, lucifers en koffie. We krijgen weer gas en electra. Het vervoer wordt geregeld. De grenzen gaan open. Het leven herneemt zijn vreedzame gestalte.

Maar de geesten zijn ziek, de moraal is rot, de chaos nog lang niet omgezet in orde. De genezing, de uitroeiing van het gif, dat de zielen doorvreten heeft en sponsachtig gemaakt, zullen veel tijd kosten.

De nazi's, de bokkenrijders der horde, hebben alle bronnen vergiftigd. De massa's waren dorstig. En zij dronken. Zonder te letten op de kleur van het water.